

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KAZAK TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ AK BOZ ÜY
ROMANINDA GEÇEN KALIP SÖZLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman Hazırlayan
Dr. Öğrt. Üy. Muhittin ÇELİK Derya DUMAN BAŞOĞLU**

MALATYA-2024

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**KAZAK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ AK BOZ ÜY ROMANINDA GEÇEN
KALIP SÖZLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DERYA DUMAN BAŞOĞLU

**DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÇELİK**

MALATYA-2024

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Kazak Türkçesi ile Yazılmış Ak Boz Üy Romanında Geçen Kalıp Sözler” adlı bu çalışmanın bilimsel ahlaka aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın ben Derya Duman Başoğlu tarafımdan yazıldığını ve yararlanılan tüm kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım. Kazak Türkçesinin daha önce üzerinde çalışılmamış bir romanını çalışmış olmaktan ve bu anlamda Yeni Türk Dili alanına hizmet etmekten gururluyum.

Derya DUMAN BAŞOĞLU

ÖN SÖZ

Bir dilin söz varlığını; kavram ve nesneleri karşılayan, belirten müstakil sözcükler ile yine kavram ve varlıkların karşılanması için kullanılan kalıplaşmış söz birimleri oluşturur. Dillerdeki kalıp sözler; isimlerle isimlerin, sıfatlarla isimlerin, isimlerle fiillerin vb. çeşitli kavram ve nesneleri karşılamak, açıklamak üzere oluşturdıkları dil birlikleridir. Bu kalıp sözlerin bir kısmı belirli bir anlamı, duyguyu, düşünceyi karşılamak üzere kalıplaşırlar. Kalıp sözler kelime, kelime grubu, birleşik eylem ya da cümlelerden oluşabilir. Bunlar daha çok belli durumlarda kullanılagelen söz gruplarıdır. Her dilde kalıp sözler mevcuttur.

Kazak dilindeki kalıp sözlerin edebi dile yansıyış biçimini görmek için Smagul Elüvbayev'in "Ak Boz Üy" romanındaki kalıp sözleri belirlemeye çalıştık. Bu yüksek lisans tezinin başlangıcından itibaren bana yardımcı olan, önerileriyle çalışmama rehberlik eden saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhittin Çelik'e ve tez süreci boyunca desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Sertan Alibekiroğlu'ya teşekkür ederim.

ÖZET

Bu tezde Smagul Ėlůvbayev'in "Ak Boz Ŭy" adlı romanında kullanılan kalıp sözler üzerinde çalışıldı. Öncelikle çalışmanın transkripsiyonu yapıldı ve tespit edilen kalıp sözler tasnif edilip Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldı. Karşılaştırma sonucunda Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında benzer ve farklı olan kalıp sözler ortaya konmaya çalışıldı. Bu tasnif; ikileme, selamlaşma, atasözü, deyim, evlilik, çocuk sahibi olma, bayramlar, ölüm törenleri, zaferler, eğlenceler, ticaret, dualar (alkış), beddualar (kargış) vb. konular bakımından ele alındı ve günlük hayat pratikleri içerisinde kalıp sözlerin yeri ve önemi ortaya konuldu.

Bir dilde kalıplaşmanın olabilmesi için asırlar gerekebilir. Türkçede kalıp sözler hâline gelmiş olan söz öbeklerine ilk yazılı metinlerde dahi rastlayabiliyoruz. Bu kalıp sözlerin yazılı dönem öncesinde, konuşma dilinde var oldukları sonucuna ulaşmak mümkündür. Yazı dili öncesinde kalıplaşmış olan kalıp sözlerin toplumun hayata bakışı, dünyayı algılayışı, günlük hayat pratikleri vb. konularda önemli bilgiler verecekleri açıktır. Bu bakımdan kalıp sözler, dilbilgisinin yanı sıra sosyoloji, tarih, coğrafya gibi farklı disiplinlerin çalışmalarına da veriler sunabilecek dil unsurlarıdır. Bu açıdan Kazak Türkçesi konuşma dilinden Kazak Türkçesinin yazılı eserlerine girmiş olan kalıp sözlerin tespit edilerek bunların bağlamlarının belirlenmesi Kazak Türklerinin hayat şartları, dünyaya bakışları, sosyal ve dini konulardaki anlayış ve tutumları başta olmak üzere önemli ritüeller ile alkış ve kargışların Kazak hayatındaki kullanımı hakkında bilgi sahibi olmaya imkan sunacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kazak Türkçesi, Kalıp Sözler, Ak Boz Ŭy Romanı

ABSTRACT

In this the thesis, the formulaic words used in Smagul Ėlůvbayėv’s novel “Ak Boz Ŭy “were stuied. Fisrt of all, transcription of the study was made and the determined formulaic words were classified and compared with Turkish. As a result of the comparasion, it was tried to reveal the similar and different formulaic words between Kazak Turkish and Turkish.This classification was handled in terms of topics such as reduplication, greetings, proverbs, idioms, marriage, having children, holidays, death seremonies, victories, entertainments, trade, prayers (applause), curses (damnation) etc. and the place and importance of formulaic words in daily life practices were revealed.

It may take centuries for a language to become fixed. We can come across phrases that have become fixed words in Turkish even in the first written texts. It is possible to conclude that these fixed words existed in the spoken language before the written period. It is clear that fixed words that have become fixed words before the written language will provide important information on issues such as the society’s view of life, perception of the world, daily life practices, etc. from this point of view, fixed words are language elements that can provide data for studies of different disciplines such as sociology, history, geography as well as grammar. From this perspective, identifying the fixed words that have entered the written works of Kazak Turkish from the spoken language of Kazak Turkish and determining their contexts will provide information about the living conditions of Kazak Turks, their view of the world, their understanding and attitudes in social and religious matters, as well as important rituals and the use of applause and curses in Kazak life.

Key Words: Kazakh Turkish, Formulaic Words, The Novel Aq Boz Ŭy.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM DİLDE KALIP SÖZ

1.1. Kalıp Sözlerin Dildeki Yeri.....	5
---------------------------------------	---

İKİNCİ BÖLÜM KALIP SÖZ

2.1. Kalıp Söz Nedir?	8
-----------------------------	---

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KAZAK TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZ KULLANIMI

3.1. Kazak Türkçesindeki Kalıp Sözler	12
3.1.1. Birleşik Fiil Grubu	13
3.1.2. Basit Cümleler	14
3.1.3. Şarh Birleşik Cümleler	14

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ESERDE TESPİT EDİLEN KALIP SÖZLERİN TASNİFİ

4.1. İkilemeler	17
4.1.1. Zıt Anlamlı Kelimelerin Bir Arada Kullanımıyla Oluşan İkilemeler	17
4.1.2. Yakın Anlamlı Kelimelerin Bir Arada Kullanımıyla Oluşan İkilemeler	18
4.1.3. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Oluşturulan İkilemeler	24
4.1.4. Zarffil Ekleriyle Kurulmuş İkilemeler	29

4.1.5. Farklı Kelimelerin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşan İkilemeler	31
4.2. Deyimler.....	31
4.3. Atasözü.....	37
4.4. Alkışlar.....	38
4.5. Kargışlar	39
4.6. Yeminler	40
4.7. Dini İfadeler.....	40
4.8. Selamlaşmalar	41
4.9. Hakaretler.....	41
4.10. Sitekler	41
4.11. Kutlamalar	42
4.12. Birleşik Fiiller.....	42
4.13. Ünlemler/ Seslenmeler	42
SONUÇ	45
KAYNAKÇA.....	46
EKLER	48

GİRİŞ

Canlılar dünyasında dil yetisinin gelişimine paralel olarak aklını da geliştirmiş olan ve hâlâ gelişimine devam eden tek canlı insandır. İnsan, aklını öncelikle beslenme, barınma, güvenlik, türün devamı için kullanmakla birlikte aklının yanı sıra bedensel ve düşünsel yeteneklerinin de birlikteliği ile estetik kaygılar da taşımış ve bu kaygılarını giderme çabasına girmiş tek canlıdır.

İnsanın yukarıda sayılanlar ile sayılamayan birçok özelliği düşünüldüğünde en temel ihtiyacının ‘var olmak’ olduğunu anlayabiliriz. Bu var oluş, içine doğduğu toplumun değerleri, başka bir ifade ile toplumun kalıpları doğrultusunda şekillenir. Toplumun değerler sistemi ise başta dil ve dilsel öğeler olmak üzere, mit, rit ve dinsel inanmalar, renkler, desenler, müzikal ezgi ve çalgılar, yeme içme alışkanlıkları vb. olmak üzere kültürel unsurlardan oluşur. Burada, dil bir kenara konularak, toplumun değerler sistemini oluşturan unsurlar en kısa şekliyle:

Bir toplumun yapıp etmelerinin tümü.

Bir toplumun maddî ve manevî alanlarda oluşturduğu ürünlerin tümü.

İnsanoğlunun yarattığı her şey.

Bir kuşaktan diğerine aktarılan bilgi ve kalıplaşmış davranış biçimleri birikimi. (Tezcan, 1997: 4).

gibi ifadelerle tanımlanmıştır ve “kültürün bir unsuru” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda dil kültürün hem yaratıcısı hem de taşıyıcısıdır. Dil, kültürün yaratıcısıdır; çünkü dil ile işaretlenmeyen, dilde karşılığı olmayan herhangi bir şey bilgi konumuna yükselemediği için kültürel bir unsur hâline de gelemmez. Yine aynı şekilde dil kültürün taşıyıcısıdır; çünkü kültürel unsurların kuşaktan kuşağa aktarılmasında birincil araçtır. Örneğin, Türkçede renk, sayı, bitki, hayvan, ev ve mutfak eşyaları, üretim araç ve gereçleri, çalgı aletleri, müzik ezgileri vb. kültürel unsurların adları, kullanımları ve tarifleri Türk dili aracılığı ile yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılır. Dolayısıyla insanlar ve toplumların var olma istekleri kültürü yaratır ve yine bu var olma isteği kültürü geleceğe taşır. Bu temel özellik konumundaki var olma isteğinin devamı, kültürün ve bilincin taşınmasında en sağlam ve pratik yol olan dille sağlanır.

Dil, hem bireyin hem de toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığı gibi diğer tüm ihtiyaçları için de elzemdir. Bütün yaşam, dil etrafında döner. Gündelik yaşamda bilgi aktarımı ve edinimi, duygu, düşünce ve ihtiyaçlar en iyi, en pratik ve anlaşılır şekilde dil aracılığıyla ifade edilir. Dolayısıyla mensup olunan toplumun kültürü, hayata bakışı, inancı, gelenek göreneği, sosyolojik yapısı vb. yine en kolay ve açık şekilde dil ile yansır. Toplumun renkleri, giysiler, süslemeler, oyun ve müzik ezgileri gibi maddi kültür unsurlarının yanı sıra duygu, düşünce, dünya algısı gibi düşünsel unsurlarının büyük bir bölümü dile yansır ve özellikle konuşma dilinde pek çok kültürel unsur bulunur. Toplumların dile yansıyan hayat pratiklerinin başında yüzlerce, binlerce yılın imbiğinden szlen ve toplum bireylerinin çeşitli tecrübelerine dayalı (Aksan, 1990: 140) atasözleri, deyimler, toplum tarafından benimsenmiş kişilere ait zdeyişler (vecizeler) pek çok konuda aydınlatıcı, yol gösterici toplumun gelecek kuşaklarına dersler içeren dil yadigrları olarak aynı zamanda kültürün de önemli unsurlarını oluştururlar. Bu tür dil unsurlarının yanı sıra günlük konuşma pratikleri arasında yaşanan durumu onaylama, yadsıma, kararsız kalma, çaresizlik hissi, beğeni ya da red, vb. düşünsel ifadeler ile mutluluk, heyecan, hzn, kızgınlık vb. gibi duygusal durumları belirtmek için szden ve zamandan tasarruf etmek amacıyla kalıp sözler kullanılır (Aksan, 1990: 159; Gökdayı, 2023: 73). Pek çoğu günlük konuşma dilinde olan kalıp sözler; kelime, kelime grubu, birleşik eylem ya da cümlelerden oluşabilir. Kalıp sözler de atasözü, deyim, müzik ezgileri vb. gibi kültürün ayırt edici unsurlarından olup aynı kültür dairesinde yer alan kişilerce nerede, ne zaman, ne tür durumlar için kullanılacağı kısaca bağlamı bilinerek kullanılan dil ve kültür unsurlarıdır.

Yazılı tarihi çok eskilere uzanan Türkçe, günümüzde Köktürk Yazıtları olarak adlandırılan ve yazılışı 8. yüzyıla tarihlenen geniş hacimli yazılı metinlerini ortaya koymuştur (Akar, 2020: 93). Köktürk Yazıtlarında dahi atasözü, deyim ve kimi birleşik sözcük şeklindeki kalıp sözlerin bulunması Türkçenin kalıp sözler açısından da zenginliğini gösteren önemli ipuçlarıdır (Aksan, 1990: 38-39; Aksan, 2020: 169). 8. yüzyıldan günümüze Türklerin çeşitli uzak coğrafyalara dağılmalarının, farklı Türk boylarının iktidarı ele geçirerek farklı devletler kurmalarının etkisiyle Türk dili pek çok lehçeye ayrılmıştır. Bu farklı Türk lehçelerinde ortaya konmuş sayıları, hacimleri giderek artan ve konuları çeşitlenen yazılı Türkçe metinlerin hemen hepsinde kalıp sözler kullanılmıştır. Kültürün dilsel ögelerinden olan kalıp sözlerin Türk kültürünün bir

parçası olarak farklı coğrafyalarda farklı lehçeler içerisinde geçmişten geleceğe taşınması normaldir. Çağdaş Türk lehçelerinden biri olan Kazak Türkçesinin de diğer Türk lehçeleri gibi kalıp sözleri yaşattığı ve gelecek kuşaklara aktardığı görülmektedir. Bu çalışma genel olarak konuşma dilinde kullanılan kalıp sözlerin Kazak Türkçesi yazılı metinlerine yansımaları hakkında bir fikir edinmek amacıyla ele alınmıştır. Kazak Türkçesinde kalıp sözlerin kullanımının yazı diline yansımalarının tespiti için de çağdaş Kazak edebiyatı yazarlarından Smagul Êlûvbayêv'in *Ak Boz Üy* adlı romanı incelemeye esas olarak alınmıştır. İncelemek için bu eserin seçilmesinin birinci nedeni Türkiye'de Muhtar Avezov dışında da bir Kazak edebiyatçısının tanıtılmasıdır. İkinci olarak da *Ak Boz Üy* adlı eserin 1933'te Sovyetler Birliğinde yöneticiler eliyle oluşturulan suni bir kıtlık sonucu 2,5 milyon Kazak Türkünün ölümünü konu edinmesi, bu yönüyle hem Kazakların yakın tarihlerinde yaşadıkları acı bir olaya ışık tutması hem de son dönem Kazak edebiyatı örneklerinden olmasıdır. Aynı zamanda, çalışmanın inceleme bölümünde görüleceği üzere, Smagul Êlûvbayêv *Ak Boz Üy* adlı romanında Kazak Türkçesi konuşma dilini ustalıkla kullanmış, dolayısıyla Kazak Türkçesi kalıp sözlerine oldukça sık başvurmuştur.

Konu çalışılırken öncelikle kalıp sözlerin kültür içerisindeki yeri ve kalıp söze neden ihtiyaç duyulduğu hakkında sosyolojik ve psikolojik açıklama ve örneklerle yer verilmiştir. İkinci olarak kalıp söz kavramı tanımlanmaya ve türleri tespit edilmeye çalışılmış, üçüncü olarak Kazak Türkçesinde kalıp sözler ile ilgili çalışmalardan hareket edilerek Kazak Türkçesinde kalıp sözlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise Kazak Kiril alfabesi ile yazılmış olan *Ak Boz Üy* adlı roman Latin alfabesine dayalı transkript alfabesine dönüştürülmüştür. Transkribe edilmiş metin üzerinden romanda bulunan kalıp sözler tespit edilmiştir. Tespit edilen kalıp sözler; yapıları, içerikleri ve kullanım amaçları göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Bu tasnif sırasında Assem Kassymova tarafından yapılmış olan Kazak Türkçesinde Kalıp Sözler adlı doktora tezinden de yararlanılmıştır. Buna göre *Ak Boz Üy* adlı romanda tarafımızca tespit edilen kalıp sözler; soru cümleleri, selamlaşma, hal hatır sorma, tanışma, misafir karşılama/ uğurlama, vedalaşma/ yolcu etme, rica etme, teşekkür etme, özür dileme, onaylama, reddetme, günün belli saatlerinde söylenen iyi temenniler (günaydın, iyi geceler, iyi günler, vb.), hasta ziyaretlerinde kullanılan sözler, bebek doğumunda söylenen sözler, sofrada kullanılan ifadeler, bayramlarda kullanılan

ifadeler, kutlama/ tebrik sözleri, yemin ifadeleri, alkışlar, kargışlar, dinin etkisiyle kullanılan kalıp sözler, yabancı dillerden alınan kalıp sözler, hitap etme, seslenme, ünlemler, atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler ve birleşik fiiller şeklindedir. Eserde bulduğumuz kalıp sözler Türkiye Türkçesinde kullanılan kalıp sözlerle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma için Hürriyet Gökdayı tarafından hazırlanan *Türkçede Kalıp Sözler* adlı çalışma esas alınmıştır. Her iki Türk lehçesinde de kalıp sözlerin kullanımları, bağlamları açısından incelenmiştir ve Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında benzer ve farklı olan kalıp sözler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırmanın yapılabilmesi için *Ak Boz Üy* adlı eserde bulunan kalıp sözler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Eserin tamamının değil de sadece eserdeki kalıp sözlerin aktarılmasının nedeni eser sahibinin izni olmadan, akademik çalışmalar da dâhil, bir eserin çevrilmesinin veya aktarılmasının bilimsel etik ve telif yasasına aykırı olmasıdır. Çalışma; bulguların değerlendirildiği, yorumlandığı sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

Çalışma sırasında Türk dili ve kültürü açısından önemli olan kalıp sözlerle ilgili hem Türkiye Türkçesinde hem de diğer Türk lehçelerinde pek fazla çalışma bulunmadığı görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın Türkçede kalıp sözlerle ilgili çalışmalarda karanlıkta kalmış kimi noktalara ışık tutacağı, konu ile ilgili yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLDE KALIP SÖZ

1.1. Kalıp Sözlerin Dildeki Yeri

Kalıp sözler, asıl olarak, konuşma dilinde sözden ve zamandan tasarruf etmek için orataya çıkmış gibi görünmektedirler. Bu durum, dil değişmelerinin temel nedenlerinden olan en az çaba yasasına da uygundur; çünkü hemen hemen her dilde genel bir tasarruf eğilimi vardır.

Özellikle konuşma dilinde sıklıkla başvurulmuş kalıp sözler, daha çok onaylama, yadsıma, mutluluk, heyecan, hüznün, kararsız kalma, çaresizlik hissi vb. durumları kapsayan ifedeleri aktarmak için kullanılırlar. Duygu ve eylemlerin anlatımı için kullanılmalarından dolayı bir kültürün belirleyici özelliklerinden olan semboller, renkler, inanmalar, törenler vb. gibi hem kültürün hem de dilin belirgin özellikleri arasında yer alırlar. Bu açıdan kalıp sözler kültürlerin ayırt edici unsurları olarak da karşımıza çıkmaktadırlar.

Her toplumun kendi ihtiyaçlarına göre sözcük ürettiği ve ulusal dilin toplumun üyeleri tarafından önemsenen ve benimsenen alanlarla ilişkili olarak ortaya çıktığı, geliştiği, zenginleştiği (Tezcan, 1997: 164) düşünüldüğünde, dilin kültürü taşıyıcı unsurları arasındaki önemi belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında ulusal dilin tüm ürünleri gibi kalıp sözlerin de toplumsal uzlaş, kabuller, pratikler ile doğrudan bağlı olan dil ifadeleri olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra günümüz Türkçesinin iletişim ifadeleri arasında önemli bir yere sahip olan kalıp sözlerin kökenlerinin binlerce yıllık geçmişe giden gelenek görenek, mit ve inanmalar ile aynı tarihi derinliğe uzandığı yargısına varılabilir. Bu nedenle de kalıp sözler kültürel antropoloji ve dil sosyolojisinin önemli uğraşı alanlarından olan iletişim kanalları ve şekilleri (Tezcan,1997: 170) göz önüne alındığında kültürden kültüre büyük farklılıklar gösteren ve böylece kültürün ayırt edici unsurları arasına yerleşen dil ürünleridir.

Sosyolojik, kültürel bir alan olmasının yanı sıra dilin üyeleri arasında mesaj alışverişi sırasında üst yapının tamamlayıcısı olarak derin yapıda çeşitli mesajlar ileten dilin bu bağlamda psikolojik yönü de bulunmaktadır. Psikolojik açıdan ele alındığında kalıp sözlerin ortaya çıkışında zamandan ve sözden tasarrufun yanı sıra derin yapıda kültürün değerler sistemi ile ilgili kimi mesajları barındırdığı da görülmektedir. Örneğin Türkçede ‘sizden iyi olmasın’ kalıp sözünü konuşma sırasında orada bulunmayan bir kimseyi, o anda iletişimde olduğumuz kişi veya kişileri kırmadan övmek amacıyla kullanırız. Aynı şekilde ‘söz meclisten dışarı’ kalıp sözünü de yine konuşulan kişi veya kişileri söylenmiş ya da söylenecek sözlerden dolayı gücendirmemek için kullanırız. Örneklerde görüldüğü üzere kalıp sözler sadece zamandan ve sözden tasarruf etmek amacıyla değil, aynı zamanda Türk insanının nezaketli olması gerektiği ve incelikli bir şekilde muhataplarını terbiyeli olmaya davet etme mesajını da taşır (Aksan, 2020: 171).

20. yüzyılın önemli dilbilimci ve felsefecilerinden olan Noam Chomsky, geliştirmiş olduğu kartezyen dil teorisinde kalıp sözlere ve kalıp sözlerin dil edinim ve öğrenimindeki önemine de değinir. Chomsky’ye göre söz öbekleri ve kalıp ifadeler girdikleri bağlamlarda yüzey yapının yanı sıra derin yapıyı da oluşturlar. Bu yönleriyle ses ile söz arasındaki görünür dilsel ilişkiden farklılık gösterirler. Bu farklılık tümcenin anlamının yorumlanmasında temel bir rol oynayan derin yapıda kendisini daha belirgin olarak gösterir, çünkü basit sözcüklerde yüzeyde bulunan anlam, kalıp sözler ve söz öbeklerinde bağlama dayalı olarak derin yapıda gizlidir (Chomsky, 2001: 158). Chomsky’nin kartezyen dil teorisine göre dil yalnızca insana has bir yetidir. Sorun çözme ve çeşitli uyum davranışları sergilemede problemi olan düşük zekalı ve hastalıklı bir insandaki dil yetisine bile bir maymunun hiçbir zaman erişemeyeceğini belirtir. İnsandaki bu dil yetisi kendisini kalıp sözlerde açık bir şekilde gösterir, öyle ki; görmeyen çocuklardaki dil yetileri bir deneyimden yoksun olmalarına karşın normal olarak gelişir. Hattâ onlar “gözünü dikerek bakmak, uzun uzun bakmak /izlemek” gibi kalıp sözleri normal insanlar gibi doğru yerde ve bağlamda kullanabilirler (Altınörs, 2015: 219).

Sözlü kültür dairesinde hayatın izleri ve işaretleri insanların bilinç yapılarına, düşünme biçimlerine (Göka, 2008: 139) ve bu biçimleri aktarma şekillerine bakılarak anlaşılabilir. Türklerde, yerleşik yaşama geçiş oldukça eskiye uzanmakla birlikte, sözlü kültür unsurlarının dolayısıyla kalıp sözlerin iletişimde kullanımı oldukça yüksektir.

Hem bu kullanım sıklığı hem de kültürün belirgin parçalarından biri olmasından dolayı kalıp sözler zamanla konuşma dilinden yazı diline de geçmiş ve geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KALIP SÖZ

Bu bölümde kalıp sözlerle ilgili tanımlamalara yer verilmiştir. Yapılmış olan tanımlamalardan yararlanılarak kalıp sözün ne olduğu konusunda bir yargıya varılmıştır.

2.1. Kalıp Söz Nedir?

Dilin iletişim kurmak, bilgi aktarmak, kültürün oluşumuna katkı sunmak ve kültürü geleceğe taşımak, vb. gibi pek çok işlevi vardır. Bu işlevlerinin başında iletişim kurmak gelmektedir. Dilin birincil işlevinin başında iletişim kurmak olmasının nedeni dil kullanıcılarının dili daha çok günlük hayat pratikleri için kullanıyor olmalarıdır. Dil daha çok bu yönüyle kullanıldığından dilin canlılık vasfı da daha çok konuşma dili üzerinde görülmektedir (Saussure, 2014: 50-52). Bu nedenle dil değişimlerinin nedenlerinin arasında gelen *en az çaba yasası* etkilerini en çok konuşma dili üzerinde göstermektedir (Aksan, 1995: 209; Karaağaç, 2012: 109). Sözen ve zamandan tasarruf için kullanılan kalıp sözler de aslında en az çaba yasasının bir sonucudur.

Bütün diller gibi Türkçede de özellikle konuşma dilinde çok yaygın olan kalıp sözler zamanla hikâye, roman, fıkra, destan vb. edebi türler aracılığı ile yazı dilinde de yer etmiştir. Uzun sözen ve zamandan tasarruf için kullanılan kalıp sözler hem konuşma hem de yazı dilinin bir parçası olmakla birlikte kültürü de yansıtan önemli bir öğedir (Aksan, 2020: 169). Bu nedenle de bir dilde kalıp sözlerin neler olduğu ve kalıp sözlerin tasnifi, dilbilgisinin konusu haline gelmiştir. Türkçe dilbilgisi çalışmalarında kalıp sözlerle pek yer verilmemekle birlikte az sayıdaki çalışmada kalıp sözlerin ne olduğu ile ilgili şu tanımlarla karşılaşmaktadır:

Aksan, (1996: 34-35) kalıp sözlerin bir dilin kullanıcıları arasında, belli durumlarda kullanılması adet olmuş belli başlı sözler olduğunu ve kültürün ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir. Kalıp sözler için “İlişki Sözleri” ifadesini de kullanmış olan Aksan (2020, 169) bu sözlerin insanlar arası ilişkilerde söylenmesinin gelenek haline geldiğini belirtir. Aksan, özdeyişleri (vecizeleri) kalıp sözlerden ayrı olarak görmüş ve “kalıplaşmış sözler” olarak adlandırmıştır. Kalıplaşmış sözlerin, ünlü bir

düşünür, hükümdar, sanatçı tarafından belli bir durum ya da olay karşısında söyledikleri evrenselleşmiş ve diğer dillere olduğu gibi özgün haliyle ya da çeviri yoluyla girdiğini belirtmiştir.

Türkçenin ikileme /tekrar öbekleri açısından da diğer dillere göre oldukça bol örneğe sahip olduğunu belirten Aksan ikilemelerin Türkçeye özgün bir anlatım inceliği ve gücü kazandırdığını ifade etmiştir. Yine kalıp sözlerin bir türü olan ikilemelerin bir durumu canlı bir imgeye dönüştürerek güçlü bir anlam ortaya koyduğunu belirtmektedir (Aksan, 2001: 83). Türkçenin söz öbeği, tamlama, yan cümle vb. gibi değişik anlatım kalıplarından olan kalıp sözlerin de aslında birer anlatım kalıbı olarak anlambilimsel açıdan da sınırlama anlamı, olumlama anlamı, olumsuzluk anlamı, pekiştirme anlamı, olasılık anlamı vb. belirli anlamların gizlendiği dil birimleri olduğunu belirtir (Aksan, 2016: 260-269).

Konuyla ilgili çalışmaları bulunan Gökdayı da (2023: 22-25) Aksan gibi kalıp sözler ile kalıplaşmayı farklı iki kavram olarak ele almıştır. Kalıplaşmayla ilgili olarak; bir veya daha çok dil biriminin belirli biçime girip öylece kaldığını, sadece küçük değişikliklere izin verdiğini, yeni bir anlam ve işlev edindiğini belirtmiştir. Ayrıca, kalıplaşan bu unsurların; bir veya daha çok birimin yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucu belli bağlamlarda ve belli işlevlerde kullanılıp değişmeden varlığını sürdürdüğünü ifade etmiştir. Yazılı kaynakların olmadığı ya da az olduğu dönemlerde kalıplaşmanın çok daha uzun sürede gerçekleştiğini belirten Gökdayı, günümüzde ise teknolojinin varlığıyla kalıplaşmanın hızlı ve üretilmesinin kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir.

Gökdayı'nın kalıp sözlerle ilgili tanımı ise şu şekildedir:

Kalıp sözler bir toplumun bireyleri arasında belirli iletişim durumlarında geleneksel olarak kullanılan, duyguları, düşünceleri ve dilekleri açığa vuran, en az iki sözcükten oluşan, tek bir kavramı mecazsız olarak karşılayan, zaman ve kişiyi gösteren ekler dışında biçim olarak hep aynı kalan, kullanım yerleri sınırlı kalıplaşmış sözcük dizileri. (Gökdayı, 2023: 69).

Kazak Türkçesindeki kalıp sözlerle ilgili doktora tezinde Kassymova'nın kalıp sözlerle ilgili görüşü şu şekildedir:

Konuşma dili, çeşitli olumlu ve olumsuz konuları içeren yapılar, kelime grupları ve cümleleri içerir. Bu kelime grupları ve birleşik yapılar ne kadar çok ve fazlaysa dilde de o kadar çok kullanılır. Genellikle, konuşularak, yüzyıldan yüzyıla, ağızdan ağza aktarılarak günümüze kadar gelen bu dile dair birimleri kalıp sözler olarak adlandırırız. Kalıp sözler, belli durumlarda

kullanılması adet olmuş basmakalıp sözlerdir. Bunlar, toplumun hayatını ve kültürünü ifade eden kelimelerdir. Bir başka deyişle, kalıp sözler, toplumun kültürü, inançları, insanların dil özellikleri, halkın gelenekleri anlamına gelir. (Kassymova, 2018: IV).

Görüldüğü üzere kalıp sözlerle ilgili olarak Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi açısından yapılan çalışmalarda kalıp sözlerin tanımı ve kapsamı üzerinde bir birlik yoktur. Örneğin Aksan özdeyişleri (vecizeleri) kalıp sözler dışında bırakmaktadır. Ancak özdeyişleri kalıp sözler dışında bırakmak doğru değildir, çünkü kalıp sözlerin de her biri geçmişte yine tek bir kaynaktan /kişiden söz ve zamandan tasarruf için başlamış ve zamanla kabul görerek ağızdan ağza dolaşarak yaygınlaşmış ve toplumun ortak malı, kültürün bir unsuru haline gelmiştir. Bu nedenle bir durum, olay ile ilişkili olarak bir kişinin kullanımı ile başlayıp, daha sonra o dilin konuşurları tarafından benimsenip yaygınlaşarak belirli durum ve olaylarda sözden ve zamandan tasarruf için kullanılan özdeyişler ile artık kaynağı unutulmuş ve tamamen toplumun ortak malı olmuş kalıp sözler arasında bir ayrım yapılmamalıdır. Örneğin filozof Diogenes'in Makedonyalı İskender ile karşılaşması sırasında İskender'in dileğini sorması sırasında kullanmış olduğu, yaygın şekli “*Gölge etme başka ihsan istemez!*” (Kılıç, 2009: 56) aslı ise; “*Işığımдан çekil yeter!*” (Dürüşken, 2022: 164) olan özdeyişi bugün pekçok dilde olduğu gibi Türkçede de iyilik beklenmeyen, yardımına ihtiyaç duyulmayan birinin uzak durması için kullanılan kalıp sözdür.

Aynı şekilde Gökdayı'nın “Kalıp sözler mecaz anlam içermemelidir.” görüşüne de katılmak mümkün değildir. Çünkü deyim ve atasözlerinde mecaz anlamlar bulunmaktadır. Eğer mecaz anlamlar var diye bu tür kalıp sözler tasnif dışı bırakılırsa toplumun binlerce yıldan bu yana getirmiş olduğu birikim ve tecrübe ve toplumun ortak değerler sistemi bir kenara konmuş olur. Bu nedenle Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere deyim ve atasözlerine bizim tasnifimizde yer verilmiştir.

Yine, örnekleri Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere, Kassymova da kalıp sözleri tanımlarken kalıp sözlerin kapsamını net olarak belirtmemiş “*kelime grupları ve birleşik yapılar ne kadar çok ve fazlaysa dilde de o kadar çok kullanılır, bu da kalıp sözleri doğurur*” gibi bir yaklaşım sergilemiştir. Bunun sonucunda da bir ad ya da eylemi karşılayan birleşik kelimeler de kalıp söz gibi düşünülmüştür. Bu da tasnifte hatalara neden olmuştur.

Burada, yukarıdaki verilerden hareketle, kalıp sözler “daha çok konuşma dilinde edininim, bilgi, duygu ve düşünce aktarımlarında, belli durumlarda kullanılması gelenekselleşmiş, gereken yerde kullanılmadığında iyi karşılanmayan, ayıplanan, eksiklik sayılan kelime, kelime grubu, mecaz anlam içermeyen birleşik eylem veya cümlelerdir” şeklinde tanımlanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAK TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZ KULLANIMI

3.1. Kazak Türkçesindeki Kalıp Sözler

Yukarıda belirtildiği üzere kalıp sözler asıl olarak konuşma dilinde sözden ve zamandan tasarruf etmek için dil değişimlerinin temel nedenlerinden olan en az çaba yasasına da uygun olarak ortaya çıkmış dil bilgisi unsurlarıdır. Konuşma dilinde sıklıkla ve genel olarak onaylama, yadsıma, mutluluk, heyecan, hüzn, kararsız kalma, çaresizlik hissi vb. durumları kapsayan ifedeler için kullanılan kalıp sözler duygu ve düşüncelerin dile getiriliş tarzını da yansıttıkları için aynı zamanda kültürlerin ayırt edici unsurları arasında yer alırlar. Hem kullanım sıklığı hem de kültürün bir parçası haline gelmelerinden dolayı zamanla konuşma dilinden yazı diline de doğal olarak geçmişlerdir.

Dil ve kültür için önemli olan kalıp sözlerin konuşma dilinden yazı diline geçmeleri kalıp sözlerin yapılarını ve tasnif edilmelerini de önemli hale getirmiştir. Konuyla ilgili yapılan az sayıdaki kalıp sözlerin ana hatlarıyla kelime, kelime grubu, birleşik eylem ya da cümlelerden oluştuğu ile ilgili görüşler bulunmaktadır (Gökdayı, 2023: 52; Aksan, 1990: 140; Kassymova, 2018: 30). Ana hatları bu şekilde belirlenmiş olmakla birlikte tasnif çalışmalarında kalıp sözlerin tam olarak hangi durumlarda kullanıldığı ve bu kullanımlarda kalıp sözlerin yapısal özelliklerinin nasıl oluştuğu hakkında bir birlik bulunmamaktadır. Örneğin Gökdayı, kalıp sözlerin mecaz anlamlar içermeyen kelime öbekleri şeklinde olması gerektiğini savunmakta ve bundan dolayı da deyimleri, birleşik fiilli kimi yapıları kalıp sözlerin dışında tutmaktadır (Gökdayı, 2023: 79). Kassymova ise Kazak Türkçesinde kalıp sözleri tasnifinde birleşik eylem yapılarını, mecaz anlamlı kimi ifadeleri de kalıp sözler içerisine almış ve kalıp sözlerin kullanım alanını, genel hatlarıyla şu şekilde tanımlamıştır:

Kalıp sözler günlük hayatta yaşanan her durumda biriyle karşılaşıldığında selamlaşmak için, biriyle karşılaşıldığında hal hatır sormak için, yemek yerken veya yemekten sonra, doğum, ölüm, okula başlama, evlenme gibi olaylar karşısında kullanılırlar. Bunun yanında bir iyilik karşısında duyulan minnet veya bir iyi isteği belirtmek için söylenen iyi dilekler, kızgınlıkla, çaresizlik

karşısında söylenen kötü dilekler, yemin etmeler, söz vermeler de kalıp sözlerin bir bölümünü oluştururlar. (Kassymova, 2018: IV)

Kalıp sözlerin genel kullanım yerleri ile ilgili görüşlerini bu şekilde belirten Kassymova'nın kalıp sözlerin yapısı ile ilgili olarak ise dilin normal birleşik sözcük yapım şekillerini kalıp sözlerin de yapılış şekli olarak saydığı görülmektedir. Kassymova'nın tanımı da hemen hemen bütün birleşik yapıları ve kelime gruplarını da içene almaktadır:

Konuşma dili, çeşitli olumlu ve olumsuz konuları içeren yapılar, kelime grupları ve cümleleri içerir. Bu kelime grupları ve birleşik yapılar ne kadar çok ve fazlaysa dilde de o kadar çok kullanılır. Genellikle, konuşularak, yüzyıldan yüzyıla, ağızdan ağza aktarılarak günümüze kadar gelen bu dile dair birimleri kalıp sözler olarak adlandırırız.” (Kassymova, 2018: 32).

Görüldüğü üzere bu tanım “hasta olmak, selam söylemek, gelebilmek, okuyabilmek, düşeyazmak, bakıp durmak, söz söylemek, alkış tutmak, vb.” birleşik fiil yapılarını da kalıp sözler arasına dahil etmekte, böylece bütün kelime gruplarını içine almaktadır. Kassymova'nın kalıp sözleri sınıflandırmasında da bu genişlik görülmektedir. Bu durum bazı sıkıntılara yol açmaktadır. Örneğin, Kassymova, birleşik fiil yapılarını da kalıp söz olarak almıştır, oysa birleşik fiil yapma bir kelime türetme yöntemidir. Dolayısıyla her birleşik fiil yapısı kalıp söz olamaz.

Kassymova'nın tasnifinde yanlış olan yerleri şu şekilde göstermek mümkündür:

3.1.1. Birleşik Fiil Grubu

Kassymova, Karahan'dan hareketle, birleşik fiil öbeğini; “Bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğudur.” şeklinde tanımladıktan sonra Türkçede bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller ve anlamca kaynaşmış birleşik fiiller olmak üzere üç tür birleşik fiil öbeği bulunduğunu belirtmektedir (Kassymova, 2018: 60). Birleşik fiil öbeklerini kalıp sözler arasında değerlendiren Kassymova, yapmış olduğu sınıflandırmaya göre kazak Türkçesinden şu örnekleri vermektedir:

“Fiil + Fiil Yapısında Olanlar

Aynalıp keteyin. (QSE, 56). “aferin sana.” şeklinde kurulan birleşik fiil öbekleri mecaz anlam içerdiği bir durum veya olay karşısında kültürel bir tepkiyi, burada beğeni,

belirtip söz ve zamandan tasarruf sağladığı için kalıp sözdür. Ancak *ötinip suray-mız*. (QTQT, 97). “arz ederiz.” Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi günlük dilde sıradan bir kullanımı olan birleşik fiil olduğundan kalıp söz değildir.

“İsim + Fiil Yapısında Olanlar

baqıttı bol (-ıñdar)! (FS, 108). “mutlu olun!” yapısı, bir durum veya olay karşısında kültürel bir tepkiyi gösterdikleri için kalıp sözdür. Fakat *uyat boladı*. (QTQT, 99). “ayıp olur.” yapısı normal bir kullanım olduğu için kalıp söz değildir.

3.1.2. Basit Cümleler

Kassymova, haklı olarak, kalıp sözlerin bir kısmının basit cümle yapısında olduğunu belirtmiştir. Kalıp sözlerin yapısal olarak kelime, kelime öbeği ve cümle kuruluşunda olmak üzere pekçok yapıda olduğu zaten bilinmektedir. Dolayısıyla basit cümle şeklinde kalıp sözlerin bulunması da normaldir. Ancak normal olmayan aşağıda görüleceği üzere her basit cümle kalıp söz değildir.

Kassymova’nın verdiği örneklerden;

“*Alla [Quday] bileği*. (FS, 79). “Allah bilir.” cümlesi mecaz anlam içerdiği bir durum veya olay karşısında kültürel bir tepkiyi belirtip söz ve zamandan tasarruf sağladığı için basit cümle şeklinde kurulmuş kalıp sözdür; ancak “*joğarı şıq*. (QTQT, 94). “yukarıya geç.” şeklindeki basit cümle ise kalıp söz değil günlük dilde sıradan cümledir.

3.1.3. Şartlı Birleşik Cümleler

Kassymova, Karahan’dan hareketle, “Bir cümlenin, bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümledir.” şeklinde şartlı birleşik cümleyi tanımladıktan sonra “*mümkin bolsa aytıp bere-siñ be?* (QTQT, 97). “mümkünse, söyleyebilir misin?” örneği bir cümle yapısının türevidir, kalıp söz değildir; çünkü günlük dilin bir unsurudur. Ancak, “*qayda jürseñde aman bol!* (FTN, 118). “nereye gidersen git, sağ salim ol!” şeklindeki şartlı cümle bir dileği, iyi niyeti gösteren ifadeler olduğu için kalıp sözdür.

d. Kassymova, kalıp sözleri tasnif denemesinde kalıp sözlerin yüklem türüne, yerine, yapısına göre de tasnif edilebileceğini göstermeye çalışmıştır. Ancak böyle bir tasnif kalıp sözün sadece yapısını gösteren bir durum olacak, anlamı ve kullanım yeri ile

ilgili bir bilgi vermeyecektir. Bu nedenle kalıp sözlerin yüklem türüne, yerine, yapısına göre tasnifini kullanma gereği yoktur. Bu durumu Kassymova'nın konu ile verdiği örnekler üzerinde açıklamak daha yararlı olacaktır.

Örneğin, **“2.2.4.1.3.2.1. Yüklem Türüne Göre Fiil Cümleleri 2.2.4.1.3.2.1.1. Yükleme Çekimli Bir Fiil Olan Fiil Cümleleri”** başlığı altında verdiği örneklerin hemen tamamı basit cümle şeklinde olan kalıp sözler başlığı altında da yer almıştır ve daha önce de belirtildiği üzere bunların bir kısmı kalıp söz değil günlük dilin birer unsurudur. Örneklerden,

ärkim öz peşenesine jazılğandı köredi. (QTQT, 121). “herkes alına yazılan kaderi yaşar.” kalıp söz iken; *joğarı şıq.* (QTQT, 94). “yukarıya geç.” ifadesi günlük dilin sıradan unsurudur.

Yukarıdaki örnekler gibi Kassymova'nın **“2.2.4.1.3.2.3. Yüklem Türüne Göre İsim Cümleleri”** başlığı altında yaptığı sınıflandırma da kalıp sözlerin ne olup olmadığı ile ilgili karmaşaya neden olmaktadır. Bu başlık altında da “Kazak Türkçesinde isim ve isim grupları “e-” ek fiili ile görülen geçmiş zaman (e-di), öğrenilen geçmiş zaman (e-ken), geniş zaman (turur) kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar. Kip eki taşımayan yüklemler de isim cümlelerinde geniş zaman ifadesiyle kullanılırlar. Bunlardan Kazak Türkçesinde en çok kullanılanlar *“bar, joq, kerek, emes”* kelimeleridir. Bu kelimelerden Kazak Türkçesindeki *“emes”* Türkiye Türkçesindeki “değil” anlamında kullanılır ve cümleye olumsuz anlam verir.” açıklamasını yaparak vermiş olduğu ve kalıp sözler arasında saydığı örnekler arasında:

joq olay emes. (QTQT, 102). “hayır, öyle değil.” ifadesi bir kalıp söz değil günlük dil unsurudur. Bununla birlikte *“mundayda sabır kerek.* (QTQT, 97). “böyle zamanda sabır gerek” *mundayda şıdam kerek.* (QTQT, 97). “böyle zamanda sabır gerekir.” ifadesi ise olumsuz bir durumda teselli için kullanılan bir kalıp sözdür.

e. **“2.2.4.1.3.4.3.3. “Kim”Soru Zamiri İle Soru Cümlesi Olarak Kullanılan Kalıp Sözler”** Kassymova bu başlık altında “Kazak Türkçesinde “kim” soru zamiri canlı nesneler için kullanılır. Türkiye Türkçesiyle karşılaştırdığımızda, Kazak Türkçesinde birinin ismini sormak için “kim”, Türkiye Türkçesinde ise “ne” soru zamiri kullanılır.” açıklamasını yaptıktan sonra *“at-ıñ kim?”* (QSE, 83). “adın ne?” *at-ıñız kim?* örneğini verir. Görüldüğü üzere burada, günlük dilin sıradan kullanımının bir unsuru

olan birinin veya bir şeyin adını sormaktan bahsedilmektedir. Dolayısıyla Kassymova'nın bu başlık altında açıkladığı yapı ve verdiği örnekleri de kalıp söz arasında değerlendirmek mümkün değildir. Kassymova, tezini hazırlarken kalıp sözleri tespit etmek için, Kazak Edebiyatındaki klasik eserlerden, dergi ve gazetelerden, günlük konuşmalardan, halk edebiyatından, Kazak deyimler sözlüğünden, ağız sözlüklerinden örnekler toplandığını, eserlerde bazı kalıp sözlere dair örnek cümlelerin verilmediğini ve kaynaklarda bulamadıkları bu tür örnek cümleleri soruşturma yoluyla derlediklerini belirtmektedir. (Kassymova, 2018: V) . Bu şekilde yazılı ve sözlü kaynaklardan yararlanmak oldukça iyi bir yöntem olmakla birlikte kalıp söz olarak düşünülen söz, söz öbeği ve cümlelerin günlük dilin birer unsuru mu yoksa söz ve zamandan tasarruf için kullanılan kültürel unsurlar mı ayrımını yapabilme noktasında karmaşaya yol açabilmektedir. Yukarıda Kassymova'nın kalıp sözlerle ilgili tasnif çalışmasında bu tür aksaklıkların önemli bir kısmına dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Biz bu çalışmamızda Dördüncü Bölüm'de kalıp sözleri, kendi tanımımızdan hareketle, sözden ve zamandan tasarruf etmek için kurulup kurulmadığına, mecaz anlamlar bulundurup bulundurmadığına ve kültürün mü yoksa günlük dilin mi bir unsuru olup olmadığına göre ilgili metin üzerinden hareketle tasnif etmeye çalıştık. Bu yönemin kalıp sözlerin tasnifinde daha uygun bir yöntem olacağını, karmaşayı azaltacağını düşünmekteyiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESERDE TESPİT EDİLEN KALIP SÖZLERİN TASNİFİ

Bu bölümde, kalıp sözlerin ne olduğu ile ilgili yukarıda tarafımızca yapılmış olan tanımdan ve kullanım yerleri ile ilgili tespitlerden hareketle Smagul Ėlvbayv'in "Ak Boz y" romanında geçen kalıp sözler; kalıbı oluşturan söz öbekleri, tamlamalar ve cümlelerin kuruluş şekline, kısaca yapısına göre tasnif edilerek verilmiştir. Eserde geçen kalıp sözler geçtikleri baēlam ieririnde deēerlendirilmiř ve bu baēlamdaki anlamlarına göre Türkçeye aktarılarak Türkçedeki kalıp sözlerle benzerlikleri veya farklılıkları üzerinde durulmuştur.

4.1. İkilemeler

4.1.1. Zıt Anlamlı Kelimelerin Bir Arada Kullanımıyla Oluşan İkilemeler

Sırēa bayēs **asıēis-sir**is, oramalēa orap nan ba, bunıē iş kiyimi me, qorēiēēa bir nrselerdi tıēip jatēan. Irs-ırs etip jelip keledi Paēraddin. (sayfa 170)

(Peyniri altlı üstlü ekmeēēe sürmüş m, havluya (ıkına) ekmek mi sarmış, yoksa bu onun iliēi mi, koynuna bir şeyleri tıkmıştı. Soluk soluēa ıktı geldi Paēraddin.)

Qız li joē. şege osı saparda, sirese, **keşeli-bēin** Apanasēa taē qaldı. (sayfa 138, 174)

(Kız henüz yok. şege bu sefer, özellikle, sabahtan akşama Apanas 'a şaştı kaldı.)

Sodan baēıtın řıēis qataman zgertip **kn-tn (gece-gündüz)** demey dere tarttı. (Sayfa 143, 157)

(O andan itibaren gece ile gündüz yer deēiřtirdi.)

Kndiz-tüni jinalıs. (sayfa 100, 169)

(gece gündüz toplanılır.)

Jastarıē **küni-tn** avıl, l aralap, jasayına tarlık jasamaydı. (sayfa 84)

(Gençlerin gece gündüz, ky, oba, hayat umurlarında deēildi.)

Alıs- jaēın oy, qırlardıē arasında mldirep kilkip tunēan kgildir ava. (sayfa 169, 213)

(Bütün düşünce, tepelerin arasında uçuyormuş gibi görünen mavi gökyüzü üzerinde.)

Jalgız apañdı büytip **dos-düşmanga** taba ötkênşê, taqa, ökimêt bolmay örêmqap, oybay! (sayfa 61)

(Biricik kız kardeşinizi büyütüp dost-düşmandan uzakta, dağda, hükümet yetkilileri de bulamayacak şekilde saklayınız.)

Oybay, bala jatrıbaylavdı! **Öli-tirisi** belgisiz. Kêlin joq, oybay! Javşappagan nesi qaldı?!.. (sayfa 96)

(Eyyvah, çocuğu doğdu / oldu. Ölü mü diri mi belli değil. Gelin (anne) yok, eyvah! Düşman bilmeyen nesi kaldı?!..)

Bügingi **ölüm-jitimdi** körgeñ Bulış endi iştey şugıl şeşimge kelgen-di. (sayfa 137, 200)

(Bugünkü ölüm kalım mücadelesini yaşamış olan Bulış şimdi işinin başındaydı.)

Hansuluv **astan-kesteni** şığıp jatqan üy işine qarap, añırıp turıp qaldı. (sayfa 177, 204)

(Hansuluv alt üst/ darmadağın olmuş evin içine bakıp, bağıra bağıra ağlamaya başladı.)

İti ürip, sıyırımöñirep, esegiaqıradı. Köşede **ersili – qarsılı** jayavlar. (sayfa 171)

(Köpek havlıyor, inek böğürüyor, eşek anırıyor. Sokakta ileri geri dolaşıyorlar.)

Avılgatañ ertên mal öre kèlip kirgên komissiya Paḥraddin üyiniñ aldındağı üyüli dünyê – qat- qat likêm, tên-tên mata, qımbat ışık, tondardı, **irili-usaktı** jihazdardı körıp qayran qaldı. (sayfa 116)

(Köye sabah erkenden malları görmek için gelen komisyon Pahreddin'in evindeki katkat giysileri, top top kumaşları, pahalı lambaları, büyük küçük mobilyalardan oluşan zenginlikleri görünce hayrete düştüler.)

4.1.2. Yakın Anlamli Kelimelerin Bir Arada Kullanımıyla Oluşan İkillemeler

Än- sättê (än: an / sättê: kaşla göz arasında sät: an, lahza) (sayfa 111)

(bir anda / kaşla göz arasında)

Öñşeñ **kempir-sampir**, äyelder öre türegep, keyin şeşinip jol berdi. (sayfa 118, 137, 157) (*“kempir-şaldar” olarak da kullanılıyor.*)

(Hepsi çok yaşlı kadındı, kadınlar ayağa kalktı, sonra çekilip yol verdi.)

Quvğın-sürgin bolmadı. (sayfa 137, 142, 143)

(sürgün edilmedi / omadı)

Aldı da kedey-kembağaldıñ, **joq-jitiktiñ** aldına saldı. (Sayfa 123, 207)

(Fakirlerin, kimsesizlerin önüne koydu)

Körpə, tösək, **Qazan-tabaqıñnan** basqasınıñ bərip şıgar üydən! Üydi boşat! – dedi.
(sayfa 116, 200)

(Bebek, yatak, kap kakak ve daha ne varsa! Evi boşaltın!, dedi.)

Aspantarap tan molda torğay quyqılıydı. Aynala ızındağan **şıbın-şirkey**. Bosañ topıraq qum kögi erte köteriletin ədeti. Qayda qarasañ da qavlap öskən kök rañ jantaq, miya, tüyetaban, qoyselev, aqşatav. (sayfa 213)

(Gökyüzünde serçe dolaşıyordu. Dönüp duran börtü böceğin peşinde. Gevşek duran toprağın savrulup gitmek adetidir. Nereye bakarsan başını uzatmış gök çimen, meyve, devetabanı, koyunotu, akçadağ / boz dağ.)

Küyəvi **təmir-tərsək** şuyıgannan özge kəsibi joq Uvəp dəytin zərgər. (sayfa 59)

(Kocası Uvap adında demircilikle uğraşan biridir, tamir dışında bir şeyden anladığı yok)

Mélisa ıyığında şoşaygan miltıq bəлиндə qılış, **üstı-basın** şandıgan kayış bəlbəv, jıltıravıq tüymələr, tüsizərli. (sayfa 125, 170, 171)

(Melisa'nın omzunda büyüke bir tüfek, belinde kılıç ile kalın bir deri kemer, parlak altın yadızlı düğmeler.)

Burıl tarta bastagan **saqal-murtın** jəl kozgap, kəlbətti kəlgən sanalı jüzi tünərip, şalbarlanıp, qabaq şıtıp biraz oy sabılıp turdı Pañraddın. (sayfa 68, 86)

(Rüzgarda savrulan kıvrılmış sakalıyla Pañraddın kalktı, pantolonunu giydi, aceleyle ilerledi, durup bir süre düşündü.)

Şəşəsi, janında köməkşi əyəldər bar, mıqşıntsap üydəgi körpe-tösək, **kiyim-keşək**, kilem-sırmaqtardı tēndəp bulıp jatır. (sayfa 69, 80, 84, 116, 176, 200)

(Annesi, yanında yardımcı kadınlarla birlikte evdeki bebeğe bakıyor; giysileri, öteberiyi düzlüyor.)

Körşi-qolaññ qatın-qalaştarı da sol töñirektè. Şart kiyinipalğan. Qimıldarı şugıl. (sayfa 69, 153, 200)

(Konu komşu, avrat uşak/ kadınlar da oradalar. Hepsi giyinmiş. Kimildayıp duruyorlar.)

Ĥansuluvdñ uzatıluv toyıññ **äkè-şêşesi** şındap kirişe bastadı. (sayfa 80)

(Hansuluv'un devam eden toyuna anne babası da eşlik etmeye başladı / katıldı.)

Nar üstindègi kempir **bala-şagalar**, köş jètèktègèn attı kèlinşlèktèr, qaptaldasa jortqan attı bozbala, boyjètèkèndèr – tügèl köñildi. (sayfa 47, 81, 88, 106, 108, 109, 113, 114, 117)

(Devenin üstünde yaşlı kadın ve çocuklar, yanlarında at üstünde gelin kızlar, önlerinde ilerleyen atlı delikanlı hep bitkin düşmüştü.)

– Av, ĥalayıq, oşaq bastarıñdı rettèndèr! Avdan bası kèlèdi. Ĥalıqtıñ **ĥal-küyin** bilüvgè kèlèdi. Qamdanıñdar! Av!!! (sayfa 84, 86)

(Hey, millet, çocukların üstünü başını düzeltin! Komiser/ ilçe komiseri geliyor. Halkın durumunu öğrenmeye geliyor. Haydi, kimildayın!!)

Mal-mülkin alıp, özin, bala-şagasımèn tozdırıp jibèrètindèy nè kinösi bar sonda bay sorlılardıñ? (sayfa 88, 108, 109)

(Malını mülkünü toplayıp, kendini ve çocuklarını alıp buralardan gitmek neden suç olsun?)

Qara sur melisa Jèkèy **üydèn jurttan** burın şığıp èdi, mana qaldırğan ornında Buqabay joq. (sayfa 89)

(Esmer yüzlü Melisa hatun/ güzel evden önce çıktı, ama arkasında Buqabay yoktu.)

Äldèn vaqıtta ay astındagı üydèn aqşapandı, aqşäldèli, **saqal-şası** aqquvday, uzunboylı, sèksèvildèy quragan tiri arvaq şal şıqtı. (sayfa 54, 55, 91, 202)

(O vaxtında ay ışıqı altındaki bembeyaz/ ısıq ısıq evden ak çapanlı / kaftanlı, ak çizmeli, saç sakalı ağarmış, uzun boylu, seksevil ağacı gibi dik duran ixtiyar göründü / ortaya çıktı.)

Öz qasına jatqız basa da Hənsuluvdın qolı tığen nəzik atir sezilip tur **körpe-jastıqtan**.
(sayfa 94)

(Kendi fark etməse de Hənsuluv'un elinin nazikliyi oldukça iyi seziliyordu yastığın üstündən bile.)

Kəlin-av, kelin! – dəp şoynañdap kəlip Torqa kəmpir, aşiq əsiktən işkə bas sügip, **ayaq-qol** baylavlı, közi alarip jatqan balasın, türüvli şımıldiq kəlinniñ bos tösəgin körüp baj etə tüsti. (sayfa 96, 109)

(Gelin, ey gelin! diyerek telaşla gelip ixtiyar Torqa, işikdən içəri başını uzattı eli ayağı bağlı, gözü kaymış şəkildə yatan çocuğunu, dürülmüş perdeleri, gelinin boş döşəğini körünce kəygiyə düşdü/ başından kaynak sular döküldü.)

Osı avıldın öñşən boqtaşaq, **qatın-qalaşı** bunu tabalay üşin jınalğan. (sayfa 47, 62, 106, 113, 114, 119, 120, 127, 134, 136, 193, 194, 198)

(O köyün hepsi yığılmıştı, kadınlar onu bulmaq için toplanmıştı.)

Mına **altın-kümistərindi** ötkiz, tərtip solay! – dəp kilbik köz, əvkəsi salbıragan güjban qara Buqabay qaruvlı kəlinşəkkə əli kəlməy küle bərədi. (Sayfa 113, 176, 179, 180, 194)

(Şu mücevheri uzatın bakalım! -diye küçük gözlü, kalın kaşlı kara çehrelili Bugabay məhzun duran geline gəyri ixtiyari gülüverdi.)

Köşpen qatar kele jatqan **qız-kəlinşək** tobına Bulış xəbarı jetkən joq. (sayfa 126, 127, 128, 166)

(Toplanıp gəlməkdə olan gelin qızların hepsindən Bulış'ın hənzər xəbarı yox.)

Qarsılasqanmən, sanı da, **qaruv-jarağı** da bulardan əldəqayda basım otryadtan jəñilis tabatınına közderi anıq jetkən avıl azamattarı sol arada iştey irüvge aynaldı. (Sayfa 105, 137)

(Karşılaştıklarında, sayıca da silah olarak da açıkça kendilerinden fazla olduğunu, yenileceklerini, bunların askeri birlikten (müfrezeden) olduklarını anlayınca işlerine geri döndüler.)

Ruqsat ötingendey **ata-enesine** jävteñdep edi, Şärip elp etip: (sayfa 160)

(Ruqsat yalvarırcasına ana babasına rica etti, Şerip eli ile işaret edip:)

Äkesi enesi tösip otqa üñilgen tüyiq qallına tüsti. (sayfa 168)

(Ana babasının yüreğine od/ ateş düştü/ saçıldı.)

Osınday basına is tüskeñde izine erer ul bolmay, **quyriq-jalsız** simpiyğannan jaman närse joq eken. (sayfa 174)

(Bunun gibi başına bir iş geldiğinde izine rastlamak mümkün değil, çaresiz kalmak kadar kötü/ yaman bir şey yok.)

“Qaraqalpaq jaqtıñ tärtibi bosañdav eken” dep, bayağı en daladağı erkindikterin ańsap kelgen köşpendilerdiñ aldınan bu jerden tağı da “kälektip kekiriñdep” degen **ügit-nasihat** şıqtı. (sayfa 187)

(“Karakalpak yeri müsatkildir” diye, çölün en ücra yerlerindeki bağımsız/ başı boş dolaşıp duran göçebelere bu yerlerde de “birlikte olun” diye nasihat edildi.)

Av, jaman aytpay jaqsı joq, kütip otırğan **er-azamatımız** kelmegen künde ne isteymiz? (sayfa 125, 126, 127, 128, 134, 137, 151, 187, 189, 198, 201)

(Hey, kötü söylemek iyi değil, er kişilerin olmadığı durup oturduğumuz yerde (bizden) ne istiyorsunuz?)

Sırğa men Hınsuluv sırtqa şıǵarǵan qos qapşıq, **körpe-tösekti** bir meñirev halde jürip esekke tendedi. (sayfa 200, 201, 202)

(Sırğa ile Hınsuluvkapkaçak, yeni dөşekle birlikte eşyaları yükledikleri eşekle birlikte yola koyuldu.)

Beti- avzı isinip, közi jasavrap, gürk- gürk jötele beredi. (sayfa 212, 226)

(Ağzı yüzü morarmış, gözü yaşlı, hüngür hüngür sarsılıverdi.)

Äke – **şəşesi** tüsti esine. Qula düzde qalğan qos mundar! Künderi ne boldı eken? Tiri me eken? Älde... äldə bir butanıñ tübiñde **qarğa** – **quzıǵınğa** jem bolıp jatırma eken? (sayfa 234)

(Ana babası aqlına düştü. Düz ovada yalnız kula (at) gibiler! Günleri nasıl geçiyor? Sağlar mı? Şimdi...şimdi bir devenin dibinde karga kuzguna yem mi oldular acaba?)

Jüzberində keñ jaylay jazdı sagıngan, **oyın-toylı**, dırdıvlı ömirgə asıqqan, qulşığan iñkär ray. (sayfa 81)

(Yüzünden ne düşündüğü anlaşılır gibi, eğlenceli bir ömür yaşadığı, duruşundan belli/inkar edilemez.)

Älgi bas suqqan üylérindėgi baylıq mına mirzanıñ üyindėgi **sän-saltanatpən** salıstırǵanda qayırşınıñ laşığınday ėkən. (sayfa 87)

(İlk yerleştikleri evdeki zenginlik böyle bir mirzanın/ efendinin evindeki şıklığa/ şatafata yakın sayılırdı.)

Avғанstannıñ bergişetinde otırǵan keşegi tönkeristen qaşkan türikpen obalarında bolıptı. Bayaǵışa malın baǵıp, otın jaǵıp, **etek-jeñi** keñ jatqan eldi köripti. (sayfa 187)

(Afghanistan'ın sınır boylarında oturan ve geçenki karmaşadan/ savaştan kaçan Türkmen obalarında idi. Olanca malına / hayvanına bakarak, otunu toplayarak/ ekim biçim yaparak, günlük elbiselerini tedarik eden halkı görmüştü.)

Äy, jayña otırşı! Nėñ bar qarap otırǵan balada? – dėp jalt qaradı **qazan-oşaq** jaqta küybėndėp jatqan Jaybasqan. (sayfa 73)

(- Hey, gel otur! Neyin var oturup duran çocuğa bakıp duruyorsun? – diye sordu bir yandan kabı kacağı toparlarken Jaybasqan.)

Toydıñ **kérək-jaragın** aluvga bazarga jartı üyip tüye, jılqı aydamaq. Hansuluvga tigėtin otavdı da sol qaraqalpaq ėlinėn ėkėlmėk. (sayfa 80)

(Toy/ düğün için gerekli olan eşyaları almak için pazara doğru gitmeye atı sürdü. Hansuluv'a verilen otağı/ çadırı da o Karakalpak elinden/ köyünden alıp gelmeyi de düşündü.)

4.1.3. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Oluşturulan İkilemeler

Bir-birlep tısta qatın-qalaştar boy körsetebastadı. (sayfa 120)

(Toplanan kadınlar boy gösterişine/ nispet etməyə başladı.)

İniñizdiñ jazıǵı joq, aǵa! — dep **bez-bez** etip betin basıp otıra qaldı Hınsuluv. (sayfa 178)

(Kardeşinizin bir suçu yok, aǵa! – diye dizlerine vurup yüzünü yere eǵıp kaldı Hınsuluv.)

Däv apanı kempirler alma-kezek quşaqtap “**Qanday-qanday** kün boladı, köre almay ketsek baqıl bol!” desip, añırıp, ändetip jurttıñ topsasın bosattı. (sayfa 173)

(Dav ablayı elma tutar gibi kuşatan ihtiyar kadınlar “öve öve günü doldurdu/ geçirdi, (biz) doya doya göremedik!” diye, bağıra çağıra köyün meydanını boşalttılar.)

Däl, sol büyirine sän-saltanatımen, bülbül bağımen kelip üjmaq qonǵanday jüregi **lüp-lüp** soqtı. (Sayfa 160)

(Deǵıl, sol böğrüne koca bir saltanat gibi, bülbül bağı gibi gelip kondu yüreği lüp-lüp (pır pır) ederek.)

Qat-qat jıynalğan körpe, tösék. (sayfa 80, 86)

(Kat kat toplanan yeni döşek.)

Äğérki, bireyler baǵaslıq jasap jürmesê, **têrgêr-têrgêr** dê jibêrêr! (sayfa 65)

(Eğer ki, birileri dedikodu edip durmasa, sorguya da gönderir.)

Qoldarında jêz quman, şapandarınıñ şalgayın qaysıra tûsip avıl sırtındagı jusan arasına taman **balpañ- balpañ** basqan Paḥraddin mên sıırıqtay uzun arık şal Labaq ahun baradı. (sayfa 65)

(Ellerinde küçük ibrik, çapanlarının eteğini toplamış şekilde köyün sırtındaki su akan vadiye doğru uygun adımlarla paḥraddin ile sırık gibi uzun boylu Labaq efendi vardı / gitti.)

Şärip bolsa qışıp kêtken tamagın **qayta-qayta** kênêp, astınan suv şıqqanday qıbıjıqtap Paḥraddingê bir, ahunğa bir jaltaqtadı. (sayfa 93, 134, 193)

(Şarip ise kuruyan damağıyla tekrar tekrar yutkunup, altından su çıkıyormuş gibi kıvranıp bir Pahraddin'e bir mirzay/ beye korka korka baktı.)

Köş soñınan üyip-üyip jılqı, odan këyin ay müyizdi, qonıravlı sêrkêlêr bastagan **qora-qora** qoy şuvlap-mañırap ilêsti. (sayfa 71)

(Göç sonunda sürü sürü atlar, onların ardından boynuzları hilal (ay) şeklinde sığırlar, önlerinde yine sürü koyunlar bağra çağıra ilerledi.)

Alşañ-alşañ basadı. (sayfa 74)

(Sağlam adımlarla bastı/ yürüdü.) (Aynı sözcükle kurulmuş ikileme (sağlam sağlam/ düz düz)

Besindê jüktêrin túsirip kêrêgêlêrin qalqıtan avıl, kêşki kün sonay Hantörtkil töbêden äri asıp uyasına şökkêndê **qatar-qatar** tiziltip üylêrin tirip tê tastagan êdi. (sayfa 82)

(Yüklerini indirip gerekli olanı koydukları köy, Hantörtkil tepeden aşağı aşıp yuvasına ulaştığında katar katar dizilmiş evlerin üzerine gece çökmüştü/ evlerin üzerini karanlık kaplamıştı.)

Üylardıñ aldında jêr oşaqtar qazılıp **jılt-jılt** ottar janadı. (sayfa 82, 150)

(Evlerin içinde yere ocaklar kazılmış ısıt ısıt/ alev alev ateşler yakılmıştı.)

Öytkeni, bay – bay, **jalşı – jalşı** bêri öz jalşısınıñ mandayınan bay da sipamagan. (sayfa 88)

(Çünkü, ağalar beyler, fakir fukaralar, hepsi kendi hizmetçisinin/ uşağının eşliğinde (kendince) varlık içinde yaşamadı.)

Uzınşaqayqı kirpiginên möldir tamşı **älsin-älsin** tüse bêrêdi. (sayfa 90)

(Uzun sık kirpiklerinin arasından yuvarlak damlalar hızla düşüverdi.)

Têris qarap jatqan Qozbagardıñ köz jası **birsin-birsin** aqtı. (sayfa 92, 96, 126)

(Gittikçe artan Qozbagar'ın gözyaşı birer birer (damlalar halinde) aktı.)

Üydi nè isteymiz? Üydi dê kâmpêskêlêymiz bê? – dêp êlirip **saq-saq** küldi Caqay. (sayfa 111)

(Ne istiyorsunuz? Ne düşünüyorsunuz? – diye ihtiyatlı atılıp bir yandan da güldü.)

Izgıp jortqan aq şaň borasınmèn qabattasıp **qılt-qılt** tuvındaparqa tuştan bir şolaq köş körindi. Hınsuluv atının basın avıl gaqara burıp qamşını bastı. (sayfa 117)

(Hızla sürdüğü ak tüylü devesi ile bir bütün olmuş halde uygun adım ilerleyenlerin ardından bir çift göz göründü. Hınsuluv atının başını köye doğru çevirip kamçıyı bastı.)

Mıltıqtarın basına jastap kiyimşeň jatqan avıl erkekleri kürkelerinen **ıtıp-ıtıp** şığa keldi. (sayfa 133)

(Tüfeklerine başlarının üzerine almış şekilde köy erkekleri kürklerini savura savura çıka geldi.)

Bulıştıň jalğız üyli şolaq köşi sonav köz uşında qılt etip qabaqtan äri asqanşa biraz jigitter **jaltaq-jaltaq** qaravmen boldı. (sayfa 138, 182, 210)

(Uzaktan dar sokağın ilerisinde bir köşesi görünen evin önüne varınca yiğitler korka korka etrafa baktılar.)

Jal-jal qumdar tavsıladı.(Sayfa 129, 143)

(Yığın yığın kumlar öylece kaldı.)

Borşa-borşa terlepkeledi. Iyğında — qorjın. Qorjını avır emes. (sayfa 57, 170)

(Tomur tomur terledi. Sirtında - heybe. Heybesi ağır.)

Surjekeydiň dorba avızı tompıyıp, qoňız murtı **jıbir-jıbir** etti. (sayfa 183)

(Surjekey'in torba ağzına benzer ağzının üstünde bıyıkları kımıl kımıl etti/ kımıldadı.)

Jez qoňıravları küňgirlep **maň-maň** basqan nar tüyelerdiň üstinde aq javlıqtarı kekireygen kempirler. (sayfa 189)

(Çıngırakları çınlaya çınlaya acele etmeden yürüyen iri develerin üstünde ak yağlıkları/ saç örtüleri dalgalanan ihtiyar kadınlar.)

Şärip **mıj-mıj** bolğan üşburış qağazdı Hınsuluvğa usındı. Odan äri söyley almay sıqsındap jılap köz jası aldında otırğan nemeresiniň basına tamdı. Onı körip Hınsuluv da borday ezildi. (sayfa 98, 195)

(Şarip kat kat buruşmuş kağıdı Hınsuluv'a uzattı. (Şarip) Ondan bir haber alamayınca gözyaşları içinde kaldı, gözyaşları karşısında oturan torunun başına damladı. Onu öyle görünce Hınsuluv da çok üzüldü.)

Orasan şalqar **oydım-oydım** qum ölkesiniñ ortasında ayaday ürke uyılığa sığılısa otırğan avıl. (sayfa 204)

(Büyük tümsekler ve oyuklar olan kum ülkesinin (çölün) ortasında ay gibi ürkek ürkek duran köy.)

Söytse, **bölek-bölek** dastarqan basında oturıp qalğan jurtşılıqtı aralap, qolında tostağanı bar bir bala keledi eken.(sayfa 138, 206)

(O arada, bölük bölük sofrta başında oturan insanları aralayarak, elinde kasesi olan bir çocuk çıka geldi.)

Qolında jamavlı tostağanı bar, jalañ ayaq, jalañ bas, butındağı dambalı **örim-örim**, on ekiler şamasındağı er bala bulardın janına keldi. (sayfa 206, 209)

(Elinde eski/ kırık tası ile yalın ayak, başı açık/ kabak, ayağındaki pantolonu lime lime olmuş, on iki yaşlarında bir erkek çocuk bunların yanına geldi.)

Pıs – pıs tınış alğanın anıq şaldı qulağı. (sayfa 211)

(Usul usul nefes aldığını kulağı duydu.)

-Täk! Täk! Säl sabır etinder! – dedi. **Küs-küs** qolın sozıp, aldımın şarşı oralamaldıñ jıyırığın jazıp keñirek jaydı. (sayfa 215)

(-Tak! Tak! (kapı vurma sesi) Biraz bekleyin! – dedi. Kire batmış elini çekip, o sırada dikdörtgen havluyu iyice açıp geniş bir şekilde serdi.)

Birese arqalap, birese jayav jeteleydi balasın. Balalandı jemdegendey **avıq- avıq** avzına bıyday salıp qoyadı. (sayfa 219)

(Oğlunu sırtına almış yaya olarak gidiyordu. Çocuğı beslemek için ara sıra ağzına buğday koyuyordu.)

Qaravıtqan **şoq – şoq** tut ağaştarı. (sayfa 226)

(Göz alabildiğine dizi dizi dut ağaçları.)

Är jerden selteñdegen adam qara körinip, qalanıñ **qıbır – qıbır** tirligi bastalğañday. (sayfa 226)

(Her yerden avare insanlar göze çarpıyor, şehrin yavaş yavaş hareketlenmesi/ uyanışı başlıyordu.)

Äredik – äredikte şuqır iyirimdenip, layıtıp jöñkilgen mol suv. Balalar laqtırap tırğan joñqanı şırq köbelek aynaldırıp äketedi. (sayfa 234)

(Arada sırada su çukurlarda birikerek, anafor oluşturarak, coşuyordu. Çocuklar sallayıp durdukları sopalarla kelebek kovalayıp duruyordu.)

Közine teri quyılıp ayaq astın **äzer – äzer** köredi. (sayfa 239)

(Gözüne deri koyuldu, sadece ayaklarının ucunu görüyordu.)

Oñjağın aqaray nazarı tüskeni sol, jüregi suv etti. Üyilgen balşıq töbeşiktiñ astınan **qatar – qatar** tizilgen adam ayaq tarışıǵıp jatır. (sayfa 240)

(Sağ tarafında baktığı anda yüreği jız etti. Balçık/ toprak damlı evin çatısı altında sıra sıra dizili insan ayakları görülüyordu/ fark ediliyordu.)

Hansuluvdın qos şekesi **solq – solq** etedi. Qara terge malşındı. (sayfa 240)

(Hansuluv'un şakakları zonk zonk etti/ zonkladı. Alnından terler aktı/ ter boşandı.)

Bir **señ – señ** börikti şal qoy – qozısın örgizip jür. Türikpen bolar, üstinde qızǵış şapadı. (sayfa 240)

(Parça parça görünümlü bir börk takmış koyun kuzusunu yürüten biri. Türkmen bunlar, üstünde keçe çapanı.)

-Mässağan! – dedi, tünerip tün basqan tömengi aǵış jaqqa burılğan Däv apa. – Jalt oynap keledi, adıra qalǵır, **javın javın** keter me eken? (sayfa 236)

(-Hoppala! – dedi, kaşlarını çatarak aşağı tarafa yönelen Dav ana. – Aniden bastıran, ayrılmaya fırsat vermeyen, şakır şakır yağan yağmur diner mi?)

İşinen ot jaqqanan keyin **qız – qız** qaynadı. Hansuluv qara suv bop terley bastadı. Ogultaç äje kirip – şıǵıp jürip: (sayfa 241)

(Sobada ateş yaktıktan sonra sıcak sıcak kaynadı. Hansuluv tomur tomur terlemeye başladı. Ogultaç nine girip-çıkıyordu.)

Qum arasınıñ mäñgi uyıǵan zilmavır tınıştıǵın Pahraddindiñ jürek dürsili, **ırs – ırs** etken tınısı ğana ürkitip, serpiltip kele jatqanday. (sayfa 244)

(Kum tepelerinin sessiz nefes alışları arasında Pahreddin'injüreğinin/ kalbinin atışı, soluk soluğa aldığı nefesi ürküp, dağılıp/ korku içinde olduğunu gösteriyordu.)

4.1.4. Zarffil Ekleriyle Kurulmuş İkilemeler

Şarşağannan, qaljırağannan Hansuluvdiñ keyde tizesi **bügilip – bügilip** ketedi. (sayfa 219)

(Hansuluv çabuk yoruluyor, halsiz kalıyor, bazen dizleri büküle büküle gidiyordu.)

Balalar **qaqıldap- qaqıldap** aqırdı, nătije şıqpağasın olar da tınşıqtı. (sayfa 219)

(Çocuklar uğultuyla gevezelik ederken/ tartışırken, sonuç çıkmayınca onlar da vazgeçti/ sustu.)

Özbek, türikpen, täjik elinen qazaqqa qonıs teberlik jer kezdestire almay **jılıstay-jılıstay** Avğanstanğa jetipti. (sayfa 187)

(Özbek, Türkmen, Tacik ülkelerinden Kazaklar'a/ Kazak'a uğramadan/ temas etmeden yavaş yavaş Afganistan'a vardı.)

Üyip-üyip jılqı. (sayfa 71, 106)

(Toplanmış yıldı yıldı sürüsü (at sürüsü).

Şuv! — dep, qulağı salpıyıp mülgi qalğan ülken sur esektiñ savırınan ızalanıp **tartıp-tartıp** jiberdi. (Sayfa 205)

(Hiiiş!- diyerek, kulağı sallanıp duran büyük boyunlu eşeğin sağrısını sıvazlayıp kızıp gönderdi.)

Älgindëy hıbarlardı **ësitë-ësitë** tırs êtkëngë êlëndëp otırgan Pahraddin avlına Majan avlı tusınan jalbaqtap şavıp jalgız attı këlê jattı. (sayfa 105)

(Önceki haberleri işite işite gittikçe hırslanan duran Pahraddin'in köyüne Majan köyünden tek başına at sırtında geliverdi.)

– Ê, bäsê, söytsê êkên, qasqa! “Qaşan këlêdi jaña ömir?” dëp- aq moyınımızdı **soza-soza** öletin boldıq qoy... (sayfa 82)

(E, hani, söylesek ya, zavallı! “Nasıl geçti ömür?” diyerek – ak boynumuzu çeke çeke ölüme doğru yol aldık ya...)

Atasınıñ körin! Qan bolamız, qoymaydı eken! —dep bilek sıbanıp Qıyqımbay tarızdı qıysıqtar edireñdep töbeles tilep **atıp-atıp** turdı. (sayfa 166)

(Büyükbabasına bakın! Akrabayız, (bizi) sahiplenmedi! – diyerek yumruğunu sıkıp Qıyımbay’a doğru sallayıp, kavga etmek isteyerek ileri geri kolunu salladı.)

Östip jartı aylıq jolı bar, sonay it arqası qiyandagı jılı jaq, sêksêvildi, tüleyli qum – Ulı Samga mıñgırgan maldı avıl **ırgalıp- jırgalıp** qatar tüzêp qozgaldı. (sayfa 71)

(Daha yarım aylık (on beş günlük) yolu var, böyle it arkasından gittiği, seksevil ağaçlarıyla kaplı ve engebeli Ulı Samg’ya sürdüğü malları/ hayvanları sallana sallana giden gatar şeklinde düzdü.)

Äldên vaqıtta ülken aq boz üydiñ êsigi **bolar-bolmas** qozgalıp ısırlıp bir kölēñkê bölindi. (sayfa 77)

(Daha o anda büyük ak boz evin kapısı olur olmaz/ aniden kımıldayıp iki tarafa doğru açılıverdi.)

Konıp-köşip, maldarın jayıp aydap, qoñıravlatıp köş kélêdi. (sayfa 82)

(Kona göçe mallarını yayarak ilerleyen göç geliyordu.)

Biz sol üyrêngên ata kâsippên malımızdı bagıp, **köşip-qonıp** jürêbêrêlikte! (sayfa 100)

(Biz bu alıştığımız ata mesleğimizin ürünlerini yükleyip, kona göçe gidiyoruz/ gideriz.)

“Êrtêniminê bolar êkên?” dêp qalıñ sêksêvil işinde bugıp, **qorqıp-ürkip** otırgan qaşqın avılga tap boldı. İti êkêş itine şeyin qattıraq ürüvgê jasqanatın siyaqtı bul avıldıñ. (sayfa 117)

(“Yarın mı olsun?” diyerek sık seksevil ağaçları arasında durup, korka korka bekleyen kaçak köye doğru yöneldi. Bu köyün itleri (kaçığın) itine doğru kızgın bir şekilde ürmeye hazırlanıyor gibiydi.)

Janazağa jıynalğanday **jılap-sıqtap** qoştastı. (Sayfa 126)

(Cenazeye gelenler/ cenaze için toplananlar ağlamaya başladı.)

Bulış **eñkeyer-eñkeymesten** Balqiya qarsı umtıldı.(Sayfa 144)

(Bulış eğilir eğilmez Balgiya karşı hamle yaptı/ ileri atıldı.)

Balşıqqa túsip kirpiş quyıp, türmede jatıp eki künniñ işinde äpşeri qaşıp **jadap-jüdep** qalğan Pañraddin, RİK keñsesine Melisa bunı nege alıp kele jatqanın túsınbedi. (Sayfa 172)

(Balçık çamurundan yapılmış kerpiç hapishanede yattığı iki günün içinde avurdu çöken, zayıflayan Pahraddin, RİK (istihbarat) ekiplerinin Melisa'yı neden alıp gelmediklerini düşünmedi.)

Av, sonda berin **jıyıp-terip** ökimetke berip kuvlak? (172)

(Hey, şunu derleyip toplayıp hükümete teslim etsek mi?)

4.1.5. Farklı Kelimelerin Bir Arada Kullanılmasıyla Oluşan İkilemeler

Bunu oñaşada “**küydüm-süydüm**” dep üzdigip, endi iskekelgende, qımılğa kelgende tuvraşıl komsomol bola qaluvın... (sayfa 169)

(Kendim “sevdim işte”- diyerek övündü, şimdi işe gelirsek, sonunda komsomol/ (kooperatif) üyesi oldum.)

4.2. Deyimler

Qap, mına beybaqtıñ azabı- ay! - dedi, töbe üstinde irkilp, uşı- qıyırsız şalgar qum âlemine köz jiberip turıp. Qayda qarasañ da jal- jal qumdar. (sayfa 210)

(Gör, işte bedbahtın azabı bu – ya! – dedi, tepenin üstünde dikilip, uçsuz bucaksız kum dünyasına/ denizine göz gezdirdi. Nereye baksan bak yığın yığın kumlar.)

Kürsinip, tēnsēlgendey bolıp tırdı da, **lām-mim dēmēstēn** qaravıtıp jatqan jüktērgē burılıp jüre bērdi. (sayfa 47)

(İç çekip, sendeleyip durdu ve sesini çıkarmadan (lam-mim demeden) sırtına vurulacak yüklere doğru dönüp yürüdü.)

Ras bava! Suḥbatqa köşelik onda! (sayfa 120)

(Doğru! Sohbate yer onda!)

Şaş al dēsē bas almay! (sayfa 64)

(Saç al dese baş almaz!)

Attısı – attı, **jayavı – jayav** tay şaptırım jērdēgi Majan avlına qaray qatın-qalaş, bala-şaga tūgēl şubırdı. (sayfa 106)

(Atlılar atla, yayalar yaya olarak dağ ardındaki Majan köyüne doğru kadın kısırak, çoluk çocuk hepsi vardı.)

Qır eli şubırıp, qalağa quylıp jatır... **Aş-jalañaş**... Ölim-jitim köp... (sayfa 200, 201)

(Bozkır halkı hayran oldu ve şehre doğru yöneldi... Aç biilaç/ çaresizce...)

Anda- sanda “Bazar qayda?” dep qarsı kezdesken jurttan surastırıp qoyadı. Köşe iyrek – iyrek. Tar. Esek minip mıytıñdap bara jatqan birev. Bazarğa qaray ağılğan jurt. (Sayfa 228)

(Önünde sonunda “Pazar nerede?” diye karşıdan gelenlere sordu. Yol, eğri büğrü. Dar. Eşeğe binip gitmek daha uygun. Pazara doğru yöneldi insanlar/ kervan.)

O, aljığan! Obalıña qaldıñ eldiñ! **Obalıña qaldıñ?** (Sayfa 135)

(O, delikanlı! İlin/ halık vebalini aldın! Vebalini aldın!)

Jüregi zuv etti Һansuluvdıñ. (sayfa127)

(Yüreği jız etti Hansuluv'un.)

Jadaqaydı birev topıraqqa **avzın bılğap baqırtıp** tepkilep jatır. (sayfa123)

(Toprağa bulanmış ağzıyla düz bir yerde tepinip duruyor.)

Һansuluv esiktiñ jaqtavına jabısıp sırtqa **köz tikti**. Baylavlı turğan attarına qaray jügirgen älgi ekevdi, olardıñ qasında sarı ayğırdıñ basımen alısıp şıǵıs tusqa qamşısınıñ sabın şoşañdatıp turğan Şegeni kördi. (sayfa 119, 237)

(Hansuluv kapının kanadına yaslanıp arkasına göz dikti/ dikkatlice baktı. Bağlı duran atlarına doğru yürüyen iki kişiyi ve onların karşısında duran sarı aygırın başını tutup kamçısının sapını sallayan Şegen'i gördü.)

Quşagına kirgéndey. (sayfa 68)

(Kucağına sokulur gibi)

Tipten **aqılga sıymaydı.** (sayfa 68)

(Akıl alır gibi değil!/ akla sığmaz!)

Jaraydı. **Özim-aqbarayın**, dedi şeşesi baygus. (sayfa 67)

(“Peki, kendim gideyim/ varayım” – dedi ninesi Baykuş.)

Jagasına jabısıp äy-şäy joq tösektän suvırıp aldı. (sayfa 68, 115)

(Yakasına yapışıp, hiç umursamadan yataktan aşağı attı.)

Läbbay, **qulagım sizde!** – döp elp etti Şärip. (sayfa 66)

(Tamam, kulağım sizde! – diyerek işaret etti Şarip.)

Qasqa bala, **kökten tilëgëniñ jërdën tabıldı**, ayrılma! – döp arandata tüsti. (sayfa 57)

(Qasqa çocuk, gökte aradın yerde buldun, ayrılma! – diyerek kışkırttı.)

Şıqbılay, **qolıñda ölëmin**, oybay! (sayfa 59)

(İşte böylece, elinde öleyim, ya!)

Äzbaërgën, qolı baylavlı öñkyip ësiktën kirgëndë bayqagandı: **tördë közi şaqşıyıp** japalaqtay bir tutam bop şırıldavıq Şärip otır, onıñ oñ jagında – mandayı qasqayıp Pahraddin, sol jagında –arvaqtay appaq sakalın saymalagan Labaq ahun. (sayfa 62)

(Äzbaërgën, eli bağlı şekilde kapıdan girerken etrafa bakındı: başköşe de ters ters bakarak baykuş gibi sevimsiz şekilde Şarip oturuyor, onun sağ tarafında –alnını kırıştırmış olan Pahraddin, sol yanında – fırça gibi apak/ bembeyaz sakalını sıvazlayan Labaq mirza/ efendi.)

Äzbaërgën tüsi qabarıp, tünërip bosagaga **tize bükti**. (sayfa 88, 118, 133, 154, 175, 203, 224, 225)

(Azbaergen göğsünü çekti, gevşeyip gönülsüzce diz çöktü.)

Kërëgëniñ **basın javıp** qalqaytkan jappa kürkëlëriñde tıgılısıp otırıp ısımaq işti. (sayfa 72)

(Keregen'i başından savıp saçakları savrulan kürküne sarılıp sıcak/ çorba içti.)

Sol ottan **közin ayırmay**, Hansuluv tıñqıldatıp dombıra şertip otırgan. (sayfa 75)

(O ateşten gözünü ayırmadan, Hansuluv saz/ dombra çalıp duruyordu.)

Hansuluv Bulış jëzdësin **paygambarday sıylaytın**. (sayfa 79)

(Hansuluv, Bulış eniştesine bir peygamber gibi saygı gösteriyordu.)

Ol da avıldı aynalıp olay **bir şavıp**, bulay bir şavıp: “Özdëriñe so kërək ötkën kolı közin kurta saluv kërək ëdi, ëndi mine, bandit bop ketti” döp, qabagın şıttı. (sayfa 81)

(O da köyü bir o tarafa bir bu tarafa dolanıp durdu: “kendilerine böyle uzanan eli gözü kurda vermek/ salmak gerekir, şimdi yine, haydut üste çıktı.” Diyerek, gözünü kısıtı.)

Ata-ananın da **qabagı aşıq**. (sayfa 84).

(Ana babanın da gözü açık/ anan baban sağ)

Habar düñkildép aldımən ɛstigen Şarıptıñ özinən burın taradı avılga. (sayfa 67, 69, 84)

(Haber yayıldıdığı anda hızlıca Şarip'in önünde köye yöneldi/ koştu.)

Mıltığı şoşaygan ɛki mɛlica ɛrtkən kütken qonaqtarı **talma-tal** avıl şetinə kɛlip attarınan tüse bastadı. (sayfa 85, 97)

(Tüfekleri dik vaziyette olan iki aceleci konuğu nefes nefese at sırtında köyün sınırına ulaştı.)

Äkəsi bas bolıp, ülkəni bar, kişisi bar, mıñgırgan qalıñ ɛl, jɛr qayısqañ köpşilik bunıñ jan şırılın ɛsitpɛs tas kɛrɛñ qatal tagdırdı. (sayfa 90)

(Babası baş oldu/ sözü eline aldı; büyükler var, kişiler var, büyük bir halk, yeryüzünde herkesçe bilinen halkın sesi duyulmaz belki ama ağır bir karar.)

Qarsı turıp qırlarlıq qayqarı joq. (sayfa 90, 135, 173, 196)

(Karşı durup/ gelip ters düşmenin faydası/ gereği yok.)

Jeldɛy ɛskən jıraydıñ **sözün jutıp** tamsanıp qalıñ jurt otırdı. (sayfa 92)

(Yel gibi esen ozanın sözünü beğenip ikna olan büyük oba (orada) kaldı/ yerleşti.)

Majan avlındagı äri qayda kɛtɛrin **Qudaydıñ özi bilɛdi**. (sayfa 115)

(Majan köyünde her ne olup bitiyor Allah bilir.)

Qulağım sende! – dedi Bulış. Äzbergenniñ tünergen qabağın jaqtırmay. (sayfa 121)

(Kulağım sende! – dedi Bulış. Azbergen'in çatık kaşlarına görmezden gelerek.)

Bulış öñkigen şombal qara Äzbergenniñ tür, älpetine bajırayıp **tip-tik qaradı**. (sayfa 121)

(Bulış dev cüsseli kara Äzbergen'in yüzünü, kılık kıyafetini beğenmeyip dik dik baktı.)

Bulış qara arğımağın kirektetip **jolğa tüsti**. Soñınan tizilip salqar köş qozğaldı. (sayfa 126, 181, 208, 215)

(Bulış güçlü atını eyerleyip yola düştü. Ardından dizilip toparlanan göç hareket etti.)

Jırda aytilatın бүkil vaqıyğalar köz aldında tirilip, elestep, **jüregi lüpil qaqtı.** (sayfa 126)

(Şiirde/ destanda geçen bütün olaylar göz önünde canlanıp, yaşanınca yüregi hızlı hızlı çarptı.)

Jurt aruvaqtı babanıñ beyitine **jüz berip** tize bügip, bas iye mülgiydi. (Sayfa 126, 225)

(Yurdun/ obanın manevi atmosferinde babasının evine yüzünü dönüp, diz büküp, baş eğmek uygundur.)

Jüregi suv etti Һansuluvdın. (127, 180, 240)

(Yüregi cız etti.)

Ekevinin de **jürekteri dürsildep** kevdelerine siyar emes. (sayfa 130)

(İkisinin de yüregi çarpıyor, gövdelerine sığmıyordu.)

Ket äri... — dedi. **Közinde ürey.** (sayfa 131, 168)

(Git artık...- dedi. Gözünde korkuyla.)

"Sonın özi" degendey Jdaqay bas iyzedi. Ekevi bir avıq arqası düñkiyip otırğan sulbağa zäreleri uşıp tosılıp **qadala qaradı.** (sayfa 132, 203)

(“Onun kendisi” dediği anda jdagay başını eğdi. İkisi birlikte arka kısmı kabarıp duran gölgeler oluşturarak uçuşup duran baş örtüsüne göz dikip baktı.)

Bul ayqaydı şapanınıñ şalgayı dalaqtap mltıq atılğan maydan şebine qaray jügirip kele jatqan Labaq aҺuvnnıñ kəri **qulağı da şaldı.** (sayfa 134)

(Bu hışırtılı çapanının eteklerinin sesi, bozkırda tüfek konan meydandaki bölmeye doğru yürüyüp gelen Labaq mirzanın/ efendinin kulağına da çalındı.)

Közdi aşıp-jumğansa iyesiz attar oynap şığa keldi. Pulemetter saqıldap jatır. (sayfa 123, 135)

(Göz açıp kapayınca kadar sahipsiz atlar çıkageldi. Makinalı tüfekler susumuyor.)

Jartısı köşten qalmaytın boldı da, jartısı Keñes ökimetiniñ qas duşpanı Äzbergenniñ **avzına qaradı,** Söytip, nöker ekige bölindi. (sayfa 108, 122, 138, 172, 175, 187, 195, 197, 215, 219, 229)

(Yarısı göçten kalan, yarısı hükumete düşman olanlardan oluşan birlik Äzbergen'in ağzına baktı, sonrasında asker / birlik ikiye bölündü.)

Özi de söleket qozğalıp söleñ etip, ünsiz turğan qızğa qaray **ayaq bastı**.(sayfa 77, 82, 103, 139, 211)

(Kendisi de ayıp ettiğini anlayıp, sesszi duran kıza doğru adım attı.)

Beriniñ avzında vädelesip qoyğanday **bir-eki avız söz**. (sayfa 156)

(Hepsi söz birliğı etti.)

Qaytkende ne laj bar?.. – dep, Däv apa da, qamıqtı, **öli – tiris belgisiz** Pahradin, sırğa jayın oylap. Biravıq alaköleñke as üydiñ işin zilmavır tınıştıq bastı. (sayfa 242)

(- Dönmekte ne çözüm var? – diye, Dav ana da hüznünlendi, ölüsü dirisi belli olmayan Pahraddin, sırğa kadem bastı. Bir ara evin içini derin bir sessizlik sardı.)

Sırğa buğan **sırt berip** ptırğan eriniñ javırına qaradı. Ensese tüsip otır eriniñ. (sayfa 215, 242)

(Geri dönerek dudaklarını büzen eşine baktı. Boynunu eğip oturdu.)

Ölgeni öldi, qalğanı qaldı, inim. (sayfa 247)

(Ölen öldü, kalan kaldı kardeşim.)

Oğan balası qosılıp “İñgälap” üydiñ işin **ep-sätte** azan-qazan etti. (sayfa 189)

(O anda oğlu/ yavrusu cıyak cıyak ağlamaya başlaması evin içini gürültü ile doldurdu.)

Oñ javırının **kül-talqan** etip oq tiyipti.(sayfa 193)

(Sağ kürek kemiğine tuz buz eden ok değmişti.)

Jorğanıñ jımsığan külkisiniñ astarın sezgen Şäriptiñ ızadan **qanı qaynap** ketti. (Sayfa 165)

(Rahvan giden atının sırtında geceleğinin astarını gören Şarip'in yavaştan kanı kaynadı.)

Nazarı tunjırap şañıt köşip buvaldırlangan matan bėrgen ėldiñ qarmagınan qutılıp Äzbėrgen ağasına ėrip tün jamılıp qaşqan kün quvanıştan **jüregi jarılğanday ėdi**. (sayfa 117)

(Sonucu göze alıp, oradan oraya göçüp durmak zorunda kalan obanın/ ilin kaderinden kurtulup Äzbërgën ağabeyine kavuşmak için kaçtığı gün sevinçten yüreği kabardı.)

Tüsi ört söndirgendey. “Avdanğa jüresiñ!” dedi, **sälem joq, savqat joq.** (sayfa 170)

(Üzüntüsü geçti. “Yurduna varasın!” dedi, selam yok sabah yok.)

Şärip bayğus bir künniñ işinde öñi solıp, jağı suvalıp jüdegen balasın körip, jürek eti ezilip, quşaqtap **bavırına bastı.** (sayfa 149, 186, 230, 238)

(Zavallı Şarip’in bir günün içinde teni solup, yağı çekilip kalan yavrusunu görünce yüreği ezildi, (yavrusunu) bağırına bastı.)

Tanıdın ba? – dep **bët-avzın** tük basıp tüksigën Äzbërgën gür etti – Dıbısıñdı şıgardıñ ba, mına pışaqpën jatqan jërinde bavızdaymın, küşik! Pahraddiniñ jılqısı qayda? (sayfa 68, 95)

(Tanıdın mı? – diyerek yüzüne dik dik bakarak Äzbërgën diklendi. Sesimi tanıdın mı, bana bıçakla yattığım yerde saldırdın, enik/ it! Pahraddin’in atı nerede?)

Tandayı qurğap **tili avzına sıymay** tobarsıp isingendey. (sayfa 245)

(Damağı kuruyup, dili ağzına sığmayıp, dudakları yarılana kadar.)

“Day muratı bitüv-dür, jol müratı jetüv-dür, qız muratı këtüv-dür.” Jaspën jastıñ tilegi bir. **Torqa këlinniñ ulı erjêtsë, sënîñ, lëkin, qızıñ boyjêtip otır Pahraddin!** (sayfa 66)

(“Dağın muradı bitmiş, yolun muradı gelecek, kızın muradı kaçtı.” Her yaşın ayrı bir dileği var. Torga gelinin oğlu büyüdü, senin, lakin, kızın da boyuna ulaştı artık Pahraddin.)

4.3. Atasözü

Julğanşa şıdamay eñkeye qulap qarş – qarş şaynadı. O, parvardiger! Tal juvanıñ özinen – aq kädimgidey ömir nări tamğanday tañdayına. (sayfa 245)

(Umutsuz sabırsızlanıp eğilip düşüp kıtır kıtır çiğnedi. O (Allah), rızık vericidir! Dal üstünde yuvada bile – her zaman olduğu gibi ömür sürmeye ruhsat verir.)

Tüyenîñ itin ırğağı ğana jurttı bir qalıptı terbep keledi. (sayfa 127)

(Deveyle itin içeriği/ ortaklığı aynı yurdun kalıbından çıkmalarından gelir.)

İt tē bolsaq bir qursaqtan şıqtıq. (sayfa 94)

(İt de olsak bir karından çıktık.)

Aseke! – dep davıstadı. – “Bir qarın maydı bir qumalaq şiritedi” degen. (Sayfa 123)

(Aseke! – diye seslendi. – “Bir karın, bir gübreyi çürütür” denir.)

Apanastıñ javabı birev: **"Halıqtı qurmettev kerek, dästürdi sıylav kerek"**, — deydi. (sayfa 139)

(Apanas'ın cevabı şöyle: “İnsanlara hürmet etmek gerek, töreye uymak gerek.” oldu.)

Jaqsılıqtıñ nışanı bolsa jararēdi... – deşip küñkildēsti kāriler. (sayfa 109)

(- Güzelliğin işareti olsa iyi olurdu... diyerek gülüşti ihtiyarlar.)

“Üyirinen qanğığan tulpar oñbas, tuğırına sañğığan suñqar oñbas” degen. (sayfa 123)

(“Sürüye uyan tulpar onmaz/ iyi olmaz, tüneğinde pinekleyen sungur onmaz/ iyi olmaz.”- denir.)

Hökimat aldımızdağı maldan, avzımızdağı duğadan, köşi-qonmen jürgen erkindigimizden ayırsa qazaqqa odan artıq ölüm bar ma? (sayfa 123)

(Yöneticiler, altımızdaki maldan, aғzımızdaki duadan ayırır gibi bizi bağımsızlığımızdan zorla ayırırsa Kazak için bundan daha büyük bir ölüm var mı?)

4.4. Alkışlar

Bizdiñ üygē-aq жүrsin! Bizdiñ üydē-aq түnēp şıqsın! (sayfa 77)

(-Bizim eve varsın! Bizim evde kalsın!// Evimiz güzellik bulsun, güzellik evimizden eksik olmasın.)

Jüzinen iman nurı tögilē otırıp, küyevin balaşa aymalap jubattı. (sayfa 102)

(Yüzünden iman nuru yayılsın dursun, güveyin/ kocan çocuk gibi etrafında dönsün.)

Jaratqan iyem saqtay gör! (Sayfa 109, 119, 160, 161)

(“Allah esirgesin; Allah saklasın”)

Al, Jappar iyem, jarbolğay! Joritqanda jolımız, Qıdır ata joldasımız bolğay! (sayfa 126)

(Tanrım, yolculuğumuz güzel geçsin, Hızır ata yoldaşımız olsun!)

“Bala- şağaınıñ rahatın kör! Mağan istegen jaqsılığısız Kudaydan qaytsın!” jatqandar köp eken köşede deyin aynalıp qalğan sebebimiz. **Quday saqtasın**, aştan buralıp jatqandar köp eken köşede... Bări özimiz sıyyaqtı qırdıñ eli... (sayfa 242)

(Çocuklarının gününü gör! Bana söylenen kötülük/ edilen beddua Allah’tan dönsün!)’
uyuyanlar çok ama bizim sokakta dolaşıp durmamızın nedeni bu... Allah saklasın/
esirgesin açlıktan kırılıp yatanlar çok sokaklarda.... Şükür biz/ özümüz böyle değiliz...)

Qalıymağa keltir tiliñdi! Aldımnan jarılqa dep tile! **İman sura Alladan!** (sayfa 246)

(Duaya yönelt dilini! Kötülükten ayır diye dile! İman iste Allah’tan!)

İyâ, saqtay gör! **Ata-babalar aruvaqtarı jar bola gör** (sayfa 119)

(Peki/ tamam işin rast gitsin! Ata-babaların ruhları yar/ yoldaş olsun!)

4.5. Kargışlar

Hansuluv “**sokır təkə**” bolsın, – dep qızdap jagı äsirësə şuv-şuv etti. (sayfa 56)

(Hansuluv “kör teke” olsun, - deyip kızgınlıkla kötü düşünse de içi çiz etti.)

“soqırtəkə” ifadesinin bir kullanım yerine göre bir cümlede kargış, başka bir cümlede hakaret olduğunu görmekteyiz.

Tüv, **atana nălet**, balpaq tışqan! Ömirinde buytip qorıqpağan şıgar. İmanı tas töbesinen şıqtı. (sayfa 185, 193, 202, 210, 211)

(Tuu, atana lanet, tarla sıçanı! Ömründe (senden) çekinip korkmayan çıkar/ çıksın. İmanı sahte çıktı./ Taş kalpli çıktı.)

Tuz-dämim urgıp Qavqaş! ... **Tuz-dänim ursın!..** Oy-bo-oy! Nê jagızım bar edi? (sayfa 108)

(-Emeklerim haram olsun Qavqaş! ... Emeğim çarpsın! Oy, oy, oy. Ne günahım vardı?)

Caqaydı **qarğap-silédi**. (sayfa 106)

(Cagay’ alanet okudu.)

Qurısın... dünyəsi kurısın... Basınnıñ aman aytsay... – dep jür Sırğa bāybişe. (sayfa 116)

(Kurusun... dünyası kurusun/ batsın.... Aman dileyim başını vursun... - diyerek yürüdü Sırğa hatun.)

Ökildiñ aytqanı ıp-ıras. **Atası nâlet**, üç jılda emes, bolamız üç ayda kollektiv! Nesi bar! (sayfa 164)

(Vekilin sözleri açık. Atasına lanet, üç yılda değil, üç ayda toplanmamız gerek! Nesi var! / ne var ki!)

4.6. Yeminler

Torqa atım qurısın! Dêp këlêdi. (sayfa 98)

(Torga/ değerli atım kurusun! diyerek geldi.)

Ant etemin! Jazalamaymız! Elge qaytaramız! (Sayfa 134)

(And içirim! Cezalandırmıyoruz! Yurda/ ile gönderiyoruz!)

4.7. Dini İfadeler

Aguz-zı bil-lahi... (sayfa 67)

(euzibillahi...)

Şükir Alla, sonıñ arqasında tündiği jabılıp, tütini öşken üy bolğan joq avlımızda. (Sayfa 162)

(Şükür Allah / Allah'a şükür onun dışında bacası yıkılan, dumanı tütmeyen ev yok köyümüzde.)

Bismillâ! – dep, qoyulaysañ keşti Däv apa. Suv eni on bes qadamday – aq jer. Däv apa ortasına taman bardı.(Sayfa 199, 218, 223, 224, 237)

(Bismillah! – diyerek, derin balçığı atladı/ geçti Dav ana. Su birikintisi hemen hemen on beş adım kadardı. Dav ana ortasına kadar vardı.)

Gülep soqqan davıl, **Quday bilsin, qay küni taptap ötêrin!** (sayfa 101)

(Gülüp davula vururken/ gülüp davul çalarken, Allah bilsin, hesap günü doğruyu söylerim!)

Şükir! (sayfa 79, 120, 162)

(şükür!)

Quday bile di. Mınav Rısbek... — dedi Jdaqay, (sayfa 131)

(Allah/ Tanrı bilir.) İşte Rısbek... - dedi Caqay.)

4.8. Selamlaşmalar

Assalavmağaleykum Ahun bava! (sayfa 120)

(esselamunaleykum mirza efendi!)

Vağalayküm-assalam balam. Jol bolsın! (sayfa 120)

(Ve aleykumesselam çocuğum/ yavrum. Yolun açık olsun!)

4.9. Hakaretler

Ustadı. Al, Qozbagar, sən “**soqır təkəsiñ!**” (sayfa 57)

(Yakaladı. İşte, Qozbagar, sen “kör tekesin!”)

Äy, körgensiz! – döp Majan şıntagın şoltañ etkizgëñdë oramalga oragan bir buvma aqşa qopırap şaşılıp jërgë tüsti. (sayfa 52, 111)

(Hey, edepsiz/ görgüsüz – diyerek Majan dirseğini birden çekince havluya sarılı olan çıkından bir miktar para saçılıp yere düştü.)

Hayvan! – döp şıqınıp jılap jibërgën üni şıqtı. (sayfa 114)

(Hayvan! – diyen kızgın sesi duyuldu.)

İttiñ balası, osı ëldën şıqqan boqmürın ëmës pë ëñ! (sayfa 68, 115)

(-İtin çocuğu/ yavrusu, bu ilden/ yurttan çıkan sümüklü değil mi hu!)

4.10. Sitemler

Alla bilsin, lëkin, zaman zaman özgërgën-dür, inim! (sayfa 65)

(Allah bilsin, lakin zaman zaman değişiyor, kardeşim.)

Këreği jok büytken... – döp, bulıgıp ësikkë umtılıp ëdi, şëşësi aldın kës-këstëdi. (sayfa 74)

(Gereği yok böyle... - diyerek, döndü kapıya doğru yönelmiş ki, ninesi önünü kesti.)

Nè jazıgım bar? B-baydın toqalı...(Sayfa 115)

(Ne günahım var? Doğduğum gündən beri...(çekiyorum)

Qaydan bileyin. İbragimniñ külkidən işek-silesi kattı. (Sayfa 107, 152, 196)

(Nerden bileyim. İbrahim 'in gülmekten aklı gitti/ İbrahim katıla katıla güldü.)

Quday üşin, balam! Sata göy naniñnan! – degen jalbarınıştı üni şığıp ketti.(sayfa 227)

(-Allah rızası için oğlum/ yavrum! Ekmeğini sat! – diyen yalvarış dolu sesi çıktı.)

Kay sayda qaların **Quday bilsin.** (sayfa 101)

(Hangi vadide kalırım/ olurum Allah bilir.)

4.11. Kutlamalar

Yè, Şarip aga! **Qonıstarın quttı bolsın Ayt, kuttı bolsın!** Dèp iltipat bildirdi. (sayfa 51, 84, 85, 94)

(Ye, Şarip ağa/ ağabey! Sofran kutlu olsun! Ramazan bayramı, kutlu olsun!)

Bärekelde...söz-aq! – degen qoşemet ayqaylar estildi. (sayfa 123)

(Yaşa, var ol! - diye saygı ifadeleri duyuldu.)

4.12. Birleşik Fiiller

Tüye üstinde otırğan şal oylanıp appaq saqalın **savmalay berdi.** (sayfa 120)

(Deve sırtın oturan ihtiyar kımıldayıp akpak/ bembeyaz sakalını sıvazlamaya başladı.)

Bul avıldın ökimetke degen üş ökpesin ayttıñız! Endi sol ökpe orındı ma, sonı aytayın, av, ağayın azdap **qulaq sal!**“Ökimet maldı aldı” dediñiz. Ras. Maldı alğanı ras. Biraq baydın malın aldı. (sayfa 66, 123, 134)

(Bu köyün hükumete olan dargınlığının üçünü söyleyiniz! Peki böyle bir dargınlık var mı, bunu söyleyeyim, evet, o halde kulak ver! “Hükümet malı aldı/ satın aldı.” dediniz. Doğru. Malı aldığı doğru. Fakat zenginin malı aldı.”

4.13. Ünlemler/ Seslenmeler

Pağ, pağ! Bas! – Ayama! – dèp qıqıladı. (sayfa 56)

(Peh, peh! Oldu! – Yetti! – diyerek baş salladı.)

O, şebër Quday! (sayfa 64)

(O, yüce tanrı!)

Pay, pay, babam-ay! Tavıp **këttiñiz-av** söz bar ma? (sayfa 67, 146, 174)

(-Pay, pay, babam hey!/ Vay babam vay! Dönüp gittiniz ya.)

Joldas! Arbaga şığıñız! Jurt körsin! (sayfa 61, 89, 107, 143, 162, 163)

(-Yoldaş! Arabanın üstüne çıkınız! Yurt/ insanlar görsün!)

Jasasın revolyutsiya!!! Dêp qolın aspanga tik kötërip ayqay saldı. (sayfa 109)

(Yaşasın devrim!!! – diyerek yumruğunu gökyüzüne doğru dimdik kaldırdı.)

Kötë-êk!!! dêp bir qatın baj êtip qaptalga ırşıp ketti.(sayfa 114)

(Hey!!! – diyerek korku dolu ses çıkaran bir kadın aceleyle uzaklaştı/ gitti.)

Jêñêşê! Mıltıqtı kisilêr këlêdi! Âskêr mê dëymin! (sayfa 117)

(-Ağam/ beyim! Tüfekli kişiler geliyor! Asker mi dersin!)

İyâ, Jappar iyem! (sayfa 119, 126)

(- Yaa/ evet Jappar evladım/ paşam!)

Qoş, babam! Qoş! Qoş! — dep köz jasın sığa otırp Añuvn ayatın ayaқтағанда, borday ezilip kindik qanı tamğan jer — ata jurtpen avıl osılay (Sayfa 126)

(Hoş geldin, babam! Hoş geldin! Hoş geldin! – diyerek gözyaşları arasında Ahun ayete son verdi/ ayeti okumayı bıraktı, tebeşir gibi ezilen yüreği ile sarıldı, (onun) göbek kanı damlayan yer/ göbeğinin kesildiği yer – ata yurdu olan köy burası.)

O, Jaratqan! O, Jaratqan! —dep sarnap ketip baradı. (sayfa 136)

(Allahım! Allahım! – diyerek söylene söylene gitti.)

Äp, bärekelidi! Qandırdıñ-av qulağımñıñ qurışın, Pay! Pay! — dep ayqaylap uşıp kete jazdadı. — **Qayran jaña zamannıñ jastarı-ay! Jasa! Bas! Ayama!** (Sayfa 67, 146, 174)

(-Hepinize aferin! Tıka basa doydum. Peh! Peh! – diyerek toparlanıp uzaklaştı.- Hey gidi zamanın gençleri! Yaşa! Var ol! Eksik olma!)

Joylsın jekemenşik! "Seniki-meniki" bolmasın! Jasasın källektip! (Sayfa 146)

(Yok olsun ikilik! "senlik-benlik" olmasın' Yaşasın kollektiv / birlik!)

Oypırm-ay, bir qızğa äli kelmegeni me? Izalanıp basın şayqap qaldı. (Sayfa 149)

(Vay canına! Bukız henüz gelmedi mi? Öfkelenip başını sağa sola salladı.)

"Jmdı!" dep, esikti tars javıp ketti. (Sayfa 153)

("Deli!" – diyerek, kapıyı çarpıp gitti.)

Kötek! Quday zeket! — dep, şoşıp ketken kempir alaqtap esik aldında säl bögeldi.
(sayfa 153)

(- Eyvah! Allhım meded / yardım! – diyerek, ödü kopan ihtiyar kadın ne yapacağını şaşırıp kapı önünde biraz duraksadı.)

SONUÇ

Kalıp sözler; daha çok konuşma dilinde edinim, bilgi, duygu ve düşünce aktarımlarında, belli durumlarda kullanılması gelenekselleşmiş, gereken yerde kullanılmadığında iyi karşılanmayan, ayıplanan, eksiklik sayılan kelime, kelime grubu, mecaz anlam içermeyen birleşik eylem veya cümlelerdir.

Kalıp sözler, bir dilin söz varlığını belirlemeye yardımcı olmakla birlikte, o dilin konuşucularının inançlarına, umutlarına, duygularına, gelenek, göreneklerine, hayatı algılayış biçimlerine, kültürüne ışık tutar. Bütün bunlar ve daha sayamadığımız birçok nitelik, kültürel benlik ve aidiyet açısından kıymetlidir. Ancak hem Kazak Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde kalıp sözlerle ilgili yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır.

Kazak Türkçesinde kalıp sözlerle ilgili olarak en detaylı çalışma Assem Kassymova ‘nın Kazak Türkçesinde Kalıp Sözler adlı doktora çalışmasıdır. Türkiye Türkçesinde de bu konuyla ilgili olarak Hürriyet Gökdayı’nın Türkçede Kalıp Sözler isimli bir kitabı mevcuttur.

Kazak Türkçesi ile Yazılmış Ak Boz Üy Romanında Geçen Kalıp Sözler adlı çalışmamızdan edindiğimiz çıkarımlar şu şekildedir:

Eserde tespit ettiğimiz kalıp sözler en çok ikilemeler ve deyimler’dir; en az tespitite bulunduğumuz kalıp sözler ise yeminler ve selamlaşmalar’dır.

Kazak Türkçesindeki kalıp sözler Türkiye Türkçesindeki kalıp sözlere anlam bakımından çok benzetmektedir, hatta bazıları aynı anlamda karşımıza çıkmaktadır.

Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesindeki kalıp sözlerin büyük bir çoğunluğu anlam bakımından aynı olsa da yapı bakımından farklılıklar görülmektedir. Bu durum, her iki lehçenin dilbilgisi özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmamızın tamamını ve son olarak edindiğimiz çıkarımları göz önünde bulundurduğumuzda kalıp sözlerin hem söz varlığı açısından hem de folklorik anlamda yoğun bir bilgi kaynağı olduğunu gördük; bu nedenle kalıp sözlerle ilgili daha fazla çalışma yapılmaya değerdir.

KAYNAKÇA

- Akar, A., (2020), Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Aksan, D., (1990), Türkçenin Gücü, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Aksan, D., (1995), Her Yönüyle Dil / Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK, Ankara.
- Aksan, D., (2001), Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aksan, D., (2016), Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aksan, D., (2020), Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Alibekiroğlu, S., (2019), Türkçede Sözcük yapımı, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Altınörs, A., (2015), Dil Felsefesi Tartışmaları, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Buran, A., Alkaya, E., (2021), Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A., (2001), Türk Dili Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Chomsky, N., (2001), Dil ve Zihin, (çev. Kocaman, A.), Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Dürüşken, Ç., (2022), Antikçağ Felsefesi, Alfa, İstanbul.
- Ercilasun, A. (2009), Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Елубай С., (2011), Ақбозүй, «Жазушы» баспасы, Алматы
- Göka, E. (2008), Türklerin Psikolojisi. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Gökdayı, H., (2023), Türkçede Kalıp Sözler, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Karaağaç, G., (2012), Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kassymova, A., (2018) *Kazak Türkçesinde Kalıp Sözler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Denizli.
- Kılıç, C., (2009), Bilgelik Hikâyeleri, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Koç, K., Doğan, O., (2004), Kazak Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi, Ankara.

Saussure, de F. (2014), Genel Dilbilim Yazıları, (çev. Kılıç, S.), İthaki Yayınları, İstanbul.

Tezcan, M., (1997), Kültürel Antropoloji, Kültür Bakanlığı, Ankara.

EKLER

EK (METİN)

AK BOZ ÜY

Èlsiz jım-jırt bos jatqan qula tüz. Köz baylanıp, qarañğı üyirile bastagan. Qadav-qadav qalqığan si(y)rek butalar. Imırt köpèsin üstine üstine tartıp, jay sozılğan kēñ sahara bēybit uyqıga boy usıngan şaq. Tōñirēkti qorşap, qoymaljıñ uyıgan osınay tınıştıqtı sāl dir ètkize ètkizē èlēñdedip, āldēn vaqıtta ārēgirek qaltarıstan sıñır ètip tungışıp qoñıray üni èstildi. Tün işinēn qumıgıp talıp jētti. Köp uzamay qoñıray aşır sıñırılrap, jaqınday bērdi. Tüyēleri subap tizilip, tün işinde kēlējatqan kērüven şalındı, Avır şük tiyelgen atan, narlap. Ünsiz jolavşılar. Tüye moyındarındağı jēz qoñıraylar jüriskē bir ırqaq tērbēlip sıñır qağadı. Şērtpe küydey jayavqoñır āvēn taratadı. Tınış kēştıñ şırqın buzbay, qayta osınay bēyvaq sātıñ tılsım kēypinē ādēmi üylēsip jarasadı...

Kērvēn köp uzamay joldan şıqtı. Qumsaq şağılga irkildi. Tüyēlerin şağın alañga aynaldıra şōgerip, ortaga qapşıq, qorjın kisi azdasın bastırana qorjındarın jastadıda, kiyimşēn qalpımēn qısaya ketti. Jambastarı jērgē tiyisimēn jolsoqtı jolavşılardıñ talayı “qor” etti.

Jalgın āzbērgēnniñ gana kōzi ilinbēdi. Özbērgēn anav, basına şapanın bürkēp jatqan Paḥraddinniñ inişi. Paḥraddiñ- bāybişēdēn, bul toqaldan Tuvgan. Āzbērgēn ömirge èlērdēy ızalı. Āsirēsē, “baylardıñ kuni batuvga tayav” dēgēn kēşē jārmeñkēdē èsitkēn āñgimēdēn kēyin ızalı.

Uyıqtay almay basın kōtērdi. Qarasa Paḥraddiñ ornınan turıp kētipti. Juldızı jaynagan tūngi aspan astında, anaday jērdē tēris qarap sulbası qarayıptı tur. İyığında şapandı. Kēşēdēn bēri bir oñaşasın kütüp kür edi bul. Tiyisüdiñ reti keldi. Tūrēgēp, bugan sırt bērip tün ölkēsine nazar jiberip turgan mol dēnēli Paḥraddingē tayav bardı. Şırt tükirdi. Paḥraddin sāl ıgısıp bugan kōz qıyığın tastadı. Biraq tis jarmadı. Özbērgēn dē birazga şeyin qasaqana ündēmēdi. Qabağı qars jabılıp, tün ölkesine bu da qaradı. Avızın aşsa iştēgi aşuv- ıza lag ètētın tūri bar. Aqırı şıdamadı, talagı tars ayrıldı:

— Sensiñ, dedi dūnk ètip. — Sēn kinālısıñ! Bayağı da – aq kōşuv kērēk edi! Kētuv kērēk edi! Èndi mine...

Äzbërgen sözge jog, istiñ qimıldıñ adamı. Odan arı qaray ne dërinbilmëy tutıgıp, bulıgıp turıp qaldı. Paḥraddin ündëmedi. Kürsinip, tēñsëlgendey bolıp tırdı da, lām-mim dëmëstēn qaravıtıp jatqan jüktërgë burılıp jüre bërdi. Şapanın bürkēnip jatıp kaldı.

Köp uzamay şıǵıs jiyekti bozartıp Ay tuvdı. Batıs aspandı sızıp, zırgırap jalgız juldız aqtı. Juvsan arasında zarjäg şëgirtkë şırıldaydı.

Äzbërgen qumsaq üstindë şalgasınan jatıp, tüngi köktëy tübi jog tērēñ oyga şomdı. Jël jagında kölbēp jatqan salpı erin sarı atannıñ şayır iyisi tanavğa kēlip tur. Tizdëyli tüyēlēr urttarı bultıñdap “kürs-kürs” küyis qayıradı. Tëris qarap şapanın basına bürkēnip Paḥraddiñ jatır. Äzbërgen osı ağasın tüsinbēydi. Bi dëgen atı bar. Anay jatqan Majanday mıñ- mıñdap mal aydamaganmēn dävletsiz dē emēs. Ükimēt dërēndēüni şıǵpay qaladı. Söytsēm, mandayımnan sipar dēy mē?! Tüsinsē buyırmasın. Ötkēn jılı gana qolına mör tigen avıldaǵı etikşi zaman Şäriptiñ aldıñda bügējēktēytinin qaytērsiñ.

Sol Şäriptiñ azuv tisi biline bastagan änëbir Şëgē dëgen “ küşiginiñ dē” jon arqasınan tilip alarm ēdi, taspanı. Oyı osı jërgē kēlgēndē zıǵırdanı qaynap kētti Äzbërgenniñ. Oybay-av artına qaramay özi, älgı etikşiniñ balasın aytadı, Ḥansuluvdan dämësi bar... Qap, qıluvasıōtti- av, Jaman şirikterdiñ. Ḥansuluv Äzbërgenniñ qarındası. Paḥraddiñ mandayına bitkēn jalgız qızdı. Tal şıbıqtap buralıp boyjētip qalğan bügindē. Özi suluv dēsēñ suluv, ērkē dēsēñ ērkē. Ogan zaman Şeriptiñ anay şikirērgen nēmësinıñ savsaǵı tidi dëgenşē bul namıstan buvınıp öler. Sodan, alakēvēñ tañmēnēn jalgız kērvēn atan, narları alşañ basıp, jēz qonıravları sıñgır qagıp, taǵı da jolga tüsti. Alda ēl bar. Bular ayga juvıq betin körmēgen ēl- jurt, qatın-qalaş, bala-şaga bar.

Kërgēn saldırtıp tartıp kēlēdi.

2

Küzëktē otırgan avıl. Jër rēñsiz. Şöbi tozgan. Äsirēsē, qudıǵ mañı jalañaştanıp şanı şıǵıp jatır.

Jaman torı atın jaydaq minip, solay qaray Şëgē kēlēdi. Tōñiregi azan-qazan; qoy mañırıp, it ürip, bota bozdagan kēşki avıldıñ dañgaza tirligi. Mal, adam sapırılısqan qabalas kēzi. Şëgē sonıñ birine köñil bölmēy oylanadı. Oylagan sayın ēñsēsı avırlay түsedı. Bu da qızıq. Älinē qaramay armadaganı - Ḥansuluv. Kün, tün dēmēy köksēgēni – sol qız. Av, sonda jalgız Ḥansuluv dämēgöy qalıñ bozbalanıñ qaysı birine jetedi? Ne

köp, osı êldê qız köp. Solardıñ birêvine nègê köñili soqpaydı? H̡ansuluv nesi bar? Nesi bar, aspandagı Ayga qol sozıp? Bilmêydi.

Qudıqqa jagınday bère, Şegê Tüyesin suvarıp jatqan qurdası Caqaydı körıp mırst etti. Osı avıldagı sırlasatın jalğız dosı. Êkêviniñ muñı bir. Ol da – gaşıq: Järmêñkêgê kêtgên Majannıñ avılda qalğan jas toqalı Balqiyaga gaşıq. Bunıñ “kêsêli” – H̡ansuluv. Êkêyiniñ bası qosılsa boldı “jırlaytındarı” Balqiya mên H̡ansuluv.

Şegêni anadajdan körıp soyğan tülkidêy ırjıdı Caqay. Törtbaq kêlgên, şımır, targıl bêt bala jirit.

Caqay Şegêni büyirdên turttı.

– Qasqa bala anañ qara! Arı jagına qara! – dedi. Şegê burılıp Caqay nusqagan jagga qarasa, qudıqtıñ künşığıs qaptalın oragıtıp, Qarakêrin sılañ-sılañ jeldirip, H̡ansuluv ötip baradı êkên. Basında ükisi bulgaqtağan kâmşat bôrik, üstinde – qırmızı qamzol. Aş bêlin türmêmên qınay baylagan. Kümis êr-turman batar künniñ jalqın nurına malınıp jarq – jurq êtêdi. Astındagı sıyda boy kêr qunan da nêsiniñ mâpeli jas suluv êkêniñ bilêtindêy, ayağın lıp-lıp bilêp basadı.

Qızdıñ moyıl köz, qayaqı kirpik, sâl êrnin êlestêtip Şegê kürsindi.

– Sasna! – dedi Caqay dosın ıyıktan silkip. – Tumsıgın qanşa kôtêrgên mên sênên artıq kimgê baradı? Aytqanım kêlmêsê qara da tur, qasqaldaq, tübinde sêniki boladı!

– Al Ceke... êndi sên qaraşı mına jagga! Kün astında ayaq joldıñ kümis şanıñ şubalañdatıp kêlê jatqan Balqiyanı kôrgeñde Caqaydıñ rêni buzılıp qoya bêrde. Onsız da tikirêygên kirpi şaşı odan bêtêr tikirêyip ketti. Taban astında tıqrışıp bülinsin dê qalsın... Şegê qıqıldap külsin kêp. Caqay, murın uşı têrşip qızaraqtap:

– Qasqa bala êşkimgê aytpa, bugün bir gızaraqtap:

– Ol... Negılğan qızıq?

Caqay suq savsagımên êrnin bastı. Köz qığımên qayga alıp turgan Bulıştı nusqadı. Şegê tüsine qoydı. Dêmek, “qızıqtıñ” bulış tuvrasında bolgandı.

Kêşki astarın işip, avıl âldêqaşan jatıp qalğan. Közgê turtêsê kôrgisiz qarañğı. Ay tuvmagan.

Caqaydıñ “qızıq körsètémine” eligip Şegèniñ Majan avılınıñ tüye şańdagında otırganına biraz boldı. Töñirégindè duvadaqtay- duvataqday tēñkip jatqan tüyelèler. Kèbèjè qarın kàri mayanın ıg jag tasasında otır èkèyi. Baqqandarı- Osı tusqa jagın Balqıyanıñ otavı. Tompiyıp turgan otav üy.

Şolpısı sıldırap üyge kirip-şıgıp küybèndèp jürip, şamdı öşirip Balqıya aqırı jatıp qalğan.

Caqay Şegèni büyirden tūrttı.

– Kördiñ ve, kütgèni bar, jalgız jattı.

Qasqa bala, qazır körèsiñ qızıqtı! – dedi.

Odan kèyin dè biraz vaqıt ötti. Otav üy àli jım-jırt. Mūlgip tur. Avıl üsti montanı tınış. It èkèş itterdiñ dè jagtarı qarısқан. Qora jatqan küyegi avılıp qızuv nayqan kèşkèn qoşqarlardıñ gana arısı-gürsi qimıldarı bayqaladı. Öregidik satır-sutır süzisip tè qaladı.

Avıldıñ jèlkè tusınan baygız şaqırdı. Suñqıldap jaman ırım bastap tur. Joldarı bolsa jarar èdi. Jas toqaldıñ èsirin aşadı dègèn Bulış ańşı àli jok.

– Köp uzamaydı. Kèlèdi Ay tuvmay, dèp koyadı. Caqay sıbırlap, qos örkèştiñ arasınan moynın sozıp qarap tūsip. Qarındarı qampıyıp kölbèp jatqan tüyelèr margav mūlgip küyis küyis qayıradı. Tüyè şayırınıñ külimsi yisi kèlèdi.

– Sol körgèniñdi ayta otırsay, Ceke, qarap otırganşa! – dèdi Şegè. Caqay körgèn qızıgın” aytıp bèrügè ingaylandı.

– Sèn öz köziñmen körsin dèp èdim. Àlgi aғamız kèlmèy qasqıtqanın qaraşı... Jaraydı, aytsam aytıp bèrèyin...

– Dèp ıyğın qomdap qoydı Caqay– Şalı qalaga kètkèsin... mne qasqayıp kèş tūsisiñmen Balqıyanıñ èsigin ańdıñ boldım,– dèp bastadı ängimèsin Caqay.

– Öydäyt dèrsiñ!

– Dämèm küşti. Küyèvi şal. Özi bolsa jas, sıqım kèlinşèk èndi osındayda serilik jasamasanda, kaşan jasadı dèymin. Kün batısıñmen бүкèñdèp osında tartamın. Biraq èsikke jètkèn jèrdè mèni Quday urıp qasqayamın da qalamın. Jabık èsikke qol tigizüv mèn üşin bir aqırzaman. Qolım diriltèp, demim bitip, qulagım şınıldap, jüregim tarsıldaydı. Kūni kèşè tagı da sөytip, qaskıyıp èsik aldında tursam, qarañ- qurañ ètip tūn

jamilip biröv kələdi. Zərəm uşıp ketti. Esik aldınan jalt bərdim. Üydi aynalıp buga qoydım.

... Bir kəzdə əsimdi jısam üy işinən sıbır- kübir əstilədi.

– Beri... Beri jür!– dəgən Balqıyanıñ üni şıqtı. –Bayqa jolında quman tur! –dəydi.

– Jalgızsıñ ba? – dəydi Bulış künk etip.

– Nəmənə jalgız bolmay, bayımmən jatır deysıñ bə?

– Tək! Bala- şaga jog pa dəgənim goy.

– Zereñ uşpay-aq qoysın!

Söytkenşe, agaş tösək sıqır-sıqır etti. Odan əri jöndi esti almadım. Sıbırlasıp ketti. Mən üygə qulayımdı taqay tüsəmin. Tısırım sezilip qalsa kərək:

– Şik-äy! Öy, müyiziñ singır! ŞİK! – dəp ayqaladı işten Balqiya. Mən tura qaşım.

– qap qımıldamay otıra bərmədiñ bə?! dēdi Caqay örəkip. – Əndi Bulış ölse kəlməydi.

– Ne istəymiz əndi?... Qurısın, qaytayık onda, - dēdi Şəgə də ökinip.

– Əndəşə bar! Kütip jatqan şıgar... səni... dəp dūñk- dūñk etti Caqay.

– Baramın! Nəsi bar? – dəp öz-özinedəm bərgəndəy qoqılandı Caqay.

– Ə, bar! Bar!

– al, kettim! Birey körinse belgi bər! – dəp Caqay tüyəniñ tasanınan şıqtı. Buqpaqtap bükəñ- bükəñ jələ tüsti. Jələ tüsti de burılıp Şəgəgə qaradı. Şəgə “jürə bər” dəgəndəy qol siltedi. Caqay şıbın ustaytın kisişə saq basıp bükşəndəp alga jılıdı. Mülqip turgan otavdıñ əsiginə də jetti. Boyın tiktəp qaravıtıp əsik aldında irkildi. Şəgə də tolqıp Caqaydıñ ornında bəynə özi turganday jürəgi dürsildəp ketti.

Caqay dıbıs bərsə kərək, köp küttirməy əsik aşıldı. Caqay işkə zıp bərđi. Boldı bir qızıq dēdi. Şəgə özine- özi. Ornan qalay turıp kətkənin bilmeydi, bir kəzdə qarasa, bul da bükəndəp jabulı əsikə qaray uşıp kələdi ekən.Üy sırtınan Caqaydıñ qızığın tamaşalamaq. Söytkenşe bolgan joq, üy işinde tuvlaq sabaganday əldənə “tanq” etti deilə ləgən dañgırlap əsiktən Caqay atqıp şıqtı. Atqıp şığıp bət aldı tapıraqtap ışıqına qaştı.

Şegè de oylanbastan öksè kötèrdi. Èkèyi bèzip baradı say jaqqa qaray.

Bulardıñ dürsilinè jèlidègi tüye ürkip örè türégèldi. İttèr şuv ètti.

Şegè Caqayğa qaytaldasa bèrip:

– Nè boldı, sorıqaynagan ?! – dèdi ırsıldap.

– Qasqayttı, bala, qaş! – dèp bası qayqayıp zımgap baradı Caqay.

Èkèyi sol qaşqan küyi avıl irgèsindèri tèrèn sayga bir- aq quladı. Bu kèzdè бүкіл avıl iti atoylasıp soñdarınatüsken èdi.

Sayga qulasımèn èkèyi de kèyin qarap jèp bayırlap jata qaldı.

– Ceke, ne boldı?

– Nesin suraysıñ ? Qasqayttı! – dèp Caqay “qıq-qıq” külip jatr. Şegèniñ qolın alıp basın üstattı. Şekèsi şodırayıp isip kètipti.

– Quttı bolsın alğan sıyın! Al, ayt!

– Èsikti aştı. Kirdim, – dèdi Caqay eki ıyğınan.

Tınıstap. Balkiya köylèkşèñ juparı añqıp turdı aldımda. “Ne kèrèk?” dèdi. Dayısı qatqıl. Sasıp qaldım. Sözim bojırap “ Şeñeşe, oynayıqşı!” dèppin... Tizèm qayqırıp ayagın quşıp otıra qaldım. Jüregin jibiteyin dèrènim èdi. Sol èkèn, şeñeşèm: “ Qagingır, mä, sagan oynagan!” dèp töbèmèn äldènèmèn “tañq” ètkizdi. Qattı urdı. Qolında oqtay bar èkèn. Közimniñ otı jark ètti. Èsikke qaray sèkirdim. Lègèn be bilmèymin, bir nàrsèni basıp kettim. Soy-

Kèşè, jèñeşèm jayırınımnıñ ortasınan oqtaymèn tagı qoyjıttı. “ Oynagan dègèn osı!” dèp. Tabaldırıqtan attay bèrgèndè basım mañdayşaga sogılıp... Äy, qasqaydım-ay!..

Şegè jèrdi kuşıp ıyğı bülkildèp jatr.

4

Tañèrtèn şań-şuñ dayıstan oyadı Şegè. Äkèsi mèn şeşèsi èkèn, şay üstinde kikiljindèsip otırgan. Sol bayağı ädètteri. Şegè tük èstigisi kèlmèy, körpèmèn basın qımtap aldı. Birak dastarqan basındağı kèris üdèmèsè tolaster èmès.

– Güljan! Bar! – dedi äkəsi. – Bar Paḥraddinniñ üyinèn bir şaqtap qayt surap äkël! Ertën bazarşılar kèdgésin bérémiz.

Güljan osı üydèri bès qızdñ òñ kènjəsi. Şègèniñ qarındası.

– ,barmaydı! – dedi şèşəsi. – Äy kispüriş, sèn èmès, bala alıp kelsin dèp otırmın! – Äkèsinin ädèpki şırıl dayısı şıga bastadı.

– Barmaydı! – dedi şèşəsi. – “Ökimèt kèdèydiki” dèp kèñirdègiñdi kündèe kèrgileysiñ. Tırq ètsè bayga qaray jügiresiñ. Sonda, pätvañ qaysı sèniñ ökimät bolgandagı?

Şèşesi qara torı kèlgèn iri süyekti, minèzi salmaqtı èdi. Qoñır davıspen aytqan sözi dèsalmaqtı şıqtı.

Şègè işinèn külip jatır. Dèl osı qazır avzına utımdı söz túspey qalğan äkèsinin aşuvdan qızarıp kètkèn türin, şaqırayğan közin, èdirèygèn jèbèsin èlèstètip jatır. “Şırıldayıq Şerip “ dèp jurt äkèsinin osı şapşañ minèzinè qarap atap kètkèn.

– Äy, körgènsiz! – dèpşañ ètti, äldèn vaqıtta äkəsi. – Nè ottap otırsıñ! Surasaq kèdèy bolgasın suramız bolgasın suraymız da! Kèdèy bolmasaq bizdi kim qoldar èdi?

– jarılqaganı sonda anay bir mör mè? Şala tuvgan baladan kèregègè ilip qoygan?

Nè qayır kördik sol mördèn? Äkim boldım dèp sèn jürsiñ şèltèndèp. Käsibiñdi tastap. Qara suv işip biz otırmız. Bayımız mör ustadı dèp máz bolıp. Sol möriñdi tistèp iş, èndèşè, qayttñ ornına!

Şègè mırs ètti.

– Qısqart! Körgènsizdñ nəsili! Tart! Tart tilindi mördèn! – dèp şaq- şaq ètti äkəsi.

Balalar şuv ètti. Şègè töseginèn ırşıp turdı.

Oylagan day-aq äljavuzdav äkəsi, qolında – qobdı, şèşèsine qaray şatınap umılğan èkèn. Şègè èkèvinin arasına tüsti.

Şege tısqa şıqtı. Qatqılday ızgırdıq jèl bar èdi sıtta. Küzdñ qarasuvıq tañı. Künşığıs jaq aspan sirèskèn bult. Kün şıqsa da körinbèy tuvgan siyaqtı. Bürsèndèp öriskè tüyelèrin quvalap jürgèn äyèldèr. Qudıq jaqta birey şèlègin dayğırlatıp suv alıp jatır. Onıñ ar jaiñda qabaqqa tırmısıp aq tazısın ertip jalğız attı kètip baladı. Añga bara

jatqan Bulıp edi ol. Kêşêgi Caqaydıñ äñgimêsi êsinê tûsip, avıl sırtına qaray bêtêy bêrip, Şêgê özinên- özi küldi.

Bulış – jalpaq êlge atı şıqqan añşı. Jası otızga kêlip qalğan saka jigiti. Onı süymêgendê kimdi süysin Balqıya. Onıñ üstine Bulış qazır boydaq. Osınan êki jıl burın äyeli ölgên. Ras, kêdêy. Jalgızilikti jigiti. Üyi anay avıldıñ argı şetinde oqşay turgan şävkigên qurım üy. Qartayğan jalgız şêşesi bar.

Aq tazı êrtkên qara argımaq attı Bulış tüstik bêtêgi qaravıtıp jatqan köldenêñ jotadan äri asıp körinbêy ketti. Bağıtı – Sarıbay qumı.

Osı Bulıştayjigiti bolsa goy Şêgê... Körêr edi

Ĥansuluvdıñ qunanı. Sol qunanga şeyin asıldıñ tuqımı. Bül êldê joq at. Äkêsi Bêşqaladan äkêlip bêrgên türikpenniñ äygili aqaltêkêsi

– kêlê jatır! Kêlê jatır! – dêgên ayqay şıqtı, avıldıñ öriskêy tusınan. Söytcê, Qozbagar êkên. Älginde öriskê bêtêgên qoy soñında bara jatır edi. Êtjêndi balajigiti ayuday qorbañdap avılga qaray dalpıldap jügirip kêlêdi.

“bu nesi?” dêsê, sonay Qalaşılar kêrvêni. Osı êki avıldıñ Temirdêgi jêrmêñkêrê kêtken qalaşıları.

– Ĥansuluv! Äy, äy, Ĥansuluv! Kökêñ kêlê jatır! Kökêñ! Dêp quddı öz äkêsi bazardan kêlê jatqanday ärpil-tärpiş jügiredi Qozbagar. Tabanı jarq- jurq êtêdi. Özi Pahraddin üyiniñ malın bagadı. O, Jaratqan Nê, söytê jürip Ĥansuluvdan bu da dâmêli.

Qozbagardıñ ayqayınan bükil avıl qulaqtanıp, jurt andızdan tısqa şıqtı. Bala bitken şuvıldap kêrvênniñ aldınan jügirdi.

Üyinen Ĥansuluv da şıqtı. Sımday tartılıp ıqşam kiyinip alğan. Külgin tûsti zâgran şalbar, qınama bêl qırmızı pûliş qamzol. Biyik ökşê êtik. Ükili kâmşat bôrik. Qolında-qamşı.

Arsalañdap jügirgên Qozbagarga közqi qıyığın da salğan joq, atına qaray bêtêy bêrdi.

Tıqrışıp turgan qunanına qargıp minip, kêlêsi sâttê Ĥansuluv da avıl balalarınıñ soñınan Qaravıl töbêgê qaray josılıp şavıp bara jattı.

At jalgına sāl eñkèyip, qabagın tüyip alğan. Qarakèr qunanı bèyne ayagı jèrge timèy uşıp kèlè jatqanday. Qarsı bèttèn ısıldap soqqan jèl aşañ jüzdi, ädèmi biday öndi, köz qıyığınıñ quyrışığı qayqılav suluv qızdın közinèn jas parlattı. Kişkèntay tanavı qusırıla tüsip, sonda da, aldına tura qarap quygıtadı.

Ĥansuluvdın jüyrik qunanı köp uzamay avıl balaların artqa tastap, sarı bètkeymèn saldırtıp kèlè jatqan mol jükti, irkiş-tirkis kèrvènniñ aldın oradı. Jaq jündèri ürpiyin bèttèrin şañ basqan, közdèri qızarıp iskèn jolsoqtı jolavşılardıñ işinèn ä dègèndè Ĥansuluv äkèsi Paĥraddindi izdèp èdi, köpè almadı.

Kèrvènaldında- agası Äzbèrgèn. Batır tulgalı Äzbèrgènniñ beti burıngıdan da qalındap kètkèndèy. Qalıñ betin şanjavlap tük basqan.

– A, Ĥansuluv, amasızdar ma? – dèdi, qabagı salbırap.

– Amanbız, Kökèm qayda? – dèdi Ĥansuluv. Äzbèrgèn agasınıñ nègè èkèni bèlgisiz, qantalagan közi müldèm ızgarlı èdi. Javar bulttay tüsi tünèriñki.

– Labaq ahundikine qaray burılğan... älgindè, – dèdi qoyu davısı qoñırlay şığıp. Kèrvèn saldırtıp janınan ötè bèrdi.

Ĥansuluv èndi tıqrışğan kèr qunannıñbasın Kün astına qaray burdı. Qarakèr juvsandı jazıqpèn sarıjaydın ogınday zırqırap kèlèdi.

Josıtıp şapqan Ĥansuluv köldènèñ jatqan dōngè kōtèrilgèndè aldınan biri – tüye, biri at minip qatar kèlè jatqan èki jolayşı körindi. Qaraqasqa aygır mingèn äkèsin alıştan tanıdı. Qasındagı aq tüye mingèn aq şapandı, basına aq şalma tartqan, ärinè, Labaq ahun. Labaq ahun – osı èldiñ bala oqıtatın ışandı jılıbulaqta mèşit ustaydı. Ĥansuluv osı kisiniñ qolınan ĥat tanıgan. Köp kitaptı, oqımstı gulama, äri özi dūnyeniñ tolıp jatqan dastan–jırın jatqa aytatın jıray.

Äkèsi Paĥraddin kèñ ıyıqtı mol dènèli, saqal-şaşı kökburıl tarta bastagan at jaqtı, suluv közdi, kèlbètti kisi.

At üstinen eñkèyip jayav kèlip sālèm bèrgèn qızınıñ bètinen süyip, uzaq èmirèndi. Ĥansuluv burın Äli, Qali dègèn èki ulı bolıptı äkèsiniñ. Èkeyi dè şèşèktèn qaytıptı. Solardan kèyin tuvgan jalgızĤansuluvdı äkèsiuldan kèm körmèytin.

– Suluvtay! Amansındar ma? – dèp qobaljıp, dayısı dirildèdi.

Kəñ şaralı, alası mol məyirban közinə jas irkildi. Jotalı murnı dombıgıp səl iskəndəy. Tumavratqan kisidəy türü.

– Kökə, sırkattan savsız ba? – dedi Həsuluv,

Qarlığaştın qanatınday qası dip etip.

– Jok, Suluvtay, – dedi əkəsi. Budanbir sır bükken tərizdəndi.

Əkəyi aq jəldirtip ozip kətkən aqquvdayarık şal ahunğa jələ jortıp kulıp jetti. Şal betin burmagan küyi tərmələp:

– Vay inim Pəhrəddin! “ Bay-baglandı kəm körer, qül- qütanga dəm bərər, qarşı kəlgən jaysandı, at kötinə öngərər” dəgən ənik qoy. Ökimətin jagadan osı alğanı alğandır. Təmərdə estip-bilgənin sol alapattın bası- dır. Jəkin körər hikmatımız əli alda-dır, – dəp bir qayrdı.

Astındagı ayır örkəş aq şudası jelpildəp maypañ –maypañ jələdi. Jol-jönəkəy ahun tərmələp köp söyledi. Dünyə-ğalam jaralgannan bastap, osı küngə dəyingi bolıp jatqan hikməttərdin bəri də “Alla isi, Alla buyırığı-dır” dəp ayttı. Həsuluvdın bir ukkanı əkəsi jərmənkədən hamanat habar əkələ jadır əkən. Ökimət tagı da baylardı tıqsıra bastaptı. “Jayındıdagı Şoşa ustalıptı, ertən kimdi ustaytının Qudaydın özi bilsin” dəp kələdi ülkəndər.

Avıl işi bugün kişi-girim mərekədəy köñildi. Jərmənkəgə aydatqan maldarı kiyim- kəşək, şay, astıq bolıp qoldarına tidi.

Jurt Pəhrəddinin ənsəli biyik qonaq üyinə jıynalıp, Labaq ahunın ösiyet tərməsin tıñdap otır. Uyıp otır. Ortadagı şoyın tabada qozdagan şok. Sol ottın tildəy jalını ərni səl türilgən Həsuluvdın qaraqat közində də jıltıraydı.

– Vay, sadagañ kətəyin, söz-aq! – dəp ləpirə ayqaylap ahundı qoşəməttəp qoyadı Şerip.

Tördə otırgan aqquday arıq saqal-şaşı appaq quragan keri ahun dombırasın bozdata tusedi. Pəhrəddin ənsəsin qorgasınday avır oy basıp, mülqip tıñdap otır. “Opasız jalğan dünyə, kimərdən kəyin qalmagan” dəp əlsin- əlsin kaytalap, sonav Adan atadan bastalğan adam urpagının nəbir asıldarı, ələmdi titirətkən Süləyməndəy

patşaları, Ėskëndirdëy ėrlëri bayız taba almagan bul jalgannan, ėşkim dë opa tappagan dëp aytadı.

– Äp bërëkëldë! Ayama! Bas! – dëp şırıldayıq Şerip atqa minip otırganday qopañdap, ahunğa taman itinë tüsti. – Paḥ, paḥ qayran buringınıñ sözdëri- ay!

Tükciğen Äzbërgen buqaközdënip şırıldayıq Şeripkë jaqtırmay alarıp qaradı.

Labaq ahun odan sayın arvaqtanıp dombırğa şüyligip tërmë sözdi nösërşë tögip, burşaqşa borattı. Şeriptiñ dëbësi odan sayın qozıp:

– Paḥ, paḥ! Bas! – Ayama! – dëp qıqıladı.

Jır bitip ürilë ortaga tëgënë tolı as këlğendë Ĥansuluv boy sergitkisi kelip susıp sırtqa sıqtı.

– Ĥansuluvkëledi.

–

Këñ tınıştı sıñıragan ädëmi këş tüsıptı. Qara kök aspañda samsap juldızdap jaynaydı. Malın jaylagan şarya avıldıñ oşaqtarında ottar jıltıldaydı. Jan-jaqtan tütin iyisi, bıqsıgan tezek iyisi këlëdi.

Osınday jaybaraqat torgın këşti duv-duv saqıldagan külkigë toltırıp, avıl arasında bir top qız, bozbala “soqır tøkë” oynap jür. Ĥansuluvdın balalığı ustap këtıp topqa qaray bëttëdi.

– Ĥansuluv!

– Ĥansuluv këledi.

– Ĥansuluv “sokır tøkë” bolsın,– desip qızdap jagı äsirësë şuv-şuv ëtti. Bozbalalardıñ işinde Şëgë , Qozbagar, Caqaylar bar. Şëgëniñ özinë tëtë qarındası Baljan këlip Ĥansuluvdın közin bayladı. Qara oramalmën baylagannan këyin Ĥansuluv tük körmëy qaldı. Baljan Ĥansuluvı qolınan jëtëktëp ortaga äkëldi dë turgan jërindë şır aynaldırıp:

– Soqır tøkë, soq! dëp ırşıp ketti. Ĥansuluv sıñqıldap külip ëki qolımën aya qapmap qaldı. Kämşat börkiniñ ükisi agarandap, şalbarlı, şoñqayma ëtikti sıyda boy, buran bël Ĥansuluv aq tisi jarqırıp külip, töniregin qorşap sıqılık atqan jastarga älsin-älsin umtılıp jür. Jurt duv-duv ëtip qaşadı. Äsirësë, ayu dëgëli Qozbagardıñ külkisi

rabaysız qattı şıgadı. Qozgalısı jèp-jènil Hənsuluv əlginin tolassız külkinin tuspaldap jürüp aqırı bılq etkən biləginən ustap aldı. İrkıldap külip bulqınganına bolmadı. Jibərmədi.

– Boldı! Boldı!

– Ustadı. Al, Qozbagar, sən “soqır təkəsin!”

Qozbagar əndi şiq-şiq küldi. Hənsuluv qara oramalmən Qozbagardın közin bayladı.

Soqır təkə! Soq- soq! : kör teke! Vur-vur!

– Oybay, bul qurtadı “Tüyənin tulağanınan saqta!”

Qozbagar qorbandap qos qolın alga soza umtıladı.

Caqay lıp etip Qozbagardı öksələdi. Qozbagardın jürisin salıp, dımın şıgarmay èrè tüsti. Anay tük sèzər èmès. Balalar qıqıldap küle bastadı. Caqay Qozbagardı may böksədən şımşıp alıp, tura bezdi.

– Oybay, – dèp Qozbagar burılıp ava karmadı.

– Oy, art jagınnan bardı! – dèdi Şəgə. Avzı küygən jalt burıldı. Jurt qıran- topan. Qolapaysız jaybasar Qozbagardın qolına eşkim tüsər èmès. Jèlikkən qız, bozbalalarga kèrègi dè sol, ayuday èbèdèysiz Qozbagardı türtip qaşıp èbdən it silikpəsin şıgardı.

Kozbagar borşa-borşa terledi. Külip jür. Közi baylavlı,

Tük körməydi. Sıqılıqtagan külkilərdi tuspaldap umtıladı kèp. Aqırı birèv ilikti-av qolına. Qızdap şuv etti. Əljüvazday jıñışkè bilèkti ustay salıp, özinè tartqanda tanavına nəp- nəzik atır nişi urdı. Qız èkən! Qozbagarga kèrègi dè sol èdi. Èkilənip ketti. Alısa jürüp:

– İıııh! İh! dèp kisinəy külip qolga ilikken

taldırmaş qızdı umar- jumar quşaqqa bastı.

– Qasqa bala, kökten tiləginin jərdən tabıldı, ayrılma! – dèp arandata tüsti. Caqay Qozbagardın quşagındagı qız buralıp buralıp urınıp bulqınadı. Töñirək uuşuv. İyığınan urıp: “jibər!” dèp tömpəştəp jatqan qızdar. Olardı qaytsin. Quşagina qız ilikkəsin.

– Eeeeeh! Eh! Eh! – dèp külèdi Qozbağar. Qızdñ juparı añqıgan alqımına tumsıgın tıgıp alğan, süyip jatqanı, nè tistèp jatqanı bèlgisiz.

– Jİbèr! – dèp qattı şıqtı quşagındagı qız davısı. Tumsıgına judırıq sart ètti. Sonda tanıdı. Hınsuluv köziniñ jası burq ètip. Osı arada aspannan tuskèndèy äzbèrgèn jètıp kelsin. Oñ Joq èki bala jigitti bir silkip tizèrlètti.

Tèmirdèrdèy tègevriñdi qoldar Caqay mèn Qozbagardı bir-birinè qoşqarşa soqtırdı. Töñirèktègi balalar tırım-tıraqay zıttı. Alısıp jürip Äzbèrgènniñ şèngèlinèn Caqay sıtılıp şıgıp ketti. Kèñ dalanı bètkè alıp tura bezdi. Buta tasasında bugıp jatqan Şègègè soktıga jazdadı.

– Nè boldı? – dèdi Şègè.

– Oñdırmadı, – dèdi Caqay zıta bèrip. – Ana qasqanı öltirgèli jatır.

– Jür! Araşalayıq!

– Qasqa bala, èsiñ düris pa? Ayamaydı.

Caqay säygèl tigèn sıyrışa bezip baradı.

– Agatay! Öldim! – dèp ökirip jılagan Qozbagardıñ üni şıqtı.

– Bu, zaman poqtıñ... quturuvın Mä... mä! – dèp

Uradı Äzbèrgèn.

Şègè uşıp jügirgèn bètımèn Äzbèrgèndi jotadan tüyip ötti. Bunday tutqıyıl soqqını kütpègèn Äzbèrgèn serpilip tältirèktèp barıp ärèñ tiktèldi.

– Qap... köriñdi... bu qaysı? – dèp izinèn tura quvdi.

Jènil ayaq Şègè tülki bultaqqa salıp, ustatpay kètti. Osı oynnan ot şıgadı dèp Şègè, sirä, oyladı ma èkèn. Ol otqa özgè èmès, Hınsuluv èkèvi küyètiniñ bilse goy.

Söytkenşe avıl arasınan şań-şuñ ayqay şıqtı. Ap-aşçıäyèl davısı şıqtı. Äyèl bolganda da aşuvı aqpannıñ qara davılınan jaman Torqanıñ davısı. Qozbagardıñ şèşèsi aqsaq Torqanıñ oybayı.

Qaydasıñ, oybay, adıra qalgıp, Äzbèrgèn!! Oybay, qaydasın!? – dèp ayqayga basıp kèlèdi davılatıp aqsaq Torqa. Özi şüykèdèy bolsa da minèzi şaqar. Şriptiñ jalgız apası. Älgindè “Balañdı Äzbèrgèn sabap jatır” dègèndi èstip, kösèvdi ala umılğan

sırtqa. Küyèvi tèmir-tèrsèk şuqıgannan özge kàsibi joq Uvâp dèytin zèrgèr. Solımnıñ nagız özi şıqqan. Qarañgıda buqpaqtap tura qaşqan èkèvdi kòrip Torqa kèmpir odan betèr burqıradı.

– Ataña nälèt, Äzbèrgèn! Toqta, qaşpa!! Kimdi

Basınasıñ!? Şıq bılay, qolıñda ölèmin, oybay!

Biraq Äzbèrgèn kèzikpèdi jolında. Kèpir, qaşqan sol boldı-av, Torqanıñ kàrinèn qorqıp. Aqsaq kèmpir èndi küşkè mindi:

– Tura tur, bälèm,säbetski blastıñ barı ras bolsa tübiñe jètèmin, sèn bandittiñ! – dèp.

Şandaqtıñ arasınan Kozbagarın tavıp aldı. Solq- solq jılagan balasın jètèktèn Torqa kèmpir üyinè qaray şoltañsap kèlèdi. Qavaşaday üyindè sıqsıyğan may şam. Şalı, uzıntura vâp zèrgèr şoqpıt körpèsinèn jartılay şıgıp, şalgı murtı salbırıp, èki urtı bulkildèp otır èkèn. Aşuvlanganınıñ sıyqı. Torqa kèmpir şam jarıgına äkèlip, balasının bétinè qaradı da baj ètti. Oybaylap, sarnap qoya bèrdi. Qozbagardıñ murnı buzılğan, qabagı iskèn. Tanay qanı bukil omırayın juvlıp kètğèn.

– Tuqımıña siyeğın oybay, Äzbèrgèn, qaydasıñ?! – dèp qayta tuldanıp, bosaga jaqta turgan özinèn ülken kèlsapqa jarmastı.

Qaraqşıday öñkiyip qırmırın dèysiñ! – dèdi èki urtı bulkildèp, şaşı burqırıp èsikke umtıla bèrgèn şınaştaqtay kèmpiriniñ aldın kès-kèstèdi. Kèmpiri odan zaman èkilèndi. Qolın şoltañ ètkizip:

– Adıra qal! Kèt jolımnan, oybay! – dèp julqına, balasın süyrèlèp üydèn ayqaydı basıp tısqa şıqtı. Tura Äzbèrgènniñ üyine tarttı, bukil avıldı dürliktirip.

Äzbèrgènniñ üyindèjarık jok, jatıp qalganı bayqaladı.

Ataña nälèt, Äzbèrgèn, şıq bılay, èrkèk bolsañ, taqa! Töbèlesti kòrsètèyin, şıq! – dèp kèp aqsaq Torqa işten ilingèn qaysırmalı èsikti kèlsappèn pèrgilèdi. –

Büytkenşe, öltirip nège tastamadıñ, mına baladı!? Adıra qalgır! Mä, öltip!

Torqa balasın silkip qaldı. Qozbagar èsikke sogılıp, bosaga sıqırladı. İşten

Äzbèrgèn gür ètti.

– Av, agayın, avlaq! Üydi qulatarsız!

– Adıra qalgır, qulatpaq turmaq qıyratam! – döp aşuvğa mingən kèmpir jaqşa ışıp, sèkirip, kèlsappèn üydi tömpèştèygè kiristi.

– ...Qıratarsıñ! – dèdi Äzbèrgèñqırsıgıp.

– Adıra qalgır, bétinèn adam süymèytin, ol nè, hannıñ qızı mq èdi?! Onèsi- ay kèp! Süyèdi al! Süymék turmaq odan da zorın istèydi! Al taqa!!! Qozbagarımınñ barmagına turmaytın urgaşısın, o nesi-ay kèp, sonşama qalqèlläzi kıp! Äy, baspaşı! Şıq bılay äkèñniñ körin... Qol-ayagındı matap aydatayın! Ökimèttiñ barı ras bolsa. Batıraqtı sabasın dègèn zäkün joq, bildin bè avzıña pèlèn qılayın! Oybay, qaydasıñ, Şerip!? – döp èndi Torqa kèmpir dolılıq qısıp davıs ètè bastadı.

Torqa kèmpirdiñ baybalamı бүkil avıldı ayagınan tik turgızdı. İt èkèş ittèr dagı şabalanıp ürip jatır. Qoradagı qoy, jelidègi tüyèlèrgè deyin qulaqtarı erbiyip, küyistèrin toqtatıp ayqay şıqqan jaqqa moyındarın buradı. Äzbèrgèñniñ üni mañına bu kèzdè avıldıñ ülken-kişisi tügèl jıñalıp qalğan. Tèkèşè baqıldap, sèkirip, ırşap üydi toqpaqtap jürgèn Torqa kèmpirdi èki-üş äyèl qoltıqtap ustap ärèñ toqtattı.

– Sabır! Şèşèy, sabır! Bir aşuvıñdı bèr! – döp.

– Bu janjal nèdèn şıqtı? Av, uqtırındarşı! – dèsti jurt.

Balalar jarısa jamırap älgindè bolğan vaqığanı ayttı. Jurttıñ uqqanı Uvāp zèrgèrdiñ balası jalşı Qozbaga, oyun üstiñdè küşkè salıp Paḥraddinniñ kızı Ḥansuluvdıñ bétinèn süygèn. Qız jılap qalğan. Qozbagardıñ qızda köñili bolğan: Èrkè qız ädèpsiz bala jigitti şapalaqpèn bèttèn tartıp jibèrgèn. Sol arada tap bolğan qız agası Äzbèrgèñ Qozbagardı jıgıp salıp judırıqtıñ astına alğan. Bèt avzın daladay qan qılğan.

Şuvıladağan jurttı irkip, Paḥraddin köz jasın turgan Torqa kèmpirgè jaqındadı.

– Şèñşèşè, bir aşuvıñızdı bèriñiz! Èlmiz goy bir tètèkkè älimiz jètüvgè kèrèk, asası! – dèdi. Mol dènèli, mavıtı şapañdı Paḥraddin, èndi inisiniñ üyinè qaray burıldı:

– Äy, naysap, bu nè jatis, èldi şulatıp, şıguvğa kèrèk sırtqa! – döp zèkidi.

– Agayın, mazamdı almañdar! Avlaq! – döp gür ètti işten Äzbèrgèñ. Jurt tiksiniپ qaldı. Äyèldèr jagı bèttèrin şımşıladı. Bul èl, èl bolgalı avıl agası Paḥraddingè qarsı kèlip, bétinèn alğan adamdı körmèp èdi.

Pahraddin aşuvga tıgılıp, tensälip:

– Naysap, aqlmën is qılıvga kërək! Oñbassıñ, asası! Oñbassın! Döp tēris aynalıp jürē bērdi.

Osi jērmēñkēdēn Pahraddin mēn Äzbērgēn kikiñjindēsip qaytqanın bu jurt bilmēyşi ēdi.

Jurt arasında Şārip tē turgan. Eşki quyırıq saqalın qayıra tistēp ünsiz turgan. Jurtıñ nazarı ēndi avıl ökimēti – sogan avdı. Äñşeyindē, dayjanjaldıñ jaylagan örtinē ēldēn burın qoyıp kētētın Şākēñ nēgē ēkēni bēlgisiz, qazıp ünsiz. Äyēldērdiñ qolında juvası bastagan Torqa kēmpir ökimēt inisiniñ mına moñantompay qalpın körüp:

–Jagıñ qarısıp qaldı ma, oybay, sēniñ!? Ökimēt

Bolganda sēnēn nē qayır kördim mēn, oybay! Jalgız apañdı büytip dos-düşmanga taba ötkēñşē, taqa, ökimēt bolmay örēm qap, oybay! Jibēriñdēr tüvgē, qangıp ölēmin!– dēp qılğındı.

–Qoysaña, kēmpir! Jursēñē üygē! – dēgēn ün şıqtı jogarı tuştan, murtı salbırıp üñilip uzıntura Uvāp ēkēn. Sırıqtay boyun iyip kēp kırıqtay qolımēn kēmpirin qarmap kōtērip ıyıǵına saldı da, üyine qaray burılıp jürē bērdi. Torqa kēmpşr ayaq- qolı tarbandap şalın ıyıqqa tömpēştēp baradı. Tuvlap baradı.

–Jiber tügē, adıra qalgır! Jaypap salam... Taqa! Jibēr! – dēp.

Jurt duvıldap jatır.

Juvırda gana avıldıq kēñēs agası bolıp saylangan ētikşi Şāpip qana külğēn joq. Mına davdıñ taptıq astarına oy jügirtip, bir tutam saqalın savmalavmēn tur.

6

Äzbaērgēn şay işip törindē kölbēp jatsa erteñgisin üyge salan ētip, qılışın süyrētip melisa kirip keldi. Kēlinşēgi şosınıp orınan uşıp turdı. Äzbērgēn qus köşikti şıntaqtapjatqan orınan konaqqa susın tikri.– Buqabaysıñ ba, ey?!

– dēdi Äzbērgēn qorıqqanın bildirtpēy, ēski tanısın körgēndēy serpilip.

–Sözdi qoy, Äzbērgēn! Tur... Kiyin! – dēdi kilbik köz, tompaq bēt kēspēltēk qara, üni qatañ, kürkirēgēndēy. Tüsi ızbarlı. Äzbērgēn, melisanı Şārip şaqırtqanın uqtı.

– Av, şay işēyik, joldas! Otır! – dēdi Äzbaērgēn tördi nusqap.

– Tur, bol! Şay işetip jèrinè baratın boldıñ! Tärtip solay!

Mélisa ıyığında şoşaygan miltıq belindè qılış, üsti- basın şandıgan kayış belbèv, jiltıravıq tüymeler, tüsi zèrli. Äzbaèrgèndi Tütüp jèp baradı. Qırıs qabaq Äzbaèrgèn ètigiriniñ sirisin tèpkilèp kidi dè, ornınan turdı. Sol-aq èkèn melisa şap bèrip qolın artına qayırdı. Qayıs belbèymèn èki qolın arqasına qayırp bayladı. Sırtqa şıqsa, Şärip üyiniñ aldı ıgı-jıgı adam. Japa-tarmagay burılıp bugan qaradı. Mélisa Äzbaèrgèndi solay aydadı. Äzbaèrgèn ızaga buvlıqtı. Osı avıldıñ öñşèñ boqtaşaq, qatın-qalaşı bunı tabalay üşin jınalğan. Ättèñ dünyè-ay qor boldı-av! Osı avıldı bir şıbıqpèn aydagan Äzbaèrgèn èmès pè èdi bul?!

Avıldıñ bas kötergèn aqsaqal, qarasaqaldarı Şäriptiñ üyindè èkèn. Äzbaèrgèn, qolı baylavlı öñkyip èsiktèn kirgèndè bayqagandı: tördè közi şaqşıyp japalaqtay bir tutam bop şırıldavıq Şärip otır, onıñ oñ jagında – mandayı qasqayıp Pahraddin, sol jagında – arvaqtay appaq sakalın saymalagan Labaq ahun. Olardan tömènirèk äyèldèr arasıñda şüykèdèy Torqa kèmpir dè körinèdi.

– A-a, kèldiñ bè, kispüriş!– dèdi Şärip qozgalaqtap kèkètip. – Otırsın solay! Bosagada!

Şäriptiñ sözi Äzbaèrgèndi qamşımèn mañdaydan tartıp jibergèndèy boldı. Nè dèsin? Dımı qurıp èrnin tistèdi. Jurt közi (Äzbaèrgèndè. Mélisa arqasınan nuqıdı.

Äzbaèrgèn tüsi qabarıp, tünèrip bosagaga tizè бүкті. Agasınıñ kèypin köz qıyığımèn şolıp èdi, onıñ da түsip “Salı suvga kètip” otır èkèn.

– Al jaz! – dèp ötèriñki davıspèn sañq ètti. Şärip, astınan suv şıqqanday qıbıjıqtap.

Äzbaèrgèn tüksigen qabagınıñ astınan nazar jiberip qarasa älgı avılnaydıñ aldında jatqan ala qagazdar, èñdi onıñ balası Şègèniñ aldına jılıp barıp qalıptı. (54) Şègè qolında qalamı, äkèsiniñ avzın bağıp, jalanıp qoyadı.“Qap, tündè qolga түspey kèttiñ, ättèñ...” dèdi iştèy Äzbaèrgèn ızaga bulugıp.

–Jaz! “Prtököl” dèp jaz !!! (ünlem)

–Jazdım.

Üydèri jurt siltidèy tındı. Sırtta turgañdardıñ basılmap èdi. Torqa kèmpir ayqay saldı.

–Äy, dabırlamañdar, taqa!

Suv sèpkëndey tınıştıq ornadı. Tiptèn bukil avıl jım bolganday. Üygè üstalğan şidiñ ğana ızıñı èstilèdi. Arqadan soqqan azımay jèl bar.

– Uşbu prtököldi jasay sebebimiz: ötkèn küni Paḥraddın avıldında taptıq şayqas boldı dè! Bèyşikèş Äzbèrgèn Musaulı, tamam jurttıñ közinşè) kèdèy-batıraq Qozbagar Uväpulin... Yè, jaz! Qozbagar Uväpulin soqqıga jıqtı. Ogan ämisè sebep: kèdèy-batıraq Qozbagar bəyşikèş Äzbèrgenniñ Qarsındası Ḥansuluvga köñili kètip, ğaşıq-maşıq boladı-mıs.

Şègè mırs ètti.

– Äzbaèrgenniñ kèdèy-kèmbağaldı jèbirlèp, zorlıq-zombılıq jasavı jalğız bul èmès dè! Kèñès Ökimèti kèlgèli ayılınjılıp èdi dè. Äytpèsè, argı jèrdè è dèseñ, mā dèytin nağız kispurıştıñ özi èdi dè. Bul zäntalaqtıñ qorlığı ötkèn dè. Bayağı İbıraydıñ asında aqsaqaldar otırgan üydèn mèni “ètikşiniñ ornı oşaqtıñ qası” dèp dırıldatıp süyrèp alıp şıgıp, tèridèy torsıldatıp sabagan kim èdi? Uşbu Osı Äzbèrgèn kontrdıñ özi èdi.

– Av, Şärip! – dèp Paḥraddın osı arada kèvdèsin tiktèdi.

– Av, qurdas! Kèzindè aqsaqaldar ımırasımèn bitken day èdi goy ol. Qayta tiriltip qaytèsin, asası?

– Qoş, solay-aq bolsın. Äri qaray kettik. Jaz! Ökimèt kèdèydiki. Kèdèy kim? Kèdèy – Qozbagar. Èndèşè, Qozbagarga Äzbaèrgenniñ qol jümsaganı, ökimètkè qol jümsaganı. Solay dèp jaz!

Osı arada köpşiliktèn maza kètip, qozgalaqtastı.

–Jaz! Batıraqtı sabasın dègèn zäkun joq. Ol

Mèkalaydıñ zamanı kèlmèskè kètkèn. Bügindè batıraqqa qol tigizgèngè statya bar.

Jınalğan jurtsılıq aranıñ uyasınday güvildèp kètti.

– Jaz! – Şäriptiñ davısı osı arada şırıgıp şañq ètti. – Sol batırağın jäbirlègèn baylardı sottı ètètin statyağa jatqızılсын Äzbaèrgenniñ isi. Özi Sibirgè aydalsın. «Barsa kèlmès» türmèsinè.

Paḥraddın tüsindè ürèy, közşarası ulgayıp qasındagı saqalın ustap qalgıp-mülğip otırgan ahunğa qaradı.

Pahraddinniñ özinen bir väj kütkenin sezip ahun jüzin köterdi. Saqalın taramdadı:

–Ëy, Şärip... raydan qayt! – dëdi ävezdi taqva davısına salıp.

Şarıptıñ tüsi ört söndirgëndey, jalınıp- jalbarıngangaqulaq asap türi joq. Qazıqtay qaqışıyp alğan. Şalınıñ mına qataldıǵı qıtıǵına tiyip kêtken

Jaybasqan:

– Ëy, Sibirden basqa jërdi jay şavıp pa? Jöndep jaz ana prtökölindi! Şaş al dësê bas almay!

– dëp burq etti.

– Jazılmaıdı. Bitti. Şegê mördi âkêl! Dëdi. Şärip odan bêtêr şaqşıya tüsip.

– Barsın, kispurış! Tapqan êken oynaytın kişisin!

“Sibirden” qırıs qabaq Äzbaergenniñ dë közi atızday boldı. “Şını ma,oyını ma mınanıñ?” dëgëndey ênsêsın köterip ajırayıp qaradı. Torqa këmpir dë şoltañ êtip:

– Adıra qalgır, osı körcêtkên qorlıǵı da jêtêr,

Barsın Sibirinê! – dëdi. – Tüv, şêşêy-ayavıl-üydiñ arasına osı ot salǵanıñız da jêtpêy mê? – dëp bir äyêl künk etti.

Mör kolına tigendê Şärip arqalanıp, uşatugın bürkitşê ekiıyıǵın qomdap aldı. Bota taban mör qolında. Äyeldêr jagı zârêlêri uşıp, şêktêrin tarttı.

Şarip tas kêrêñ. “Prtököldi” aldına jayıp qoyıp, mördi avızına taqap ürlêp “dêm saldı”. Jurt tırs êtpêy sipêsip, ürkip, şoşıp qarap qalǵan. Sodan Şärip äyşâyga qaragan joq, jêrustêl üstinde jatqan tabaqtay qagazga bota taban mördi qulaştap “toñq” êtkizdi. Jurt sêlk etti. “Äy” dëp şıñırıp qaldı äyeldêr.

– O, şêbêr Quday!

– Mä! – dëdi Şärip, mör basqan qagazdı mêlisaga bêrip jatıp. – Dükêñê bêrêrsiñ! “Dükêñi” bolıstıq kêñês agası Dükênbay êdi.

Şüydesi qalınday Buqabay melisa qagazdı büktep asıqpay janqaltasına saldı. Iqtıyattap kaltasınıñ avzın tüymêlêdi. Sosın Äzbêrgengê süzêgen buqaday kilbiye qarap:

Marş, tûs alga! – dëdi.

Äzbërgënniñ qalıñ beti qabarıp ornınan turdı. Ėsikkë bëtteý bërip, Paḥraddingëtağı köz tastadı. Agası nazarımën jër şukıp otır èkën.

Jurt “arısıtbay” bolgan Äzbërgëndi şıgarıp saluvğa sırtqa lap qoydı.

–Av, ḥalayıq, eşqayda taramañdar! Qonaqasılarnıñ bar! – dëp davıstadı Şärip.

– Äy, Şëgë tur, ana qızıl toktını äkëp soy!

– Qonaqasığa, asası, toydıq qoy, qurdas! – dëdi Paḥraddin, rënişin jasırmay ornınan avır qozgalıp tura bërip.

– Qonaqasığa, asası, toydıqqoy, qurdas! – dëdiPaḥraddin, rënişinjasırmayornınanavırqozgalıp tura bërip.

Qurdas, sën ökpëlëmë! Ökimët isi öz aldına, agayındıq öz aldına. Solay emës pë, ahun aga? Şaqırsa këlmeýtin öñşëñ jaqsılar sëbëppën èsik aşıp qalğan èkënsizdër, èndi qonaqasılarnıñızdı jëmëy këtpëysizdër! –dëdi Şärip, şın ıqılasımën...

Paḥraddin mën Labaq ahun bir-birinë qaradı.“ Bunısı da jol èkën-av” dëskëndëy.

Mëzril säskë tus èdi. Sırttağı ülkendi- kişiler şıgıs qabaqqa tırmısқан jalgız qasqa jolğa qaradı. Sol jolda köldëneñ belgë qaray attı kisi bir jayavdı aldına sap surgitip aydap baradı. Ėmpëndëtip qattı aydaydı. Jayavdıñ ayaq şanı burq-burq ètëdi. Jayav- “arısıtbay” bolgan Äzbërgën èdi.

Kün közin torlagan kirëykë bult bar. Mazanı alıp arqadan qatqıl ızğu jël sogadı.

Qoldarında jëz quman, şapandarınıñ şalgayın qaysıra tüsip avıl sırtındagı jusan arasına taman balpañ- balpañ basқан Paḥraddin mën sıırıqtay uzın arık şal Labaq ahun baradı. Renjüvli. Paḥraddin tamagın kënëdi.

–Ahun ağa! Qalay oylaysız? Bunıñ artı, asası, nëmën tırbaq?

–Alla bilsin, lëkin, zaman zaman özgërgën-dür, inim! Ägërki, bireyler baḥaslıq jasap jürmesë, tërgër-tërgër dë jibërër!

–Olay bolmasa kërëk. Bul is soñı, mën bilsem, asası, nasırğa şappaqqa kërëk. Këşëgi jërmëñkëdë söylëgën ökil sözi èsimdë. Aytqanıñız bëk keldi. “Bay-baglañdı këm körër,

Qul-kutanga dëm bërër” dëgëniñiz keldi. Qazir ana

Sorlını bolistıq kənsəgə aparuvğa kerek. Onda bardım dëgənsə ornım türmə boldı dëy bër.

Zaman! Zaman! Rêpêtiñ zaman! – dëdi Labaq ahun küñirənip.

Äldən vaqıtta (şimdiki zamanda, şimdiden?) Paḥraddin tağı tamagın kənëdi.

Bala oyını... İye, bala oyını, lëkin...

Labaq ahun qumanın jërgə qoyıp bir vaq tösine tüsken qavgaday kümis saqalın qos qoldap saymalap oylanıp turıp qaldı,

– Balanıñ biri boyjëtıp, biri erjëtken-dür, lëkin, – dëdi, äldən vakıtta.

– Solayı solay goy!.. – dëdi Paḥraddin kürsinip. Mıqtap jadap, şarşagan türü bar.

– Imm... – dëp ahun oylanıp şagırmaqtangan aspanga qaradı.

Üygə kkirgennən kəyin:

– Vay, Şärip! – dëdi törgə ozıp tize bügə bërıp sañq ètkən aqquvday labaq qartıñız.

– Läbbay, qulagım sizde! dëp èlp etti Şärip.

– Tizëñdi bük! Torqa kelin, sən dë otır! Uväp, sən dë qulaq sal! Lëkin kəşeli bërği day-dalaba ḥämmäñizgə bayan-dür. Jëmigat! “Qandı köylək kisə dë, şıdamaydı tuvısqan.” Èki balaurıssa, ugıstırmaq layqat. Èki agayın urıssa, tuvıstırmaq layqat... Şärip! Paḥraddin! Vay, Torqa kelin! Uväp inim! “ Day muratı bitüv-dür, jol müratı jëtüv-dür, qız muratı këtüv-dür. Jaspən jastıñ tilegi bir. Torqa këlinniñ ulı èrjëtse, senniñ, lëkin, qızıñ boyjëtıp otır Paḥraddin! Quda bolıñdar, azamattı qaytarıñdar. Osıgan toqtasañdar, känë qoldarıñdı jayındar! – dëdi Labaq ahun, bata jasaytın niyet bildirip.

Tas töbërdən jäy tuskëbdëy mına bätuadan èki jaq ta irkilip dagdarıp qaldı. Mol dënësimën Paḥraddin ırgala tüsip, tömën qarap sır şıgarmadı. Şärip bolsa qışıp këtken tamagın qayta- qayta kënëp, astınan suv şıqqanday qıbıjıqtap Paḥraddinge bir, ahunğa bir jaltaqtadı. Älgindë bası sëlten ètë qalğan Torqa këmpir, èndi dımı öşip, “äliptiñ artın” baqtı. Uzıntura Uväptiñ jagı sopayıp èki urtı bülkildëdi.

Bosaga tusta jaña soylğan toqtınıñ terisin tuzdap Şëgë ışqınganday oqtı nazarımën mına otırğañdardı atıp jibërërdëy surlanıp qaradı. Söytkenşë, Şärip èlpën etti. Ülkën japalaq közi oynaqşıp, şaqalaqtap külip, ornınan uşıp këtërdëy qopañdap:

– Pay, pay, babam-ay! Tavıp kèttiñiz-av Söz bar ma? Uvöp, sadagañ, kètèyin, könèniñ közi-ay! Minè aqıl! Minè jon! Uva, Torqa, jarılıp kètpèy nègip otırsıñ! Bağı bar èkèn boqmurın balañnıñ! Jay qolıñdı! – dèp aldımèn özi èlèvrèp èrbèñdètip qolın kòtèrdi. Torqa sıqsıñ ètip

Külip, şalın şıntagımèn türtip jibèrip, qolın jaydı.

Èñdi tosılıp otırgan jalğız Paḥraddin èdi. Qart ahun endi solay burıldı.

– Al inim Paḥraddin, qolıñdı jay! Patiha bèrèyin! – Ahun oraқ tumsıgın kòtèrip biyik mañdayşaga qarap süyekti arıq qolın alga sozdı. Paḥraddin jurttıñ soñın ala kèrcolqılay qozgalıp qol jaydı.

Osı arada Şègè èsiktèn ita jònèldi. Şärip:

–Vay, körgènsiz!.. – dèp qaldı.

Labaq ahun naqıstı davısın ändèy sozıp, kòtèriñki ävèzdi maqammèn duga oquvga kiristi.

– Aguz-zı bil-lahi...

Jurt siltidèy tındı.

“Paḥraddin Qozbagarga qızın bèrètin bolıptı. Äzbèrgèndi sòytıp qutqaratın bolıptı” dègèn ḥabar dññkildèp avıl işin aralap ketti.

Ülkèn aq boz üy aldında sarı samavırğa ot salıp turgan Ḥansuluv Şäriptiñ üyiñdè bolgan jañalıqtı şuvlagan balalardan èstip, ètèginè sürinè- attap “ apalap” üygè jügirip kirdi. Bosagada şèşèsi kümpildètip saba pişip turgan. Bolgan sumdıqtı ol da balalardıñ ayqayınan èstip, pispègi qolında, öñi şübèrèktèy bozarıp tur èkèn. Sırttan jügirip kirgèn qızın quşaqtaı aldı.

–Jasagan Nè-ay, aqıldasuv dègèn dè joq... Bu sorlıga nè bolgan? Jür älgı aljıgan äkèñè barayıq! – dèp qolın sürtip èsikke bèttèdi.

–Barmaymın! – dèdi. Ḥansuluv julıp alganday. Közindè jark ètkèn ıza. Bázèrip alğan.

– Jaraydı. Özim-aq barayın,– dèdi şèşèsi baygus. Javlıgın durıstap tarttı da, mayda basıp sırtqa bèttèdi. Dñnyè küyip jatsa da sol bir biyazı jumsaq qalpınan tanbaytıp ädèti şèşèsinin. Äkèsiniñ alğan bétinèn qaytpaytıñın biletin qıstıruvlı qamşısın suvırıp aldı

da, kèrmèdè turgan Qarakèrinè jügirdi, nègè èkèni bèlgisiz, jügire tüsti dè basına bir oy kèlip, Qozbagardın ñüyinè burıldı.

Qozbagar üyindè tösèk tartıp jatqan. Bèt-avızı isik. Jaña Şègè kèlip zèrèsin jaman uşırdı.

Jagasına jabısıp äy-şäy joq tösèktèn suvırıp aldı. “ İttiñ balası, Һansuluvda neñ bar sèniñ?” dèdi buvıñdıra tüsip. Özi jılayga jaqın. “Oy, Şègè, nè aytıp tursıñ?!” dèp bul şır-şır boldı. Şègèni aljasqan dèrsiñ. Bunı tösèkkè itèrip tastap, esiktèn ata jönèdi. Özirèyil ökşèlègendèy dürsildèp baradı. O, toba! Qozbagar söytip anki-tèñki bolıp otırganda sırttan bir top bala şulap ötti. Şègèniñ “aljasqan” sebebin sonda tüsinip, lajsız ezüv tarttı Qozbağar. Köz aldında – tal şıbıqtay Һansuluv. Buralıp kèlip moyına asılğanday. Quşagına kirgendèy. Tiptèn aqılga sıymaydı. Һansuluv Qozbagardıñ jarı! Minè qızıq!

Söytip jatqanda èsik şalqasınan sart ètip aşıldı da, üygè Һansuluvıñ özi kirip keldi. Tura orıstıñ äpisèrindèy tip-tik. Qaraqattay közindè ètkèn aşuv. Qanqı kirpik, türük èrin. Qolında qamşı.

Qozbagar oylanbastan körpeni basına bürkèy qoydı. Biraq qız jètip kèlip körpèsin bir-aq julkıp üstinen sıvırıp aldı. – Sèn bè, sonda, mèni alatin? – dèdi. Qozbagar:

Oybay, mèn èmès! – dèp kötèrilgèn qamşıga qarap baj ètti. Qamşı “şart” ètip oñ jambastan osıp ötti.

–Oybay-ay-i-i! dèp qaldı Qozbagar.

Kèkirèygèn tikbaqay qız, sol tip-tik qaldı èsikti sart jayıp, jüre bèrdi.

Bu kèzdè Şäriptiñ üyiniñ sırtında– Pağraddin mèn bāybişesi kèzdèskèn èdi. Bāybişesi ä dègènnèn:

–Jazgan-av, nè boldı? dèdi, qarttraq aytuvga batılı jètpèy. – Nè körindi sagan?

Burıl tarta bastagan saqal-murtın jèl kozgap, kèlbètti kèlgèn sanalı jüzi tünerip, şalbarlanıp, qabaq şıtıp biraz oy sabılıp turdı Pağraddin. Öñi tım jaday èdi.

– Asası... közdi aşıp qaravga kèrèk zamanga, – dèp bayav til qattı äyèlinè. – Altın bastı bay-mırzaday, бүгіндè baqıp bastı kèdèy artıq! Bunı körüvgè kèrèk!

Zèrdèlèygè kèrèk... Mèniñ dè oylaganım qızınıñ bolarşagı boluvga kèrèk!.. Sonı üyüvga kèrèk!

1927 jılınıñ qara küzindè “ Tasqudıq” basında bolğan bul vaqıǵa dümpüvi Jèm özeniniñ tüstik jagı – Uş Oymavıt, Doñıztay dalaların jaylagan qalıñ tabın élinè lèjdè-aq düñkildèp tarap jattı. Baylıǵı taşıp bara jatpasa da, èl arasında ädil biligimèn, tildi, şèşèndigimèn ataǵı şıqqan sırbaz jan, avıl agası Paħraddinniñ mandayına bitkèn jalgız èsigindègi jalşısına öz èrkimèn bèrgèli jatqanı èstir qulaqqa èrsi jañalıq tosın h̡abar bolıp tarap jattı.

ÜSTIRT ÜSTINTEĞİ KOŞ

Tünimèn qar jaydı. Sonay Samdagı jılı qora-qıstavlarınaèndi bir èki juma ötkizip köşèrmiz dèp otırğan şarya avıl qattı dürlikti. Èrtè jayğan qar köşi-qondı qıyındattı.

H̡ansuluvdın közi ilin èrèmès. Jılı tösèktè bürisè tüsip, közin jumadı. Uyqı şaqıradı. Şarasız, turlavsız agındagan oydan döñbèkşi bèrèdi. (104) Suvıq jeldi tün älènimèn bètpe-bèt qalganday. Älèmdijatqan tün mǎñgi sèrpilmèytindèy.

Tañ ata talıqsıp uyıqtap kètkèn èkèn. Üy ortasında dürildèp jangan ottıñ qızuvınan oyandı. Aşıq tündiktèn bozarıp aspan körinèdi. Şèşèsi, janında kömèkşi äyèldèr bar, mıqşıntsap üydègi körpe-tösèk, kiyim-keşek, kilem-sırmaqtardı tèndèp bulıp jatır.

– Suluvtay, tura goy! Avıl köşkèli jatır, –dèydi, şèşèsi bunıñ kiyetin jılı tiyin işik, jargaq şalbar, tülki tımagın alıp bèrip jatıp, özdèri dè buvınıp – tartınıp kiyinip alıptı.

Tısqa şıqsa, dünyè aqjabın appaq. Tügèl qar basıp salğan. Qotandagı qoylardın qıltıyp bastarı ärèñ şalınadı.

As üy aldında kökèsi bar Özbèrgèn agası, Bulış, şırıldavıq Şärip bar, tørt-bes kisi sèmiz biyeniñ buvın burqıratıp, qarnın jaltıratıp soyıp tastaptı.

Oyħoy, januvardıñ semizi-ay! Qazısı bès èli! Bès èli! Paħ! Paħ! – dèp ayqaylap jür Şärip.

Körşi-qolañnıñ da sol tönirèktè. Şart kiyinip alǵan. Qimıldarı şugıl. Äzbèrgèn bilekti türip jibèrip baltamèn ètti borşalap şavıp, tabaqtarga bölip sılq- sılq tastap jatır.

– Alıñdar – dèp qoyadı äkèsi, davısı tañǵı avada sañqıldap. – Alıñdar! Sadaqanıñ èti!

As üydə asuvlı tay qazan. Astında laylagan ot. Äkəsi jılqınıñ qalğan étin tügél sol qazanga saldırttı. Ét piskênşə avıl azamattarı üylərdi jıguvga kiristi. Jüktərdi taylap,

təndəp tüyegə artuvga ıngaylap, buvıp tastap jatır. Avıldın bükil qora-agaşın jınap, biriktirip baylap jatqan Bulış pən Qozbagardıñ tirligi tosınday. Jurt sonda üymələdi. Paḥraddin şolaq buyırık étip üydən biləktəy kəndip arqan aldırttı. Bulışqa “Nardı äkələ bər!” – dèdi. Ortada kəbəcédəy düñkiyip buvma ağaş jatır.

– Èki arqandı èki şetinə orap balga! – dèdi Paḥraddin.

Bulış balpañ-başañ bastırıp Şoyınqaranı äkèldi. Jarday qara ülek tumsıgı şuvıldap jurtsa töbədəy qaraydı. Jündəs qabagı astınan suvık şegir közi jalt-jult étèdi. Bulış kəstapañday Şoyınqaranı buvma ağaştıñ aldına äkəp şögèrdi. Nap tisin qayraydı. Üstinə aşamay salıp, èki jigit èki jaqtan tēpkilēp ayılın tarttı. Buvma ağaşqa tañılğan arqanıñ uşın äkəp aşamaydın èki jagına tas qıp baylap tastadı.

– Kāni, turgızşı èndi! Şuv, Oysıl-qara!

Şoyınqara alpamsaday arbıyıp ornınan tügèrèldi.

Bulış jètèktēp jūr. Tüyè tizésinēn kēlēyin, januvarım-ay!

Boz ala tannan ıyu-qıyu qımıldagan jurt bu kèzdə jüktèrin tüyip, tüyèlèrin jasılap üdèrè kōtèrilüvgè dayın bolıp qalğan èdi.

Mèzgil sèskè tūs. Kūn közi bulıñgır. Bozamıq, samsoz aspan aq qar şımqangan sulq dalamèn uzay barıp astasıp jatır. Biriñgay aqjabın äləmniñ ortasında qazır alajabır yirilgen koş. Jürip kètè almay tur.

Buvma ağaştı süyretip köş bastaydı dègèn Şoyınqara kikandap jètèkkè jürèr èmès. Jurt nazarı sonda. Bulış qıqar nardı qara sannan qamşımèn tarttı. Biraq Şoyınqara basın şayqap silkidi dè qasarısıp tura bèrdi.

– Urma! Usılın tabuvga kèrèk! – dēp Paḥraddin jèldirmèlètīp Şoyınqaranı qaptalday bèrdi.

– Bul patşagarga birnärsè körinüvli, – dēp Bulış añ-tañ.

Qoydıñ şuvınan düniye azan-qazan. Qarga ombılap qarga adım jēr almay, mañıray bèrèdi. Qoyşı baygüstap eşki, sèrkèlèdi alga kuvıp älek. Sonay qırdıñ basında Majan avılı da peri köşkèndəy ıgı-jıgı üylèrin jıgıp, jüktèrin artıp jatır.

Qardı aşıp jol saladı dëgën nap jüre tüsëdi dë tisin qayrap, kèyin qarap öñkiyip turıp aladı. Jurt qattı dagdardı. Tüyëniñ qomında bastarı qılqıyıp otırgan kèmpir-sampırlap Şoyınqaranı qargaydı. Äyeldër, qız- kèlinşektër koş qaptalında bir top attı bop

oşarılıp tur. Kër qunan mingën Hınsuluv da solardı arasında. Basında tülki tımaq, qara püliš tıstı tiyin işiktiñ belin jalpaq kumis beldikpën şart buğan.

Paırraddinniñ davırıqqan üni sıqtı.

– Tüv, päderiñe nälët! Mına keri qırtıñnıñ piğilın uqtım! – dëp eki ıyığı sèlkildëp küldi. – Vay, jigitter! Anay kèlenni alga şıgarındar! Barlık gäp sonda!

Jigittër köş soñında yirilgen üyip tüyeni sürgitip quvıp, köş aldına şıgardı.

Qabaq jüni salbıragan tüksiyip sidañ-sidañ jëlgën şı borbay aruvana, ingën, maya, qunanşalarga süzilee qaraydı. Bul Şoyınqarınıñ üyiri edi. Sarıjazıqtı boylap ulan jaz şıyırıp aydap jürëtin öz üyiri. Tanavına jumsaq üyirilip külimsi aruvana nişi keldi.

Alpavit nardıñ üydëy kökiräk tükipirindë şım-şımdap bir zor gürkil bas köterdi. Şıñgırtıp azuv qayradı. Aşuvlı bürkit közi bir jarqıl uşkın küpşek sanın quyrıgımën qamşıladı.

Bul – işte bulıqqn ömirpaz tuma küştiñ, köp uzamay janartaydan sırtqa tēbēr jigerdiñ dümpüvi edi. Şoyınqara javar bulttay tünërip kèlenniñ soñınan jarday qulap umtıldı. Şökkën tüyēdēy dūñkigēn buvma aǵaştı buyım qurlı körmey süyrēy jōnēldi. Qalıñ oppa qardıñ tañı ayırılıp qos qaptalga jarıla qulap jatır. Uylıqqan qalıñ köştiñ mañday aldınan uzınşa köşelēnip jol sıqtı. Jurt uu-şuv. Külki.

– Quday tas töbēñnēn ursın, Şoyınqara!

– Şoyınqara! Şoyınqarınıñ oyın qara!

– Uyalsayşı, qartayganda! dëp äyeldër jagı bēttērin sızdı.

Köş tizilip şubırıp Şoyınqarınıñ izine tüsti. Köş soñınan üyip-üyip jılqı, odn kèyin ay müyizdi, qonıravlı sèrkèlër bastagan qora- qora qoy şuvlap-mañırap ilēsti.

Östip jartı aylıq jolı bar, sonay it arqası qiyandagı jılı jaq, sèksēvildi, tüleyli qum – Ulı Samga mıñırğan maldı avıl ırgalıp- jırgalıp qatar tüzep qozgaldı.

Bütkil tirşiligin aq kèbindèy sirèv astına jasırıp, jalqın tomsargan uşan- tēñiz qarlı dala aydınında süyrètilgēn ala jiptèy jiñışkē şubatılıp qoñıraylatıp irkis-tirkis koş baradı. Qıstavga maldı avıl.

2

Süymēñşot, kürek, kētpēndērin bōktērgēn bir top salt attı sar jēlip, kōştēn sāskek tūste-aq ozıp kētkēn. Qazır tūs avğan. Attarın qara tēr ètip āli sol èkpinmēn saldırtıp kēlēdi. Torı şolagı zirk-zirk jēlip, ızgıtqan topqa ārēñ, ilēsip Şēgē kēlēdi. Āñgimē-qaljındı suvday sapırıp davrıga jēlgēn toptan kōñil küyi dē bōlēk. Qabagıjabıq. Üni şıqpaydı.

Kōñgē ulı bēsin şamasında jetti. Jaypaq dala tōsiñdē bultıyp turgan domalaq tōbēniñ tūstik ıqtasın jagı atam zamannan alıñ qıstavga kōşkēn ēl tūnēp ètip jürgēn kōñ ēdi. Qazır qar astında jatır. Jigittēr attarınan satır-sutır tūse qalıp iskē qavırt kiristi. Jumbıstıñ ēñ avırı – toñ oyuv. Üy tigētın, iri qara baylanatın jērlērdiñ toñın oyuvğa Bulıñ, Āzbērgēn siyaqtı jeti-segiz qaruvlı saqa jigittēr kirisip, qoy jatatın kōñniñ qarın arşuvga Şēgē, Qozbagar tārızdı bozbalalar qaldı. Sodan bular aq tēr, qara terleri şıgıp, kün batqanda tınbastan siltēdi.

Kün uyasına qona tēriskēy qabaqtan şubatılıp qoñıraylatqan koş körindi. Koş aldında – şoktıgı qaravıtqan Şoyınqara. Jalpaq ēldē jol aşıp kēlēdi.

Èki kēştiñ arasında dūnyeni azan-qazan şuvğa toltırıp avıldıñ aldı kēlip kōñgē tūyēlērın şōgērē bastadı. Mēñirēv jatqan suvıq ölkē qapēlimdē jandanıp sala bērdi.

Qarpı arşılğan kōñniñ naq ortasında buvı burqırıp alşayıp Şoyınqara tur. Bēlindēri arqandı jirittēr alas-qapas şēşip jatır. Tanavı şuvıldap tēñrēkkē biyikgen kōz tastap alpasaday turgan nar ülēktiñ omırav, şabı aqkobik tēr. Süyrètilgēn şuvda işinēn dē tēr sorgalaydı.

Jurt batar künmēn talasıp jürip toñı savdı. Tūyēgē artıp kēlgēn tezek, otındarın jagın qazan kōtērdi. Kērēgēniñ basın javıp qalqaytqan jappa kürkēlērindē tıgılısıp otırıp ısımaq işti. Şaydan kēyin mandayınıñ qırıs-tırırısı jazılıp kōñili joşıgan Şārip kēydēsine kişkēntay qızın otırgızıp, tar kürgēniñ tōrindē şaljıp jatıp āv dēp tē jibērdi. Bir kēzdē sēlqos otırgan Şēgēgē kōzi tūsip kētip,

Jatqan jērinēn basın kōtērip aldı. Sirēk jirēn murtı tikirēyip:

–Av! dèdi. –Av, saqaldı baytöbèt! Bèri qara! Sagan aytıp otırmın!

Şäriptiñ kürkè tolı qızdarı sıqılıqtasıp küldi. Şègè moynın burdı. Biraq ün jok. Kişkèntay ötkip köziñdè bir ızgar bar.

–Av, zañğardıñ balası! Av, salın suvğa nègın kètip jür sèniñ? Al ayt! Nè körindi?

– Èştèñè köringèn joq, –dèdi Şègè beti bülk ètpèstèn.

– Töv, bädbaq! Bizdi aldagısı kèlèdi. Söylè, tındayıq!

– Äy, jayıña otırşı! Nèñ bar qarap otırgan balada? – dèp jalt qaradı qazan-oşaq jaqta küybèndèp jatqan Jaybasqan.

– Qarap otırmaymın! Av, bunı jurt bir üydiñ soytalday azamatı dèydi. Tıñdayıq arızın! Nègè kiltiyedi èkèn?

Sol arada kişkèntay Güljan julıp alganday:

– Sen jamansıñ! Dèdi suq savsağın şoşaytıp äkèsinè. – Hंसuluvın ègèbègèsin Qozbarga! Şègè agam Hंसuluvı jaqsı körèdi... bildin bè?

Şaq ırlatıp qazan qırıp jatqan Jaybasqannıñ qolınan qırğışı túsip ketti. Şäriptiñ dè şapıraş közi alaquaday boldı. Şay quyıp otırgan Baljan ürkip, tartınıp qaldı.

Jap avızındı!! – dèp Şègè qarındasına aqırdı. Güljan kişkèntay alaqañımèn avzın jaba qoydı.

Şärip èşki quyırq saqalın tutamdap, äyèlinè qarap basın biraz izèndètti. “Körip otırısıñ ba?” dègèndèy. Äldèn soñ Şègègè burılıp:

– Pètşagar... Bildik kèsèliniñ törkinin... – dèdi sol basın izèndètkèn küyi.

Şègèniñ osı jèrdè şırdamı bitti. Talagı tars ayrıldı.

– Nè bildin! Tük tè bilgen joqsıñ! Birèvdi birèvgè zorlap qosıp, zañga qarsı qılmsı jasap otırısıñ! Sol sèniñ bilgèniñ! – dèp Şègè ırşıp turdı.

– äy, şoşqa asırgan ittin tölì! Otır, äkirèndèmèy! – Şèrip tè aşuv şaqırıp. Biraq davısı bäsèñ şıqtı.

Şègè äli şaqşıyıp tur. Jigit bolıp qalıptı-av özi.

–Otırmaymın! Kètëmin! Kèrëgi jok büytken... – dëp, bulıgıp ësikkë umtılp èdi, şëşesi aldın kës-këstëdi.

– Äy, otır! Burqıramay! Körmëy jürgën äkëñ èmës qoy!

Ayazdı, sirëy qardı şıqıldatıp basıp basıp köş këlëdi. Sıqay jük tiyelgen şoytaban narlap üskirik, ızgırıq sıyaqtı qıs kıyapattapın qapërgë dë èmës. Alşañ-alşañ basadı. Kiyiz qorşav işinde aq javlıqtarı agarañdap tüye ırgagına itëndëy tüşip, kări şëgëlër këlëdi. Jılı kiyinip, jarav attar mingën jigittër, këlınşëkgër jagında äzir-qaljıñ, duv-dabır. Këşeli bëri tistërinë talşıq timëy şubıruvmën këlë jatqan qoy-ëşkiniñ şuvılı bugün üdëy tüşken.

Köş aldında mayda bülkilmen jëtiteğen bir top tüye. İzin ala buvma ağaştı süyrëtip şoqıday aydını şıqqan – Şoyınqara.

Toñday qatqan sirëv qardı sëndëy buzıp èki ayırıp düyim köşke jol aşıp këlëdi. Tomar ayaq, küşëk san alıp tulga Şoyınqaranıñ aş belı qanşırdap qatsa da tanavı şuvıldap, suvıq janarı ot şaşadı. Qar kumis şañdatıp, bavrında burq-burg ètëdi. Jigittër jol-jönëkëy qardı arşıp bayalış, jusan şavıp äkëp nardıñ tosadı. Aş ülëk orıp asadı.

Tagı, arada şu tünëp, törtinşi küni köş Kıltaban arqılı Üstirtkë köterildi. Aş, arıq-tuvıq talay qoy-ëşki buratılıp jolda qaldı. Üstirttiñ taqtay jazıgımën saldırtıp otırıp, köş arağa apta salıp Ökim-Qıyıqtıñ sorına qulap, èkinşi apta Samnıñ qumına da tuyaq iliktirdi. Qumnıñ qarpı juqa, şöbi qalıñ èdi.

Közi qarayıtqan mak qalqıgan buta körinse ularday şulap, qasqırşa qaptaydı.

Avıl sêksëyildi qalıñ işkërilëy kirip jıl sayıngı qıstap jürgën köñdi ıqtasındı jılı qorasına qoydı.

Hansuluv üşin qıstıñ köñilsiz, surqay kündëri bastaldı. Mañdayman kisi şertip körmëgen èrkë qız basına tüşken jaydı sazarıp ünsiz köterdi. Äkësinë “Nëgë öytitiñ?” dëp tis jarmadı. “Kökë” dëp èrkëlëvin doğardı. “Bunıñ ne?” dëgen äkësi dë bolgan joq. Äkësininbası qatıp jürgëni basqa nãrsë. Këş bolsa Äzbërgen ekëvi oñaşalanıp alıp kërildësëdi dë otıradı. Avganstan, İran dëgendërdi jiıy aytadı. Şëşesindë ün joq. Qıstavga qonısımën bunıñ jasayın dayındayga kiristi. Èrtëlikëş qol mășinësın zır-zır burap tigin tigëdi dë otıradı.

Qıs kəşi bugün də ertə tüsti. Əli şam jagılmagan bəyvaq ədi. Üy işi ala kölənkə. Orataga uş tēmir oşaqqa asılğan qazan. İyisi burkırıp bülkip qaynagan sogımınñ eti. Qazan astında qozdagan şoq. Sol ottan közin ayırmay, Hənsuluv tıñqıldatıp dombıra şertip otırgan. Bir bəybaq dombıra, qayavlı qız janının jalğız muñşısında kürsinə öksip kəyvana göy-göləydi.

Sırğa bəybişə tigin məşinəsiniñ qulagın buravın dogarıp jaylap türəgəp bosaga jaqtağı şamdı jaqtı. Suluv tulgalı biyazı minéz şəşəsi kölənkədəy jıljıp tırsız qozgaladı. Mına kəşki bəyvaqta dombıramən oñaşa sırlasqan qızının köñil şırqın buzgısı kəlməydi. Üy işindəri zilmavır tınıştıqtı avıldın argı şetinən estilgən şań-şuñ ayqay buzdı. Sırğa bəybişə selt etip sırtqa qulaq türdi. Hənsuluv şapşan qozgalıp, sırtqa şıqsa avıl ortasında laylap jangan otqa közi tüsti. Jurt töbə etip üyilgən qardın jəl jagına səksəvil örtəp, şırşıp/ qar eritip avız su aluv/ jasap jatır ekən. Ąrırəktə jaydaq tayga minip əkpindəgən Caqay. Davrıǵıp, qırğa qaray jügirgən Şarıptı aytındagı qırğa umtıldı. Hənsuluv da jügirdi. Əñ aldımən körgəni Majannın qıstavı tusınan jügirip kələ jatqan əyəl. Onı ökşələy quvıp qamşının astına alıp sabagan tülki tımaqtı kisi. Əyeldin – Balkiya ekəni, erkəktiñ – Majan ekəni əbzamatta qır üstindəri jurtqa ayan boldı. Balqıyanın şaşı jayılp kətkən. İşiginiñ etəgi dalaqta qarga sürinə attap kələdi. Əki qolımən basın qorgalaydı. Qamşidan basın, betin qorgaşgay bərədi. Majan urıp kələdi.

– Öy, öltirəmə-əy, qaytədi!

– Jın qaqqan şıgar mına şaldı!

– Ąrkəligin kəterməydi ekən, uvızday jastı alıp nesi bar? – deşip, qız üstindəgi jurt güvildəsip ketti.

Söytkeşpə, jügirip kələ jatqan kəlinşək at qagıp omaqasa quladı. Balqıyanı araşalavga umtılgan juttın aldında tayımən jalbaqta şapqan Caqay, odan kəyin qattı umtılıp jayav Bulış mərgən baradı. Jügirip kəp Balqıyanı ş qoltıgınan süyəy bərgən Bulışqa da qamşı siltədi Majan.

– Jä, jətüvli! – dəp tügigip kətkən Bulış sozıla tüsip, şaldıqolınan qamşısının julıp aldı da, sabın qaq bölip, laqtırıp jibərdi. Majannın bətindegi qara qalga şıqqan jalğız qıl da tikirəyip ekən. Tokalına soñğı ret aqırıp:

– Al baratın ökimëtiñe bar! Äy, buzılğan atana nälët! – dëdi dë sarı jorgasınıñ basın kèyin şapşañ burıp, taypalta jönëldi.

Èki avıl arasın şubarlap öristën qaytqan mal këlë jatır èdi. Maldıñ soñındagı qoyşı, tüyeşiler dë èki kêştıñ arasında bolğan mına vaqığağa èlëndësip şavıp këlëdi.

Ayagın ärën basıp solıqtagan orta boylı dëmbëlşë Balqıyanı Bulış qoltıgınan süyep këlëdi. Hınsuluv top işinën bölünip kelişektıñ èkinşi qoltıgınan dëmëdi.

Balqıyanıñ ädemi aqsarı jüzinë èki jërdën qamşınıñ izi tüsipti. Tömën qarap köz jasın ünsiz şubırtıp, Bulıştıñ qoltıgına süyënë tüsip këlëdi. Öjët, suluv Balqıya jas Hınsuluvdıñ közinë ör minëzdi, èrkin tulgaday körinëtin. Èndi mine, sol tākappar èrkin sılqım Balqıya kisiniñ qorı bop këlë jatır. Öksigin basa almay solq-solq ètëdi. Balqıya ayağannan Hınsuluvıñ da közinë jas aynaldı. Majanga, sol siyaqtı topas jandarga dëgën aşuv-ıza qıstı kökirëgin.

Bulıştıñ üyinë jakınday bërgëndë, Däy apanıñ aşıq zor üni èstildi. Qapsagay qara këmpir qolında tayagı, julım üyiniñ aldında sorayıp tür èkën.

– Äy, balam! – dëdi, davısı öktëm dë qatqıl. – Öz sorım özime jëtëdi, mënıñ tügë! Davısı şëşëtın ökimëtiniñ üyi anay ar jagında! Sonda alıp bar, tügë! Äkëlmë bunda!

Bulış bëbëv qagıp:

– Apa-av... – dëy bërip èdi, qara këmpir “jä!” dëp

Tayagımën jasqap tastadı.

– Jä! Sözdı doğar! Kömëyiñ belgili! Aytqandı iste! – dëdi, äñgimëni şort kesip.

– Bulış! – dëdi, sol arada Balqıya èndi èsin jıyna – ganday. – Ökimëtiniñ dë, özgëniñ dë kërëgi joq. Magan elimë kölik tavıp bër!

– Tün boldı goy... Balım! – dëp, kömirqara Bulış şarası tavsılıp jan-jagina qaradı. Hınsuluv Bulıştı ayap ketti. Bulıştıñ buringı ölgën äyeli Hınsuluvlarga jamagayın bolıp këlëtin. Soday bul Bulıştı “jëzdë” dëp oynaytın.

Imırt üyirilip qalğan şaq èdi. Qoy këlip, it ürip avıl üsti azan-qazan. Qoy qoralap, tüye baylap jurt sapırılısıp sırtta jürgën.

– Jëzdë! – dëdi Hınsuluv Bulıştıñ aldına tura qalıp.

– Bizdiñ üygè-aq жүrsin! Bizdiñ üydè-aq түnèp şıqsın!

Äkèsi üydè joq èdi, “Baraq ata” basına minäjat ètügè kètgen.

Balqıyanı Paһraddin üyinè deyin şıgarıp salıp turıp Bulış èsik aldında ädènè dèp kübir ètti. Balqıya ünsiz bas izèdi. Һansuluv bulardın nè aytqanın uqpay qaldı.

Köp uzamay bıtıldıq qumdardıñ ar jagınan tolıqsıp Ay tuvdı. Sèksèyildi qalıñ түlèydiñ basın qozgap vildèp arqadan jèlèsti. Qora qorıp mañqıldagan жүndès tøbètter davıstarı öşip, iqtasındı jılı quvıstarga böksètıgıp, бүrisip uyqıga ketti. Alıstan avılditorıp qasqırlap jorttı. Ayazdı түngi avıl uyqıga tolıq èngèn şaq. Qıstavdıñ aldı jagı tüye jasırganday uyqısқан nu sèksèvil. Sonıñ kire bèris tasasında Bulış tugalı birsıpıra vaqıt. Ay jıbilıp şèkègè keldi. Äldèn vaqıtta ülken aq boz üydiñ èsigi bolar-bolmas qozgalıp ısırılıp bir kölèñkè bölindi. Kölèñkè sèksèvil arasına qaray jıljıdı. Bulış tınısı üzilip, buta arasınan sıgaladı. Işık jamılıp bayav basıp kèlè jatқан jas äyèldiñ şagın sulbası. Basında aqşarqatı, işiqtiñ jagasın qos qolımèn qımtay ustap kèlè jatқан Balqıya.

Bulış sèksèvil tasasınan şıqtı. Balqıya Ay sävlèsi түsip turgan aqşaңқан qarlı alañmèn kèlèdi. Jımnıp külip külip kèlèdi. Öziniñ kädüvilgi mol sävlèli àsèm mıyıq külkici.

Baypaq etik, malaqay, qalıñ küpili Bulış, èrkèlèp kèp kèvdèsinè mañdayın süyègèn kèlinşèkti èbèdèysiz quşaqtap jıp-jılı şarqatınan samayınan süydi.

– Ärirèk kètèyikşi!.. – dèp sıбір ètti Balqıya. Aspan taza. Toliq Aydıñ aqşaңқан sävlèsi qarlı tönirèkti süt jarıq ètip tur. Ayaq basқан sayın qar sıqırlaydı. Attam jèr sayın èrbigèn sèksèvil. Şaşın törıp, aq bilètèrin Ayga sozған tün suluvlarınday. Nèmèsè buralıp ünsiz bilègèn aq baltıp qızdarday. Sèksèvil arasında üp ètkèn jèl joq. Iqtasın. Buta tuptèrindè uyıған qalıñ kölèñkè. Ay sälèsi ünsiz quyılған şaın alaңdar. Jan-Jagı sèksèvil, alaқanday oñaşa jazıqqa kèlip irkildi èkèvi.

–Käni, көrsètşi! – dèp Bulış kèlinşèktiñ Ayga bulıp üñildi. Balqıya közin jumıp jas juvgan döñgèlèk üzin Ayga tostı. Biri – kèñ aq mañdayınıñ ortasınan qıgaştap qulap sol jaq betin sıızıp, èkinşisi – ädèmi şolaq murnı üstinèn oymaq avzınıñ oñ jaq quyrıgın basa түsken qamşı izi.

–Arısım... – döp, ıstıq tınısı bétin jalınday şarpıp, umtılp kęp jabıstı. Jigittiñ qarın qısқан uvısı бүрkit şėňgélindėy. Mıtıp baradı. Quşaqtarı tabısıp, jalgız tulgaga aynalıp Ay astında uzaq turdı.

Şıtqıl ayaz. Mүlgigėn mol sėksėvildi tölėy. Ayaq astında sıqırlağan qar. Sonıñ bėri sėzilmėy, ıstıq aptaptı jazga aynalıp kėtkėndėy.

– Nė dėvdlı? Nėgė urdı?

– Qurısınşı... Sonı aytpaşı ... – döp jalbarındı Balkiya.

– Talaqpın dėmėdi mė?

– Onı qaytpėksiñ? Üylėgė qoyayın döp pė ėdiñ? Tabaldırığıñdı attatuvga şaman kėlmėy turıp...

Bulış sızden utılıp, tosıldı.

– Balım, – dėdi äldėn vaqıtta. – Mėni sėgė bėrmėşi! Mėn qaytsėm dė sėni qor qılmavlı... Janım birgė öziñmėn...

– Öytip birgė bolmay-aq qoysın! – döp Balqıya jigittiñ quşaqtay bėrgėn qolın serpip tastadı.

– Nė istė dėsiñ magan? Şėşėmdi kėrdiñ goy. Bėtin

Qaytarga Qudaydan qorkuvlımın. Tört balasın jėrgė

Bėrgėn. Jėtimdiktiñ, jėsirliktiñ taqsırėtin odan kėp şėgėvli pėndė joq. Söytip jürip mėni ösirėvli.

– qırsıq kėmpir... – Balkiya koz jasın silkip tastadı. – Mėniñ jazıfım nə?..

– Balım! Durısı, bundayda sabır etėvli...

–... Sėn... sėn sabır ėtėrsiñ-av!.. Mėn bėybaq... Bükil ėlgė... – Balkiya qıstığıp kėziniñ jasın tėkti.

Bügile bėrgėn Balqıyanı Bulıştıñ qaruvlı qolı kėtėrip aldı qos qoltıqtan. Söytti dėjigit kėlinşėktiñ şarasına jas tolgan tostaganday suluv kėzinėn süydi. Sol –aq ėkėn:

– Bulışım! – döp öksik atқан kėkürėgi qayavlı Balkiya ısqınıp kęp Bulıştıñ moynına asıldı da, qarga şalqasınan tastadı özin. Oppa qardıñ üstinė ėkėvi umar- jumar

quladı. Bir-birinə umtılagan qos jalınday şarpısıp suvıq dünyəni ıstıq sèzimdèrimèn küydirip, jandırıp, buvı burqırıp jattı èkèvinin...

3

Ĥansuluv közi ilinip kètkèn èkèn. Äldèn vaqıtt, bir büyiri muzdap oyanıp kètsè, qasında jatqan Balkiya joq. Ornı bos jadır. Uykısı şayday aşılıp, jürègi dürsildèp qoya bèrdi. Mana kèşkisin Buluş èsik aldında Balqiyaga äldènè dègèni èsinè tüsti. Kèn dünyè, kènèt, tarılıp bir uvıs boldı. Ĥansuluv Buluş jèzdèsin paygambarday sıylaytın. Ot tildi ösèk Balkiya mèn Bulıştı bir-birinè tañıp nèbir pälè-mäterlèrdi.

Suvşa sapırıp jatatın. Ondaıya Bulışqa işi salqın tarta qalatın. Biraq, bılay şıga bèrè, tazısın èrtip qannèn-qapèrsiz aña kètip bara jatqan Bulıştı körgèndè älgı èsitkèndèrinin bərin umıtıp, jèzdèsinin batır tulgasına sırttay tañana qaraytın. Sol sāt Bulış bunın közinè qara qasqa attı Qambarday èlèstèytin.

Èsik sıbdırsız aqırın aşılıp işkè Balqiya kirdi. Şolpısı sıldır ètip, mayda basıp tösèkkè jakındadı. Qarangı üydè bop jadır. Balkiya jılı körpègè sırttın suvıgın ala kirdi. Ĥansuluv Balqiyanın tınısınan qarlı tünniñ, mavjırıp, èsinèp, kèn tınış aldı.

Tañèrtèñ Bulış üyiniñ dastarqandı jıylımay jatıp, èsigin tompıgan bir qara kisi aştı. Jumsaq davıspèn jimyıp külip sālèm bèrdi. Majannın Jorga Küreñi èkèn. Bulış ornınan uşıp turıp jası ülken kisiniñ qolın aldı. Qonaq törgè ozdı. Bül kisiniñ atı Küreñ, Majanga jamagayın boladı. Majannın oñ qolı. Azdap savatı bar, qala körgèn, közi qaraqtı. Majanga aqılşı, kènèşşi tärizdi jan. Qala şıqqanda baydın savda-sattıgın jasaytın da osı kisi. Sonın arqasında qojalıgı küyli. Dosqa da, düşpanğa da birdèy mayda tilinè, ünèmi jımsıyıp jürètin èzüv külkisinè bola “Jorga Küreñ” dègèn laqapqa yè bolgan kisi. Törgè şıgıp tompıyıp otırıp Däv apaga qarap sazdı davısın sırnayday sozıp:

– Yè, jènèşètay! Avıl ırgèlès dèsèk tè ayda, jılada bir köremiz, küyli quvattısız ba? Mal-jan aman ba??! – dèdi.

Kolında ojaydı, qazandagı sütti sapırıp turgan qara kèmpir:

– Şükir goy, – dèy saldı. Èmèksigèn Jorgaga oñ pèyil bèrmèdi. Jorga Küreñ èzüv külkisin jimastan èndi Bulışqa burıldı.

– Yè, Bulışjay! Yè, buyıl qumda kiyik köp, atqanın tiyip quvganıña jètip jadır dèp èstèmiz...

Ärbir sözdi maypazdap söylëytin osı Jorgamën bëtpe-bët këlğendë qaraptan-qarap otırıp qutı qaşatın ädëti Bulıştıñ. Sonı sëzgën dāy apa:

–Äy, Jorga, äñgimëndi biltëlemëy, këlğen şarvandı ayt, tügë! – dëp qoyıp qaldı.

– Tüv, jëñşë-ay, kisiniñkönilinë këlëdi dëp tē oylamaysız-av! Uva, këlğen şaruvam bılay, ëndëşë, jëñşëtay! Këşë osında Mäjëkëm üyindëgi ërkë jëñgëm at basın tirëğën ëkën...

Nëmënë, bul nē sonda, tügë, jurttıñ qaşğan-pısğan qatındarı turaqtaytın üy bolıp pa?

– Oybay, jëñşëtay, qoydım. Qoydım!

Këşë Jorga bas bop, avıldıñ бүкіл bas köterğendëri, « balañnan da kişi uvızday jas toqaldı, izine ërgën azgantay söz kötermëytin bolsan, nēgë aldın? » dëp Majandı qıspaqqa alğan-dı. Şının aytqanda baygus şal Balqiyadan ayrılısı joq ëdi. Balalarınñ qot-qottavımën suluv toqalın avıldan quvarın kuvıp şıqsa da, işi uvday aşıp otırgan. Toqaldı qaytarıp äkëlip bërindër dëvgë namısı qurgır jibëtmëy otırgan. Jorga Kürëñ “Balqıyanı qaytaruvdı mën moynıma alayın” dëğendë quvanıp ketti. Toqalınıñ minëzi tiktëy ëdi, bir jibitsë ëndi tēk osı Jorganıñ tili dëp oyladı.

Oylaganday-ak, säskë tüste Jorga Kürëñ Balqıyanı alıp, ëki avıl arasındagı qumsaq şağından bëri asıp këlë jattı.

4

Ҳансұлудıñ uzatılув тоyıның әкә-şëşësi şındap kirişe bastadı. Şëşësi qız jasavın dayındavmën qat-qat körpe tösëk, ondagan par kiyim-keşek tigüvmën uzaq күнди kēş qılса, әкësi qıs ortası ava sonav Oydagı Bëşqalaga / qaraqлpaq qalaları / bazar şıgatın boldı. Toydıñ kërëk-jaragın aluvga bazarga jartı üyip түye, jılqı aydamaq. Ҳансұлувga tigëtin otavdı da sol qaraqalpaq ëlinën әкëlmëk.

Bazarşılar Bëşqalaga түye, këtkëndë bul avılда tagı bir oqıga boldı. Таñ sız bërë Şırıldavıq, Şärip jëz qumanın alıp, däreталувga тısqa şıqqan. Qarasa Paһraddinniñ as üyinë japsarlas otırgan Äzbërgën üyiniñ орнı jım-jılas. Döñgëlenip jurтı jatır. Këştë bar ëdi, бүгін tanda zım-ziya joq. Köşip këtgën. Qaşıp këtgën. Osı avıl üşin ökimët aldında javap bërëtin Şırıldavıq Şärip öz közinë özi sënbëy sileydi dē dē qaldı. Qolındagı suv tolı jëz qumanı jërgë түsip këtkëndë барıp sëlk etti.

– Äy, kispurış! Äy, kontra! Äy, qıldıñ-av qılıqtı! Äy, tura tur!

Döp aşı davısı şıgıp dëdëktöp qır basına jügirdi. Jan-jaqqa qaradı. Tañ qarañgısında albıs, jaqın sêksëvildin bari Äzbërgënnin köşindëy ëlëktëdi. Bükil avıldı ayagınan tik turgızıp, Şärip torı aqta mine şaptı. Jaydaq mine şavıp ëdi, bël aspay quyırığın aldırıp atın jëtëktöp këyin qayttı. Uyıqtap jatqan Şëgëni julmalap oyatıp Köksëngirdëgi bolıstın kënës aғasına şaptırdı. Sodan, qılışın salañdatıp tös qayta Buqabay melisa keldi. (8) Ol da avıldı aynalıpolay bir şavıp, bulay bir şavıp: “Özdërinë so kërëk ötkën kolı kolı közin kurta saluv kërëk ëdi, ëndi mine, bandit bop ketti” döp, qabagın şıttı.

Sodan köp uzamay tüstiktën qızıl jël sogıp, kün jılıp, qar şurq tësildi. Quralaydın salqını ötë qoylar tögip kozday bastadı. Şarya avıl üşin sürinë attap jügirëtin töldin ëñ bir qavırt, qarbalas ayı bastaldı. Mal nobaylap tuvıp, qozı ayaqtana bastasımën, Samdı qıstagan qalıñ ël qozgalıp aqırın jılıp sonay it arkası qıyan tëriskëydëgi jaz jaylavı – Jëm boyına qaray lıqsıdı. Jurt kıs basındagıday tizilë şubırıp ëmës, ëndöp qanatın këñ jayıp, japa-tarmagany këlëdi. Qıstagıday itinip asıqpaydı da.

Qoy-qozıların Qoy-qozıların ısırıp aydap jayıp, jilkı, tüyëlëriqaraqurım öristëtë qaptatıp asıqpay köşëdi. Kozılı koydın mañgıragandı şopan salgan ängë ulaşıp, jasıl alqapta alabajaq qozğalğan köştin sënin këlтіреді. Jük yiyelgen balpañ basqan narlap. Tüyë ırgagına bir qalıp sıñgırlagan jëz qoñıray üydëri. Nar üstindëgi kempir balaşagalar, köş jëtëktëgën attı këlіншлëktër, qaptaldasa jortqan attı bozbala, boyjëtkëndër – tügël köñildi. Jüzberindë këñ jaylay jazdı sagıngan, oyın-toylı, dırduvlı ömirgë asıqqan, qulşıngan inñär ray. Aldarında – köşpëli ëldin arqasın këngë salıp sayrañdaytın uzınsonar jaz.

Sol jazga, ömirindëgi tuñğış zobalañ jazga asıqpay këlë jatqan – jalgız Hंसuluv. Anav jılqı quvıp davırıqqan Qozbagardıñ külkisin ëstigën sayın qabagı şıtıla tüsëdi. Qozbagar baygus bügindë Pañraddinnin şaruvası dëgendë töbësimën jorgalavga bar. Biraq Hंसuluvın köñili oday sayın jılmaq turmaq, türşigip muzday tüsëdi. Qozbarga ölsem timëspin döp Hंसuluv iştëy sërt jasap, tastay bëkingën.

Sınuvga bar, biraq yilüvge jok, tik minëz qız iştëy solay qasarısқан.

Artqa bir apta salıp köşkën ël Balganın jazıgına quladı. Sirkirëgën seldir aq jañbır tañ atqalı üzbeý sëbëzdöp turgan. Jañbır şaygan jusansdı buyırğındı tëgis dala tazarıp,

jarasıp, boyavı aşılğan jasıl kiləmdəy qulpiradı. Tınıstı kəñəyip rayıs lebi əsədi... Qoy-eşkisi mañırıp, qozı-lagı dürkirəp şavıp, bota-taylagı qoñırvatıp oynaq salğan bul köñiddi köş dürməktiñ işinde köñilsiz tağı bir jan kələdi. Ol – Şəgə. Əki jagı suvalıp, sılınıp arıqtağan sılıñgır arıq qara Şəgə ədi. Ākəsi mən əkəvi üydiñ 30-40 usaq jandığın aydap köş soñında ilbidi.

Konıp-köşip, maldarın jayıp aydap, qoñırvatıp köş kələdi. Oyun-savığı, qayğı-muñı, əzil-qaljıñı aralas. Jol uzak. Atam zamannan üyrəngən tirlik. Üyrəngən yol. Jər ot. Ayaq basqan sayın kölkigən suv. Suv tönirəktəp otırgan ala qaz, jaylaydı Tügiskən köliniñ tüstik jagına jətip irkildi. Ayga suvıq avıl-aymaq, bota-taylagımən kona jastanıp köşkən əl bəynə bir dumandı sayahagğı bastan kəşkəndəy bir silkinip tüləp ədi.

Jan-jagı tēgis ortada aynaday jaltırıp jatqan köldiñ tüstik jagalavı – qalıñ izəni mən juvsanı, küyrəvigi ködəsi kölkigən jasl jon. Avıl sonda qonıp jatır. Bəsində jüktərin tūsirip kərəgələrin qalqıtan avıl, kəşki kün sonay Hantörtkil töbədən äri asıp uyasına şökkəndə qatar-qatar tizilip üylərin tirip tē tastagan ədi. Sol qatardın ortasında kəsədəy tönkərilgən aqşañqan ülken aq boz üy tur. Ol – Paħraddiniñ öz üyi, jagındagı aq otay – Hənsuluvga arnap tikken, kışta Bəsqaladan əkəlgən otay.

Üylərdiñ aldında jər oşaqtar qazılıp jilt-jilt ottar janadı.

Tüs ələti ədi. Caqay mən Şəgə köldiñ qusın dürliktirip jıñıldı jagalavda üyrək atıp jürgən. Əl jaylavga qongalı bērgi əki oñaşa kəzdəskəni osı. Ā dēgəndə Caqaydıñ oñ qabagındagı köktalaq isikti körip Şəgə şoşoıp kētti.

– Qız талақ... Majannıñ balalarınıñ istēgēni, – dēp ıyıgын qıqañ ētkizdi Caqay. Avdan kēlgēli jatqanı ras pa? Baylardı tuqımımēn qurtadı dēgēn ras pa?

– “Avdan kēlmēydi.” Avdan qurıladı, – dēp, Caqaydıñ qatēsін tüzētti Şəgə. – Buringı vēzdi baylarga āli kēlmēytin bolgasın taratıp, avdan jasaytın bolıptı. Avdan şataq dēydi. Baylarga: “ Jētēdi osı on ērkēlētkenimiz, ēndi tabandarıñızdı jaltıratıñızdar!” dēytin kōrinēdi.

– Ė, bāsē, sōytsē ēkēn, qasqa! “Qaşan kēlēdi jaña ōmir?” dēp- aq moyınımızdı soza-soza ōletin boldıq qoy...

– Bizdē gana goy. Āytpēsē qayda! Basqa jaqta jaña ōmirdi bayagıda bastagan, – dēp kōp biletin kisişē mañgazdandı.

– Şəgə, äkəñ ökimət qoy, əsittiñ bə, ayırplan məşinə kökirəgi qars ayrılıp şalqalap jata ketti. Şəgə külip jibərdi.

– Nə nə istəp ən sən ökimət bolsan? – dèdi, kəkəp.

– Qaljnı joq, mən ökimət bolsam, bizdin baylardı “tars-turs” etkizər em. Äkəsiniñ... Avdan kəlgənşə olardı büytip alşandatıp qoymas em...

Caqay mən Şəgə qus atıvıdı umıtıp ängiməniñ qızıgına tüşip kətkən. Avıl jatqan Qarakər atın sıləndatıp kələ jatqan Hənsulıvıdı bayqagan joq.

Köz qıyığının qayqılav quyrışığına jas irkilip Hənsulıv jalgız kələ jattı. Älgində, üyinə avıldın bas kötərgəndəri jıngan. İşinde Şırıldavıq Şärip, uzıntura Uvəp, Däv apa, Bulış bar. Aq tüyesin jəlpilrip Jılıbulaqtan Labaq ahun da keldi. Paḥraddiniñ qonaq üyi kisigə toldı. Şəşəsi bunu immən sırtqa şaqırıp alıp:

– Sulıvta, sən basqa üygə bara tur! – dèdi. Qabagında kəyis. Qız jürəgi bir jamanattı sezdi. Jəlidə tıqrışıp turgan Qarakərinə minip, basınıñ avgan jagına tartıp otırdı. Söytkenşə, avıldan jirən qasqa mingən bala şavıp şıqtı. Köl jagınan sıdırtıp öte bərdi.

– Äy, zəntalaq, toqta! – dèp, suv jagasında jatqan jərinən baqırdı Caqay, – bəri kəl! irkip, kölgə qaray burdı. Jirən qasqanıñ tanavı dèdigən.

– Oy, qasqa bala, qayda şaptın, äləm- jäləmiñ şığıp?

Toyga şaqırıvga. Kələsi sərsənbiniñ sätinə toy, Paḥraddin qızın uzatadı, –dèp bala anadaydan ayqaylap atına qaytadan qamşı bastı.

– Məssagan, qasqaldaq! – dèdi Caqay közi atızday bop, atın suvarıp turgan Hənsulıvga bir, öñi surlanıp kətgən Şəgəgə bir jaltaqtap. Şəgə öñi tügirip tømən qaradı.

Şəgə al qasqa bala, əndi nə istəymiz? Şınımən

Qozbagarga kətkəni mə Hənsulıvıñ! Avıl qaşayıq äkəsiniñ körin! Könə mə özi? Süyemə özi səni? – dèp Caqay yədирəndəp turıl ketti ornınan.

Şəgədə ün joq. Tistənip algan. Nazarımən jər şuqıp, közinə jas aynalıp otır.

Jirən attı şabarman arqaga qaray juvsandı, bətəgəli tégis dalamən juldızşa sızılıp agıp, uzap bara jattı.

MAZASIZ JAZ

1

Toyga sanaylı kün qalganda bastaldı. Jurt èlèñ- alañnan turıp, qoradagı maldan soyarlıq bir-bir jandıqtarın ustap bayladı.

– Ayt quttı bolsın!

– Aytqanıñ kelsin!

Bugin barlıq èsigi aşıq. Pèyildèri kèñ. Dastarqandarı jayulı. Osıdan üş kün uday jıyılmaıdı ol dastarqan. Üş kün uday aytap qıdıruvşılar da tolastamaydı. Èsiginđi kim aşıa – sol qoganıñ. Bugindèri jurt èñ taza kiyimderin kiyedi. Kèbèjè, tèñdèr aşılıp, dñniye-mñlik, kiyim-keşek kèzdèmè matalar kørnèkkè ilinèdi. Üy işi bay qızınıñ jasayınday saysap jaynaydı. Ata-ananıñ da qabagı aşıq. Jastarıñ küni-tün avıl, èl aralap, jasayına tarlık jasamaydı. Tüskè taman Jèm jaqtan quyında- quyn şavıp bolıstıq kèñès agasınıñ şabarmanı keldi. Atı aq tèt, kök tèt tura Şäriptiñ üyinè tumsıq tirèdi. Sodan äbzamatta avıl işi jaña hābarga toldı da ketti. “ Ökil kèlè jatır èkèn”, “Avdannıñ bastığı èkèn”. Hābar dññkildèp aldımèn èstigèn Şäriptiñ özinèn burın taradı avılga. Kişkèntay Şärip ayagı maymañdap üydèn üygè jüripti. Bolıstıq kèñès agasınıñnıñ buyrığın är üygè jètkezip tızattap avıl arasında jortaq qaqtı.

– Av, hālayıq, oşaq bastarıñdı rettèñdèr! Avdan bası kèlèdi. Hālıqtıñ hāl-küyin bilüvgè kèlèdi. Qamdanıñdar! Av!!!

–Quday bèzgèldèk qamdaganda nè istèymiz? – dèdi Torqa kèmpir torsañdap. – Jaz bolsa ökil qaptap kètèdi èkèn tügè, innèn şıqqan suvırday.

– Äy, onday sözdi qoyıñdar! – dèp Şärip şır ètè

tüsti. – Bul kèlè jatqan oynaytın kisilèriñ èmès sèñdèrdiñ!

–Av, hālayıq, qamdanıñdar! Jaña basşı kèlèdi! Qalagan èsikti aşadı! Qalagan üyinè tüsèdi! Av, hālayıq! – dèp, üydèn-üygè jortqan Şärip, jurttıñ bārin ābigèrgè salıp, dñrliktirip jibèrdi. Paħraddiniñ üyiniñ tusına kèlip bir toqtadı.

–Al, quda, sèn dè qamdan! Avdan bası kèlè jatqan kørinèdi. Sèniñ üyiñè tüse mè, kim bilsin! Bul avılда oñı üy dè joq...

– È, meyli dè. Qam jèmè, quda! dèdi, Paḥraddin Şäriptiñ arqasınan qağıp jubavratğan bop. Üydè Ḥansuluv joq èdi, älgindè jastarga ilèsip Kòlqudıq jaqqa ayttap kètkèn.

Mıltığı şoşayğan èki mèlica èrtkèn kütken qonaqtarı talma-tal avıl şetinė kèlip attarınan tüse bastadı. Èldèn burın şävildèp umılğan ittèrdi Şärip qolına tayaq ala quvıp tozdırıp jibèrdi. Söytip, özi maydañdap kèlip sèrèk boylı basına bılgarı kèpka kiygèn, ıyığına jamılğan sur kitèldi, avılga şarşagan türmèn qabaq şıta qarap turgan orıs jigitinè qos qolın usındı.

– Zdresti! – dèp davısı şıgıñqırıp qalbalaqtap sàlèm bèrdi. Bugar oñ qolın usıngan uzın sèrèk jigit:

–Zdravstvuyte – dèp qoñır davıspèn salqınday amandastı. Başsını sıttan kèlgèn jas orıs jigitti dèp èstip Şäkèñ. Qonaq Şäripti tanımay “bunıñ kim?” dègènèy janındagı közäynèkti, şüñkigèn arıq, mosqalday Apanasqa qaradı. Apanastı Şärip tanıtın. Apanas pat bak!!! Qısıımımèn osı èlgè Mèkalaydıñ kèzindè jèr

Avdarılıp kèlgèn orıs. Tèmirdè ökimètkè deyın şkolda sabak, bèrip, ökimèt kèlgènnèn kèyin üvezge qızımètkè avısқан. Qazıp osı avdanga PİK bastığı bop kèlè jatқан körinèdi. Özi kazaqşağa suday.

Apanas Şäripti arqaday qagıp:

–Joldas Qaspaqob dègènimiz osı kisi. Qazaqşa Şärip aga! – dèp tanıştırdı.

–Da, Qaspaqov, Qaspaqov! – dèp Şärip külègèştep bas şulğıdı. Sodan kèyin qabaq şıtıp turgan birinşi bastıq tüsi jılıp, bas izèdi. Apanas qazqqtıñ jalpaq tilimèn:

– Yè, Şärip aga! Qonıstarıñ quttı bolsın! Ayt, kuttı bolsın! dèp iltipat bildirdi.

– Jaqsı. Jaqsı. Aytqanıñ kelsin, Apanas!

Qonaqtardıñ kasında bolıstıq kèñès agası Dükènbay, bayağı Şäripti avılday ètètін Asan dègèn ökil jigit, sodan kèyin èki melisa bar èdi. Onıñ biri osı èldèn şıqqan, bayağı Äzbèrgèndi aydap kètètін palvan dènèli Buqabay melisa da, èkinşisi Şäripkè bèytanıс qatpa, qara sur jigit èdi. “Jèkèy” dèp tanıştırdı onı Apanas.

Osı arada başsısına Paḥraddindi tanıştırıp jatır.

–Sëmèn Ҳаритоновиҷ! Bul kisi älgı mèn öziñizgè aytıp kèlè jatqan Paһraddin mırza. Kènès isinè qırvar kömèrin tigizgèn osı avıldıñ aqsaqalı. Al bul kisi, – dèp Apanas kèlgèn bas qonaqqa jurttıñ nazarın avdardı. – Jaña aşılıp jatqan avdandıq partiya komitètinin birinşi Һatşısı joldas Kalaşnikov Sëmèn Ҳаритоновиҷ. Ёl apalap şıqqn betimiz.

Sëmèn Ҳаритоновиҷ qazaq arasında tuñğış boluvı. Sondıqtan bul èldin Һal-küyin, turmısın, avıldıq jèrdègi kènès isinin barısın öz közimèn körip jur.

– Ҳоş кèlipsizdèr! Көриñизdèr! Aralañızdar! Qonaq bolıñızdar! – dèdi Paһraddin orıssa. Kalaşnikov Paһraddiniñ kèn ıyıqtı zor tulgasına, bir şèkèsinè sırma taqiya qondırgan kunqaqtı aşıq mandayına, ädèmilèp dөngèlètip bastırgan kök burıl saqal-murtına, oyılı, inabattı didarına nazar irkip tur èdi. Èndi kèp kulaktıñ orıssa sөylèp, älgı aytqan jılı lèbizi tipten tañ qaldırdı.

–Paһraddin mırza orıssa da savattı èkèn goy, – dedi bas şayqap, jımyıp.

–Nan surap jèrligimiz bar, joldas bassı, – dèdi,

Paһraddin murtınıñ uşın şıratıp.

–Al jüriñizdèr! Özdèriñgè arnap mına Paһraddin mırza дастарқан jayıp qonaqası dayındap otır! – dèp Şärip jортақтаp qonaktardıñ aldına түsti.

Şäriptin usınısın Apanas orıssalap Kalaşnikovkè jètkizip èdi, ol “aldımèn avıldı aralap көrèyik” dèdi.

Kalaşnikov qay üygè suksa da jaynatıp kèrègègè ilip tastagan дүниyè, mulik, zèrgèrlik buyımdar, är түrli аñ tèrilèri samsap aldınan da otırdı. Tөrgè tösèlgèn oyulı tèkèmettèr. İlingen kilèmdèr. Qat-qat jıynalğan көрpe, tösèk. Süyèk kèbèjè. Adabaqan. Kilèmnèn toqılğan kèrmèlèr. Bir jaq qaptalda kèrilgèn jibèk şımıldıq. Üydiñ bosagasında түrègèp ısırılıp izèt bildirip turgan äyèldèr, qızdar. Bèri malınıp kiyingen. Bilèktè, savsaqta, şaşbavda sıldırıp, küldirègèn altın, күmis, asıl tastar.

Oşaq bası taza. Jatuvlı дастарқан. Kalaşnikov көrmègèn bavırsaq, qurt, irimşik, maysök, jènt tөrizdi tagamdardan qayısıp tur älgı дастарқандар.

– Kèdèydiñ üyin көrsètiñdèrşi magan! – dèdi Kalaşnikov.

– Älgi kirip şıqqan üyiñiz kèdèydiñ üyi, – dèp jayap bèrdi. Ol kirgèndèri Bulıstıñ üyi èdi.

– Qanşa malı bar?

– Oybay, tügi joq taqır kèdèy. 20- 30 qoy-èşkisi,

Botasımèn qosıp èsèptègèndè üş tüyesi, jalgız atı bar.

– Mırzanıñ qanşa malı bar?

– Mırza malı azayttı goy. Kèzindè èdi. Ökimètkè ètkè ötkizdi, sattı, soydı – bitirdi goy.

– Qalganı qanşa?

– Èkijüzgè suvıq qoyı, qırıq-èlöv jılqısı, qız-kèlinşèktèrdiñ kiyim kiyisine jüris-turısına qaraydı.

Paḥraddin qonaqtardı aq boz üyiniñ èsigin özi aşıp kirgizdi. Sırtta Buqabay melisa qaldı.

Törgè ötip otırgan Kalaşnikov bèynè bir muzeyge kirip kètkèñdèy aşır tañırqavlı èdi. Älgi bas suqqan üylèrindègi baylıq mına mırzanıñ üyindègi sän-saltanatpèn salıstırğanda qayırşınıñ laşığınday èkèn. Bul üydè jalgız gana malıngan baylıq èmès, sırbaz talgam da bayqaladı. “Quv japanda bu nè şirengen saltanat? Onıñ üstine “Bara jatqan jağın qazaq dalasınıñ èñ bir artta qalğan aймаğı. Kèñès ètek ala almay, jandana almay jatqan qaga bèris tusı. Bärin dè nöldèn bastay kèrèk” dèp Qazkraykom sèkrètari Filip İsayeviç Goloşçekin qoştasarda aytqan sözi èsindè. Sırğa bāybişè sızılıp basıp, öz qolımèn ülken qara sabadan iyisi burqırağan sarı qımız quydı. Ortada turgan jatagan dōñgèlèk stol üstinè birnèşè kèrsèn tolı qımız kèldi. Paḥraddin öz qolımèn èki şölmèk “çeküvşke” araqtı ortaga qoydı. Qonaqtar suv jaña köldèy parsı kilèminiñ üstindè kèñ otırıp asıqpay qımız simirdi.

– Çudesno! Dèp şayqan koyadı Kalaşnikov. Birinşi rèt işvi èdi qımızdı.

– Paḥraddin mırzanıñ üyiñdè bāri bar, baylıq ta bar, tamaq ta köp, no, äyèl az körinèdi, ol nègè? – dèp suraq qoydı bir tostagın qımızdan kèyin suvsını qanıp, mandayı jipsi qalğan Kalaşnikov äzilgès üyèp. Apanas onı qazaqşalap bèrdi. Qonaqtarga qızmet körsètip, tostagandı jalğan otırgan Şārip şaqıldap qattı külip jibèrdi.

– Sol goy manadan bəri bul “ülgili Mırza” döp madaqtap otırganımız. Ol ol ma?! Döp ängimëgë kiylilikgen Şärip jurtqa dëc bërër emës– Ol ol ma, taqsır, bülkisi eşigindëgi malayına öz qızın bërıp, osı aytqa jalgas toy bërgëli jadır! Ol az bolsa, qalıñsız bërgëli jadır!.. Minëkëy ädilëtti kisi!

– Öz kızınız ba şınımën? – döp şuqşıya qaldı

Kalaşnikov.

– İye, öz qızım... Jalgız qızım... – dëdi Paḥraddin jasavray qalğan nazarı tömënşiktöp.

– Qızıq!.. – döp tañırqap bas şayqadı Kalaşnikov.

Bosaga jaqta as qamımën ünsiz kozgalıp jürgën aşan tulgalı Sırğa bāybişë burqıldap qaynagan samavırdıñ oñ büyirin ala, sızıla kēp tize bükti. Jaña tūsken kēlindēy bir tizērley otırıp şaysañdıqtan suv jaña orıs farforın şıgarıp, qıtay jibëgimën sürtip, jumırtqaday tiziltip qoyıp jadır. Äldēn soñ ädēmi güldi şını ayaqtarga quyılğan ḥoş iyisdi ündi şäyi dastarqandı jagalap ketti.

Bas qonaqtıñ jiti nazarı sonıñ bärin qalt jibërmēy bayqap otırdı.

Kēñ jagalı aq köylëktiñ sırtınan jasıl jibēk şapandı jēlbēgēy jamılıp maldas qurıp kēñ otırgan Paḥraddin eşsēsın kōtērip Kalaşnikovkē tike qaradı. Söylēvgē iñgaylandı.

– Ökimēt sayasatın eştip jatırımız. Tūsiniپ jatırımız, – döp Paḥraddin tıñ äñgimē bastadı. – Ökimēt artıq maldı, mülikti aladı. Ortaga saladı. Maqul delik. Ogan öz basım qarsılıgım joq. Alsın. Kēdēy-kēpşikkē üleştersin. Biraq bir nārsēgē zērdēm jētpēydi, oylay kēlsēm. Mal-mülkin alıp, özin, bala-şagasımën tozdırıp jibērētindēy nē kinōsi bar sonda bay sorlılardıñ?

Kalaşnikov köpşikti irgēgē bērētiniñ bilgem, – dëdi. – Bul suvraqtı jalgız siz emës, üstem taptıñ soyıl sogarlarıñıñ bāri bērēdi. Birinşidēn, sizdin ḥalıqta “mal – baqqandili, dūniyē – tapqandiki” dēgēn maqal bar kōrinēdi. Bul ḥalıqtıñ kōkēytēsti sözi. Pariyanıñ būgingi sayasatı ḥalıqtıñ osı armanın iskē asıruv gana. İklimnan baydıñ malın batıraq baqqan. Partiya, ēndi sol batıraq özi baqqan malına özi qoja bolsın dēydi. Ras, jalşı ustagan iri baylardıñ mañdayınan Sovēt ökimēti sipamaydı. Öytkeni, bay – bay, jalşı – jalşı bəri öz jalşısınıñ mandayınan bay da sipamagan. Ökimēt kēdēydiki.

Paḥraddin anıq jèhilis taptı. Äñgimèniñ burıp jibèrdi.

– Joq, ä, joldas! Mèn qazirgi ökimèt sayasatına qarsı èmèspin, asası. Qayta qosılamın dèp otırmın. Öz èrkimmèn ökimèt qajèt ètsè, mèyli, artıq baylıgımdı alındar dèp otırmın. Surap otırғанım – ökimèt aların algannan kèyin özimizdi jünin julğan tavıqtay bürsèndètip, èldèn şıgarıp qañgıtıp jibèrmèy mè asası, dèp otırmın, – dèp Paḥraddin mandayı tèrşip, qozgalaqtap ketti.

–Jo-oq... – dèdi jubavratıp Apanas – Bèri zañğa säykès jasaladı. Sizdiñ jöniñiz bölèk. Ökimèt aldındağı èñbègiñiz èskèrilèdi!

–Bi aga, şınday kèlsèk, siz iri bay sanatına da kirmèysiz goy. Alıp- qaşpa sözden qorqa bèrmèñiz! dèp Dükènbay da basuv ayttı.

– Özgè qonaqtar da ogan ilè-şala örè türègèldi.

Qara sur melisa Jèkèy üydèn jurttan burın şıgıp èdi, mana qaldırған ornında Buqabay joq. Surjèkèy jüregi zirk ètip “bugan nè bolğan” dèp alaqtap, üydi aynalsa Buqabay üy artında èki jas jigitpèn täjikèlèsip tur. Jas jigittiñ biri – juvantıq tørtbaq kèlgèni, üygè qaray èlèvrèp umtıladı. Buqabay zor dènèsimèn onıñ aldın kès- kèstèydi. Surjèkèy şapşañ adımdap qastarına jètip bardı.

– Bu nè turıs? – dèdi surlanıp.

– Öy, kèzindè birgè qozı baqqan tanış jigittèr goy.

Baydıñ qızın qutqaramız, bizdi ökilmen sölèstir dèydi. Bolmaydı dèsem könbèydi, – dèdi Buqabay manday tèrip sürtkiştèp.

Caqaydıñ èki közi şarasınan şıga jazdadı.

–Joldas melisa! Biz ädildik üşin kürèsip jürmiz!

Ökilgè arızımızbar!

–Äy, qaydagı ökil? Bul avdannıñ ḥatşısı, – dèp Surjèkèy tüsinè aşuv jinadı.

–Agası, arızımız bar èdi aytatın! – Şègè, sur jigitkè oqtay qadalıp.

– Qaydagı arız?

– Paḥraddin qızın èriksiz bèrip jatır...

– Sizdèr kimsizdèr?

– Kèdèy jastarmız.

– Èndèşè tayıñdar! Zorlıq körsè arızdı qızdıñ özi bèrsèn! Marş! dèdi Surjèkèy, Jègè mèn Caqaydıñ kèvdèdèn itèrip.

–Ädilèt üşin kürësüvgè bolmay ma? Kèñès ökimèti qayda?!

–Marş! dèp aqırıp qaldı melisa. Caqay men Şègè jılıstap kèyin şègindi.

Kèlgèn qonaqtar atqa minip jürip tè ketti. Bèt alıstarı Majan avıldı. Avıldan uzap bèrè Kalaşnikov:

–Şınında da bul ölkèdè äli eş nàrsè bolmaganday. Revolyutsiya davılı bul tönirèkti aynalıp ötkèndèy. Eh, köp şapuva jasay kèrèk. Köp şarya! – dèp kürsinip bas şayqadı.

2

Ömirindè talay toydı körgèn Hınsulıv. Biraq bunday köñilsiz toydı körmèp èdi. Ol – Hınsulıvdıñ öz toyı boldı.

Äkèsi bar tapqan- tayanganın osı toyga rabaysız şaşuvda. Avıldıñ èki qanatıñ ala jüzdèn astam üy tigildi. Äldènèşè jüz qoy soyıldı. “ Toy bastar” aytqan jırşıga at mingizdi. “Oşaq bāygèniñ” özinè basın bir biye ètip talay mal şaştı. Alaman bāygègè èki jüzdèy at qosılıp, bas bāygèsinè örkèşi tayqarday qos nar tikti. Dāyan kürèstiñ bas bāygèsinè bir biye qoydı. Hınsulıvdı solarıñ eşqaysısı sèlt ètkizdi. Üyniñ jartısın ala kèrilgèn şımıldıq işinde top qızdıñ ortasında ulı dürmek, ırdıv- dırdıvga kèrègè közinèn gana jılavdı nazar salıp otıra bèrdi. Tildèn, èstèn ayrılğanday haldè. Äkèsi bas bolıp, ölkèni bar, kişisi bar, mıñgırgan qalıñ èl, jèr qayısқан көpşilik bunıñ jan şırılın èsitpès tas kèrèñ qatal tagdırday. Jalgız Hınsulıvdı asay agısқа түскèn jañqaday jañqaday qanköbèlek oynatıp äkètip baradı. Äkètip baradı.

Qarsı turıp qılarlıq qayqarı joq. Uzınşa qayqı kirpiginèn möldir tamşı älsin-älsin түse bèrèdi.

Toyda ötip jatqan öner sayıstarınıñ işinèn Hınsulıvdı èlèñètkèn jalgız-aq jıray öneri boldı. Alğaşında ogan da barmaymın dèp èdi. Biraq jır Hınsulıv otavınan onşa èmès şagın töbèşik üstindè jırlandı. Soda, kèşkisin älgі töbèşik üstinè, tönirèginè бүкіл avıldıñ alaşa, kilem tékèmèttèri jayıldı. Ay tuva toyga jıyılğan mindagan jamıgat sol tösèk üstinèn japırlap orın ala bastadı.

Äldèn vaqıtta Ay astındagı üydèn aq şapandı, aq säldëli, saqal-şası aqquvday, uzun boylı, sêksêvildêy quragan tiri arvaq şal şıqtı. Qolında – dëp dombıra. Labaq ahun êdi bul.

Labaq ahun qasında êki-üş kisi bar, Ay sâlëli alañnıñ ortasındagı kilem, körpêşê töşêlgên töbêşiktıñ basına şıgıp tizê bükti. Sırtqa tügêl êrê şıqqan jurtşılıq dürligip, jıray otırgan alañga umtıldı. Toyga kêlgên êldiñ taylı-targı qalmay qaraydı. Êltügêl jınalıp, jüris-turıs sayabırlagan kêzdê Labaq ahun dombırasın kolga aldı. Mıñ san jurttıñ abır-sabırı suv sêpkêndêy basıldı.

Labaq ahun kên qursaq ülken qoñır dombırasın kümbirlêtip qulaq küyin kêltirip biraz sozalandap otırdı.

Ĥansuluvdıñ qasındagı toptıñ ortasında aydınnan uşatugın aqquvşa ıyığın qomdağan ahunıñ kâri kökirêginên qoñır bozday ün şıqtı. Sbirli, êsti sarın. Jêmniñ jazgı jılım agısınday bayav şımırıp, uzaqqa siltêr ıñgay tanıtadı. Qadım zamannan, tüv tarih qoqoynavınan jêtkên bagzı ata-balalar äyêziñdêy. Küñirêngên abız ävên. Jurt siltidêy tındı. Kêzindê Buĥar mêdrêsêsinen dâris alğan ahun arab, parsı tildêrindêgi kitaptardı êmin-êrkin oqıp-tokıp olardı jır-dastanga aynaldırıp, osınday şarşı topqa ılğı şaşuv êtip otıratın.

Jıray tolgap jatır. Dastandardı köştêy tizip atap jatır, qalaganındı tandap al dëp jatır.

Labaq ahun êndi jırın irkip, köşpilik qalavına qulaq türip, aldıñdagı şaydan urttadı. Köpşilik jamırıp davıstap gülip ketti. Ärkim kêrêgin atap, otırgan jêrinên ayqaylap davrıgıp jatır. Davdasıp, şavqımdasa kêlip, älgi atalgan dastandardıñ köbin bul êl jatqa biletin bolgandıqtan, äli dalağa köp taralmagan qalpaqtıñ “Qırıq qızın” tıñdayga uygardı.

Labaq ahun qoñır dombırasımên qosa ızındap Ay astında kösilgên sarı dala sıñsıdı. Ay astında kösilgên ködêyi, sêlêv, sabandı aq kümis jayqın jazıq bêtimên üzdiksiz tolqın jügirdi. Üygê ustalgan şilêr sarnadı. Labaq ahunıñ sonav ıqılınnan sır tartqan kâri maqamınan Ay astı älêmi tügêl têbirênê bêymazalanıp qozgay taptı. Älsizdi äldi basıp alıp, qatıp-bala şuvlagan, joqtav, sıqtavdan qulaq tungan zarzaman sesi kêldiqulaqqa. Aspanda juldız dirdêkgêp, Ay jılıp avıl üstinê êñkêydi. Aq şañıt tozañıtıp, “Qus jolı” jattı tütindep. Dala döñbêkşip, kürsinip, jêl bozdadı botaday. Jêldêy

èskèn jıraydıñ sözin jutıp tamsanıp qalıñ jurtt otırdı. Birèsè külip, birèsè jılaydı. Bırèsè ayqaylap, birèsè tınadı. Künirènèdi, tolkıdı.

Qırıq qızdıñ sarnardı, özi batır, özi suluv Gulayımınñ tagdırımèn tagdıru uqsap ta kètèdi Ҳansuluvdıñ. Odan sayın kökirègindè quyn uyıtqıp, tèbirènip, kirpiginèn jası üzildi. Ay şalkayıp batıs aspanga avnadı.

Ҳansuluvdıñ aq otavı ozbagar üyiniñ janına tigilgèn èkèn. Sonda àkèlip kirgizdi.

Qayıp molda bir kèsè suvga oqıp “dèm salıp”, bölèk èki üydè otırgan küyèv mèn qalıñdıqqa rızışılıgın bildirip, àlgi kèsèdègi duvalı suvdan bir urttam işüvgè jibèrdi. Ҳansuluv kèsèni èrniñ tigizdi dè işinèn “ırza èmèspin, èki dünüyèdè ırza èmèspin” dèp qaytarıp bèrdi.

Jatarga taman, tórt kün uday qasınan bir èli qalmaq jürgèn qız, kèlinşèktèr birsin-birsin azayıp, èñ jaqın dègèn dosı Baljannıñ özi dè otavda jalgız qaldırıp “qarasın batırdı.”

Söytip, toydıñ duv-dabırsı suv sèlkèndèy basılıp, şımıldığı túsirilgèn, tösègi salıngan oñaşa otavda şoşayıp jalgız qaldı Ҳansuluv.

Èndi qarasa basında aq javlıq. Nèkèsi qıyılğan. Qozbagardıñ qosqan nèkèli jarı. Qarañgı üydè otır.

Köp uzamay èsik aldında kübir-sıbir èstilip “Kir! Qagındı kèlgir!” – dèp sıqsındasqan jas àyèl ündèri èstilip, işkè birevdi itèrmèlèp kirgizip jibèrdi. İşkè kirgèn nèndè èsik adlında sostıyıp turıp qaldı Üy işi qarañgı. Ҳansuluv bul kölgènniñ Qozbagar èkènin bilip otır. Dämèsininñ zorın! Sonda bul özin Ҳansuluvga tèñ kòrèmè èkèn? Barlıq pälè osıdan. Osıdan goy. Osı tøk jürgèndè, bayağı oynan bütüp ot şıqpas èdi.” Ҳansuluv ölèrdèy ızalı.

– İye, sèni kim şaqırdı? – dèdi èsik aldında pıs-pıs tınış alıp turgan Qozbagarga. Qozbagar jalt bèrip, şıga qaşpaq bop èsikti itèrip èdi, aşa almadı. Ar jainan jèñgèlèri basıp turgan. “ Qagındı kèlgip, tırp ètnè, öz üyiñ, goy!” dèp sıq-sıq külip jatır. Qozbagar èsikti àri itèrip, bèri itèrip şıga almadı.

Mına kèvdèsi ayaqqaptay Qozbagardıñ zèrdèsizdigi Ҳansuluvdıñ jının odan bètèr qozdırdı.

– Tura qaşatınıñ bar, üylənüv nè èdi? – dèdi davısı aşuvlı şığıp.

Qozbagar söylégisi kèlgèndèy tènşèlip, tamagın qayta-qayta qırnadı. Jötèldi. Sosın èsikkè burılıp:

– Hənsuluv! Mèn nè istəyim... Magan ayttı... Üylənəsiñ dèdi... Urıstı...

– Söziñiñ türin! – Hənsuluv osqırınıp irgègè burıldı. İrge türüvli èdi. Avıl sırtında baqası qurıldap, jaltırap køl jatır. Jagalavdagı jıñgıl arasında suv şalpıldadı. Jılqı jürsè kèrèk. Buta arasınan ürkip qanattarı satırılaraq qustar uştı. Køl jaqtan suvdıñ qoñır salqın lebi èsèdi. Jagadagı ızgar topıraqtıñ iyisi dè üyirilip tanayga kèlèdi.

– Hənsuluv!

Hənsuluv dir ètè tüsti. Üydə Qozbagardıñ barın umıtıp baradı èkən.

–Ux...iye, nè dèysiñ?

– Hənsuluv... mèn... mèn... sèni rənjitèyiñ dègèm joq, ollahi!

–Jènè nè aytasıñ?

– Jaqsı körmy-aq qoy! – dèdi Hənsuluv julıp alganday. – Mèn sèni jaqsı körməymin!

Qozbagar dıbıs şıgarmay tanayı şuvıldap biraz turdı.

Nè kinəm bar mèniñ, Hənsuluv?.. – dèp bir kèzdə Qozbagar qorsıddap jılap jibèrdi. – Osılay boların bilgem, bayagıda-aq. Bəri urıstı magan... Èndi nè istəyim?!

Qozbagar irgèdèn əlgindè tuvgan Aydıñ jarıgı tüsip, üy ala kòlènkèlèdi. Şımıldıq aldında buratılıp otırgan Hənsuluv sırğa, şaşbavvı sıldırıp türègèldi. Üstində şubatılğan uzun ètèk aq jibèk köylèk. Kòz jasın sürtkiştèp otırgan Qozbagar Hənsuluvdıñ qozgalğanın kòrip jürègi jarılarday quvanıp ketti. Osılay jılaganda şèşəsi Torqa baygüs jibip kètip, “ Poşımıñnan-ay sèniñ!” dèp kèlip basınan sipaytın. Qazıp dè Hənsuluv sòytètın şıgar, basımnan sipaytın şıgar dèp oyladı. Biraq şolpısı sıldırıp üy işinde qozgalıp jürgèn Hənsuluv kèlmèdi qasına. Sipamadı basınan. Bosaga jaqqa bir kòrpè-jastıqtı laqtırıp tastadı.

– Al, ənè tösègiñ! – dèdi. Davısı qatqıldav èstilsè dè Qozbagarga mayday jaqtı. Bunday söz èstimin dèp kùtpègèn goy Hənsuluvdan.

Bosaga jaqtan özi özinè tösèk salıp jata ketti. Öz qasına jatqızbasa da Hınsuluvdın qolı tigèn nâzik âtir sezilip tur körpe-jastıqtan. Qozbagar jürègi dürsildèp, osı ölip kètsè dè rıza ömirgè.

Şolpısı sıldırıp, tün pèrisindèy biyazı qozgalıp basıp, mayda samal ülbirètkèn torgın şımıldıq işine kirip kètkèn ayday suluv tåkappar jarına mıñ märtè rıza. Osı sât ègèr “küyèv” dègèn atı bolmasa jalañ ayaq jalañ bas kölgè qaray tayrañdap jügirèr èdi. Saqıldap külèr èdi-ay ayqaylar èdi-ay... baqıtın ayday älèmgè paş ètip.

Ay jılıp bultqa kirdi. Avıl şırt uyqıda. Küyis qayırıp şandaqta mañqıyıp tüyèlèr jatır. İt dibıstarı bayagıda öşkèn. Tèk köl añarında gana üzdiksiz tirlik bèlgisi bilèdi. Şègirtkèniñ şırılı, baqanıñ kurılı, qus sıñqılı, köl bètindè oynagan balıq şolpılı.

Köl jagasında èrttèvli èki attın sagagınan ustap, jıñgıl arasında bir kisiniñ bugıp otırganına birsıpıra vaqıt bolgan. Èki attıñ biri Äzbergèn avıl uyıqtadı-av dègèn şamana bugıp jatqan ornınan turıp Pañraddiniñ èñsèli aq boz üyinè qaray jılıdı. Pañraddinniñ èsèktèy töbèttèri bastarın kötèrè tüsti dè, Äzbèrgèndi tanıp, quyrıqtarın bülgadı.

– Bu kim? – dèdi Pañraddin èsik tıqırlagan soñ.

Mènmin... – dèdi Äzbèrgèn düñk ètip. Pañraddin

Şapanın jamılıp èsik aştı. Sırğa da oyanıp jaqpaq bolıp èdi, “Jaqpa!” dèdi. –Bu nè jüris? – dèp Pañraddin kiyizdiñ şètinè tize

Bükken inisiniñ sulbasına qaradı.

–Toyga keldik! Şaqırtpasañ da! Sábèt ökimètimèn quda bolıp, köñiliñdi jaylapsıñ! “Quttı bolsın” ayta keldik! – dèdi Äzbèrgèn kèkètip.

– Sábèt ökimètimèn mèn quda bolmaganda, sèniñ basıñ

Türmedè şirir bu kèzdè! Nè tantıp otırsıñ! – dèdi Pañraddin aşuv şaqırıp.

“Tantıgan” mèn èmès, sènsiñ! – dèdi Äzbèrgèn tüksiyip.– Qızıñdı, malındı tügèl kögèndèp bèrip jatsıñ sàbètkè. Sèndèy aljıgan bul èldè joq. Jurt qarsılasıp ölèdi! Sèn jagınıp ölèsiñ, bidiñ bè?! Körèrmiz èrtèñ mandayıñnan qalay sipar èkèn sol sàbèt.

– Jä, èstigèn jırım! Hıbarıñdı ayt! Qayda jürsiñ?

Qayda jürgènimdi sagan aytpaganım sol –

säbèt qulaydı. Ana jaqtan agılşın, mına jaqtan türük bas saladı. Jılqı kèrèk magan!

– Şıragım, sèndèy èlèvrègèndèrdiñ talayın körgènbiz.

Öytip aljaspavga kèrèk! Jılqı bèrilmèydi.

– İt tè bolsaq bir qursaqtan şıqtıq Äytpègèndè,

Jalgız oqqa jalıntar èdim!..

Äzbèrgèn uşıp èsikkè bèttèdi. Tabaldırıqtan attay bèrè irkildi dè, äldènè dègisi kèlip oqtalıp turdı da, èsikti tars javıp şıgıp ketti.

Qozbagardıñ uykısı qattı èdi. èsik qagılıp, Hınsuluv turıp ilgişti aşqanın, odan üygè Äzbèrgèniñ kirgènin sèzgèn joq. Albastıday zilbatpan birèv üstinè qona túsip, alqımınan ustaganda gana apalaqtap közin aştı. Bulqınıp èdi, üstindègi albastı tırp ètkizbèdi. Sodan kèyin öñim bè, dèp közi jılpılıqtap üstindègi kisigè bezdiyip qarap az-kèm jattı. Üy işi ala kölènkè. Kèvdèsinè qongan albastınıñ Äzbèrgèn èkènin tani bastadı. Bir qaptalda Hınsuluv jür jüytkip äldènèni jinastırıp.

– Tanıdıñ ba? – dèp bèt-avzın tük basıp tüksigèn Äzbèrgèn gür ètti – Dıbısıñdı şıgardıñ ba, mına pışaqpèn jatqan jèrindè bavızdaymın, küşik! Paırraddiniñ jılqısı qayda?

Äzbèrgèn Qozbagardıñ alqımın mıtıñqırıp jibèrip säl boşattı.

– Tügiskènniñ... şıgıs jagası... dèdi èntigip Qozbagar.

– Şıngıñ goy?

Qozbagardıñ tabaqtay beti talaqtay bop, jötèlè túsip, bas izèdi.

– Mèn tiri turganda Hınsuluvdıñ èndi mañınan jürmèytin bolasın! Mınanı kördiñ goy?

Äzbèrgèn pışagın jalañdattı. Qozbagar şapşañ bas izèdi.

– Äzèkè, öltirmèñiz! Bèrin istèymin... aytqanıñızdıñ! – dèp èñkildèp jılap jibèrdi.

– Öşip üniñdi! “Talaqpın” dè Hınsuluvga!

Qozbagar tüsinbèy qalıp:

– Nè dèysiz? – dèdi qırıldap.

– Hənsuluvğa “talaqpın” dēp ayt, atañnıñ!..

Qozbagardıñ köz jaşı bētin juvdı.

– Ayt, küşik!.. Äytpēsē...

– ... Talaqpın! – dēdi Qozbagar jasın jutıp, ärēñ tilgē kēlip.

Avızına sūlgini tıgıp, Qozbagardıñ ayaq-qolın domalantıp bayladı. Sodan kēyin, quyırıqtan ınqıta bir tepti. Tēris qarap jatqan Qozbagardıñ köz jası birsin-birsin aqtı. Äzbērgēn mēn Hənsuluv jükti avdarıstırıp, tōñkēristirip jatır. Azdasın üydi aynalıp jürüp ketti.

Ornınan tırp ētūvgē qorıqtı Qozbagar. Sodan, tañ atqanşa jattı. Aqırı tañ aǵarıp atıp, jurt tısırlap sırtqa şıǵıp, tündiktērin aşıp, avıl oyana bastadı. Jēli jaqta botaların ēmirgēn tüyēlēr ınırsıdı.

– Kēlin-av, kelin! – dēp soynañdap kēlip Torqa kēmpir, aşıq ēsiktēn işkē bas sūgıp, ayaq-qolı baylavlı, közi alarıp jatqan balasın, türüvli şımıldıq kēlinniñ bos tōsēgin körüp baj ētē tūsti. Qolın bēt aldı

“ oybaylap” tura qaştı.

– Jav şaptı! Jav! – dēp bajıldap şınaştaqtay

Kēmpir soynañdap zıttıp baradı.

– Astahpıralla! Tagı nē taptı tañ atpay! – dēp avıl adamdarı ürpidi.

– Adıra qalgır, jav şaptı! Oybay, jav şaptı!

– Şēşēy, qaydagı jav?

– Oybay, bala jatır baylavdı! Öli-tirisi bēlgisiz. Kēlin joq, oybay! Jav şappagan nesi qaldı?!..

Jurt dūrkirēp otavğa umtıldı. Ėñ aldımēn üygē Şēgē kirdi. Şımıldıq türüvli tur. Tōsēk saluvlı. Hənsuluv joq. Üydiñ bir qaptalında ayaq-qolı şanduvlı Qozbagar jatır. ınırsıdı. Ayaq- kolıñ bosatqanıp Qozbagar sıqsındap jılap otırıp tündēgi bolgan vaqıganı aytıp bērdi.

– Poşımıñnan-av sēniñ! Qoy, jılama. Qursın... Qa-

Tını qursın! Janıñnan sadağa! – döp Torqa kèmpir balasının vasın quşaqtap jıladı.
– Ataña nälèt, bandit! Qarası batqanga quvanıp èdik... Aş bōridèy aynalıp soqqanın qaraşı, imansızdın!

Avılда avılñay Şärip joq èdi. Jaña avdannıñ jinalısı boladı döp kèşè sonда kètkèn. Bundayda, qugın-sürginniñ töbèsi köringèndè, avıldıñ bètkè ustarı Bulış èdi. Ol da joq. Añ avlap kètkèn. Avıl adamdarı qur qavqıldasqanı bolmasa, ärèkètkè barmadı.

– È, alıp ken öz agası èkèn. Aşuvı tarqagan soñ äkèlip tastar qarındasın, – desti jinalgandar.

3

Jaz bıyıl ıstıq boldı. Kün şıqsa kilkip kökjiyek sağımğa tolıp kètèdi. Dalanıburalañdap qın kèzèdi.

Sonday bir küni, talma-tal tüste Torışolgın sümireytip, japadan-jalgız Jèm jaqtan şoşayıp kèlè jatqan Şärip körindi. Börki astında köldèy aq oramal. Alqa bèl torınıñ üstindè japalaqtay jarbıyıp otır. Jaman torı ayagın äzèr aladı.

– Alaqay, kökèm!.. Kökèm kèlè jatır! – döp Şäriptiñ

Üy tolı qızı şuvıldasıp aldınan jügirdi. Körpi- qolañ türüvli irgèdèn sıgaladı.

Şärip, o nesi èkèni bèlgisiz, qorgasında salmaqta bola qalıptı. At üstinèn èñkèyip èñ kişkèntay qızın aldına kōtèrip alıp, bètinèn iyiskedi. Qolına äldè

Nè üstattı. Kämpit- sämpit bolıvı kèrèk.

“Mına jazgannıñ üni şıqpaydı, bir özgèris boldı-ay şaması” döp oyladı üyindè otırıp Paraddin.

Şärip üyinè basın sugar- suqpastan avıl işin jaña hābar da ketti.

– İbay-ay kèlinşèk-av “Şırıldavıq” qaynaganı alıp tastaptı dèydi goy.

– Kōtèk, “alganı” nesi?

– İbay, älgı avılñaylıqtan da.

– Oş qasqa! Ras pa?

“ Basımnıñ saqinası ustadı” döp qabagın şıtıp,

Şärip üyinè kitgèn boyda tèris qarap bürkènip jatıp qalgan. Şayga bir-aq turdı.

– Hənsuluv kəliniñ qaşıp ketti... – dəp aqırındap avıl jañalığın aytuvğa kiriskən Jaybasqan. Şaydan urttay bərgən Şärip äyelinə qarap baqşıraydı da kaldı.

– “Qaşqanı” nesi?!

– Äzbərgən agası... urlap äkətti.

– Sayap boptı, – dēdi Şärip jirēp murt tikirēyē

Qalıp. “Bir qatınnıñ kəsiri qırıq eşekkē jük boldı”

dēməkşi, Hənsuluvıñ toyı ēdi basına pälē bop jabısqan.

Osı toyda rabaysız mal soyılğanı üşin “tayaq jēdi” Şärip avdanda.

Şaydı ēki-üş urttagannan kēyin kōlşikti şıntaqtap jatqan Şäriptiñ mañdaynan şıp-şıp tēp şıqtı. Sol-aq ēkēn, osı üygē qaray burqıldap kēlējatqan Torka kēmpirdiñ davısı ēstildi. “Adıra qalgır, toqtay tur, bandit! Üskēn tav aşırmasam ba sēni! Torqa atım qurısın! dəp kēlēdi. Şoynandap kēlip tabaldırıqtan attadı. Apasınıñ osı kelisin unatpadı Şärip.

– Äy! – dēdi qıp-qızıl bop şaydı soraptay bərgən Şäripkē Torqa kēmpir. – Ana bandittiñ tabası äbdēn battı! Ökimēt ēkēniñ ras bolsa... Ayaq- qolın baylap äkēlip bēr aldıma, taqa!

Torqa otıra qalıp jērdi tömpēştēdi.

Şärip apasınıñ şoltañdap tulaqtı soqqan judırığınan kōz ayırmay qarap, kērēñ kisişē şaydı soraptay bērdi. Torqa kēmpir sabasına tüsti-av dēgēn sätte Jaybasqan da tosılıp qaray qalğan. Äldēn vaqıtta Şärip mij-mij bolğan bir şübērēkti qaltasınan suvırıp alıp, apasınıñ aldına tastadı. Kädüvilgi işinde botataban mör jürētin bürmē avışübērēk qalta.

Kötēk, möri qayda işindēgi? – dēdi Torqa kēmpir.

– Bäsē, möri qayda? – dēdi Şärip tē qırsığıp. Sözgē Jaybasqan aralastı:

– È, onı arqalap jürgēn bilmēsēñ, biz qaydan bildik?

– Bilüv kērēk... Bilmēgēndēriñ jaman sol!.. – dəp aşuv da

Joq, ayqay da joq, Torqa kēmpir süyrētilip ornınan turdı da, ayagın sılıp basıp ēsiktēn şığıp jürē bērdi.

Paḥraddin üydə tañ namazın oqıp otır edi. Tèkirekgèp şapqan at dürsili däl üy irgèsinə deyın keldi. “Bul qay körgənsiz?” dègəndəy ajıraydı Paḥraddin bəbişəsinə qarap.

Sırğa biyazı basıp sırtqa şıqtı. Paḥraddin qulaq türdi tısqa.

Magan Bi aganıñ özi kèrək! Tèz şıqsın! Avdannan prikāz bar! – dèp bir davıs taqıldap alıp baradı.

Paḥraddin jaynamazın jinap, dègbiri qaşıp namazın buzdı. Sırğa kirdi.

–Səni şaqırıp tur. Jorga Kürənniñ balası. Caqay dègən.

– Av, üygè nègè kirməydi!

– Bèlsəndi bilem... Moynında sөmkəsi bar...

Iyığına şapanın ilip tısqa şıqsa jirən qasqa attın

Üstində jirənip juvantıq kèlgən, japalaq köz, şubar bèt bozbala otır. Bala bolsa közqarası önməniñnən öterdəy tik, ötkir.

Assalamualeykum, Biy ağa. Prikāz bar avdannan! Salıq

Töləytin boldıñız!

– Ayta bər! ????

– 120 kilä jün. 60 kilä sarımay. 80 qoy tərisi. Srogi – bir jüma.

– Sən kim bolasıñ, bala?

–Salıq jinaytın agentpin. Qılıbaydıñ ornına.

Èsiñizdə bolsın, vaqıtında ayılğan salıqtı tapsırmaydı

Èkənsiz, isiñiz KPV-ge tüsədi, – dèdi Caqay. Paḥraddin

tıqaqtağan mına balanı körinəv jaqtırmay:

– Äy, Jorganıñ balası! Èsittik, jètèr! “KPV” èmès

GPV dèp söyle! Moynıñdagı sөmkèñnən ayrılıp qalıp

Jürərsiñ! – dèdi. Sonı ayttı da sırtın bərip üyinə burıldı.

Bi aga! Siz bəkər aşuvlanasız. Anav Jarasbay, Ulmay, Qulman, mınav Majandardın körgen küniniñ qasında sizdiki oynışq! Nagız qasqayıp jatqan solar! – döp ayqayladı Cagay.

Paḥraddin onıñ sözün jürè tıñdap üygè kirip ketti.

Caqay kènèt öz-özinèn saqıldap külip jibèrdi dè, dürsildöp şavıp ala jönèldi. Avıldın bükil itin şuvlatıp èrtip ketti.

5

Paḥraddin salıqtan qutıla almay jatqanda, èl şetinè “Qızıl otav” dègeni keldi. Majan avlına orın tèvin künde oyun, künde toy, kèrnèylètıp- sırnaylatıp jatıp aldı.

Jastadı jinap bilèy mè, oynay ma, äytèvip, bilgenin istèp jatır. Kündiz-tüni jinalıs. Düniyèdègi jañalıqtıñ bärin aytatın körinèdi. Kăzit-jurnal oqıtın körinèdi. Avırgandı èmdöp jatqan dogdırı da bar dèydi. “Kăntsert” dègendı burın qalada, järmènkèdè èdi. Bular sol “kăntsertti de” äkèlipti èl işine.

“Qızıl otavdın” başsısı bayağı Şäripti avılınay kètètın Asan dèytin bälşèbèk èkèn. “Qızıl otavdın” birinşi jinalısında-aq söziniñ toqètèri “Jaña ömirgè barar joldagı ortamızdagı bastı kèdèrgilèr – bay mèn moldanı aramızdan alastav kèrèk” dèpti.

– Al bay mèn moldanı qurttıq. Arı qaray nè boladı? – dèpti jurt.

– Kămpèskèlèngèn baydın mal- mülkin kèdèygè bölip bèrèimiz. Sèriktikkè uyımdasamız. Bir atanın balasındaıy birlèsèimiz. Jèr jırtıp, ègin salamız. Üy salıp, otırıq-şılıqqa köşemiz. Oquv oqıp bilim alamız. Ülkèn qalalarda turamız. Söytip güldèngèn jaña ömirgè, mädèniyètkè jètèimiz! – döp Ujmaqtı bir-aq künde ornatıptı. Jastar jagı şapattap mâz bolıptı. Uzun tura Văp qoyşı Qavqaş, jılqısı Jañbırbay tärizdi kèdèylèr:

– Vay, inim! Bizdi qaytèsin, sol, qartayganda jèr

Tırmalatıp! Biz sol üyrèngèn ata kăsippèn malımızdı bagıp, köşip-qonıp jürè bèrèlik tè! Älgi aytqan “qala” dègeniñ dè qazaqqa jaraspaytın nărsè biz osı mına jaman kiyiz üydè tuvğanbız, sonda ölsek tè rizamız goy! Qaytèsin sol, bizdi qalaga süyrèp! – dèsè, Caqay.

Ölgisi kèlgèn jurt sol kiyiz üyindè ölè bèrsin! Biz turamız qalada! – döp ayqay salıptı.

Onı jastar tügël

Qol şapattap qoldaptı. Asan bälşebek:

– Aqsaqal onday kærtartpalıqtı koyıñız! Bolayşaq

Jastardiki! – dèpti. Jinalıs soñında Asan:

Kël, kèdèy jastadı. Üyimdas jalşımèn! Bay mènèn moldanı Qoyday kuv qamşımèn’ –

Dèp uran tastaptı. Jastar duv-duv ètip onı sol zamatta alıptı. Sodan algı taqpaq avıl balalarının avzınan tüssinşi èndi. “Aqsüyek” oynap jatıp ta, “Aygölék” oynap jatıp ta:

Kël, jastarı, Üyimdas jalşımèn! Bay mènèn moldanı Qoyday kuv qamşımèn! –

Dèp tüngi aspandı bastarına kòterip şuvıldap jürgèni. Taqpaq birtin-birtin qulaqqa sinip jattalıp, èl tèt tarap ketti. Kèmpir-şaldar küñirèdi. “O, jasagan iye osınşa jasqa kèlsék tèt kòrmègènimiz kòp èkèn-av!” dèp. “Zaman azdı goy!” dèp.

Paḥraddin san saqqa oy sabılıp iştey tındı. Osılay bolardıñ bul äv basta-ak boljagandı. 18-19-şı jılı qazaqtıñ iri bayları ustaldı. “Ögizgè tuvgan küñniñ buzavga da tuvarın” sonda-aq sèzgèn Paḥraddin.

Minèki, sol zavaldıñ tıqırı èndi tayandı.

Kël kèdèy jastarı, Üyimdas jalşımèn! Bay mènèn moldanı Qoyday kuv qamşımèn!

İrgesi türüvli kèrègèdèn alış sozılğan tuldırsız quba dalağa qarap, Paḥraddin janarına jas tunıp uzaq otırıp qalğan èkèn. Sagımgı batıp buldırıp bèdèri jidip balqıgan kòkjiyekte bulındap şayqaqtap jalgız kuyın ètip baradı. Qaydan şığıp, qayda bararı belgisiz. Bir parıqsız tirlik. Aydav jèldiñ aldına tüsip qankøbèlek aynalıp dèdèk qaqqan tagdırday. (Kay sayda qaların Quday bilsin. Sol kuyın, jèl aydagan jalqı kuyın èmès pè bul dagı? Qañbaqtay kuvalap, kèlèdi èmès pè zamana jeli, tamırınan julıp alıp. Arqa süyègèn èli, taban tirègèn jèr, qayda? Gülep soqqan davıl, Quday bilsin, qay küni taptap ètèrin!

– Kòkèsi! – dèp Sırğa aqırın ün qattı tuv sırtınan.

Paḥraddin öz oyımèn özi, üydè Sırğanıñ barın da umıtıp kètkèn èkèn.

– Av! (ünlem!) – dèdi, davısı dirildèp. Burılmadı. Közindè jas bar èdi. Gumır boyı bunıñ qas-qabagın ava rayınday

Boljap dagdılangan jamagatı qazir dè sèrgèktik, sèzimtaldıq tanıtıp otr.

“Kökèsi!” dègèn ünindè Paḥraddingè gana ugımdı tilmèn mèyirimi, maḥabbatı, üreyi tügèl qosa ayılğan èdi. Sınsıgan èl işinde otırıp Paḥraddiniñ soñğı kèzdè jalğız sırap jabıgıp jürgèniñ sèzèdi Sırğa. Qayran asıl jar. Ömiriniñ sāni Sırğa. Agayıñ ketti. Bavır ketti. Qız ketti. Kètpègèn osı jalğız jarı Sırğası gana.

Ünsiz Paḥraddin tuyıq qalpın buzbagannan kèyin ünsiz Sırğa ısırlıp basıp kèlip, ıyığına asıla otırdı. Jibèktèy mayda saysagımèn arqasınan sipadı.

– Sagan qarap... mèn dè sırtqattı boldım... Qursınşı,
Tavsıla bèrmèşi!.. Jazganın kòrèrmiz tagdırdıñ! – dèp
Arqasına mañdayın süyèdi.

Jalğızdıqtıñ qulazıgan japan dalasınan umtılıp kèp ibalı, suluv jarınıñ quşagımèn kuşagı tabısıp, mèyirim, maḥabbat şuvagın sansurap sagıngan janı borday èzildi. Jarınıñ jas juvgan sopaqşa suluv jüzinè betin basıp solıqtap jibèrdi.

– Qoyşı! Nè boldı sagan? – dèp şoşıp ketti Sırğa.

Ömirgè büytip älsizdik tanıtıpgan goy Paḥraddin. Kèñ ıyığı tolqın urgan talday dir-dir ètèdi. Sirèk söylèsè davısı qulaqqa kümis qoñırav ünindèy jagımdı, tärbiyeli jan èdi Sırğa. Kisini èsti, nazdı qılıgımèn tabındıratın. Qazir dè söytti. Jüzinèn iman nurı tögilè otırıp, küyevin balaşa aymalap jubattı. Paḥraddiniñ basın tizèsinè qyıp, bèynè sınıqşıday sipap, aymalaydı.

Tumsıgı qoñqıyıp şalqasınan jatqan äldènè èsinè èzüv tarttı.

– Asası, osı jurt ta aqımaq. Paḥraddiniñ baylığı dèp kün qurgatpay öristegi malın sanaydı. Äy, qanday èssizdèr-ay! Äy, Paḥraddiniñ baylığı üyindè èmès pè? Ol mına otırgan bāybişesi èmès pè? – dèdi.

Montanı pişin, biday öñdi Sırğa bāybişeniñ tündèy tunıq qara közi jarq ètip, aq tisi aşılıp külgèndè bèt uşına qanı tepti. Küyevinè èñkèyip sığırılap küldi.

– Bunındı birèv èstip qalmasın! Onda bāybişen dè ketti dèy bèr, kāmpèskèlènip...
– dèdi.

Bıyılğı jaz bir        jaz boldı. Sagınday sozılıp     y turıp alatin bayagının jazı     . Ta  atsa          d       K  n d  batadı.        k  p. J  ris-turıs k  p. Atqa minip, s  lt      p, avıl-avıldı   arasın        p quy  t p j  rg  n b  ls  ndi jastar. “Komsomolmız” d  ydi. Onı  n              t n sa  ra jurtı        qaladı.        p,          adamı goy d  p. “Qızıl otavdı  ” oyun, jı  nı n qalmay, b         Asandı t         p j  rip, a  rı,      , Caqay, Qozbagar, Baljan siyaqtı jastar da “ komsomol” bolıp ketti. Qozbagar “ komsomol” bolganda Torqa k  mpir quvangannan   oyda  dap j  rt p, b  kil avıldı aynalıp   ıqtı. “Adıra qalgır, al k      bolsa! Oyındarı       n badıra    ” d  p. Avıl k  zind  jastardı  b          . K      jalı  bugin i “komsomol” Qozbagar k    j  tqanda Pa  radd n siyaqtı ziyalıların j      zirk      . Komsomol jastar:

Qara taban badıraq, K  nı n tuvdı jadrap.     n salıp, j  r      , Bay bolası  azır-aq

–

D  p         .

“O, Kuday      ! Ja  a zamanın da jarapazanı            av!” d  p k  mpirl  p tamsanadı.

“Qızıl Otav” m          si Asan b         jastardı n uy  tqısı,       j  qı ı bolıp aldı. D  ni     b        nı joq. 16-   jılı okopqa alınıp, orıs-     n sogısına qatıs  n. M  sk  v, P       r d  ysiz b  , k       n j  r  joq. Asannı n ı        n       bir jinalısta t        r  t s  z s  yledi. S  zin bılay bastadı:

–          n t        nı balta       n m  z  il jetti! – d  di. – Onsız biz ja  a         attap ayaq basa almaymız!

Ayagımızdı       p otır eskilik!

– K     , ta   bir Asan       n ba aramızdan? – d  di bir          k       ,       n        .

Alajabır jı     n jurt qıran-topan k  ldi.

Jı    s so    n k  n     n qalgıp otırgan kilbik k  z B  qabay melisa       sı salbırap, ornı n turıp m       bar        n tizimin o  dı. Onda atalınbagan   y qalmadı. M              bolgannan k    n jurt s      alıp, dagdarıp bir- birin  qaradı. Buqabay:

“Ortalıqtan buyırıq bar, mıltıq bitkenniñ berin ökimetkè ötkizüv kèrèk. Tärtip solay”, – dèdi tüsin suvıtıp. “ Mıltıqtı jinaymız” dègèni eşkingè unay qoymadı. Mıltıgın tapsırmagan Majan avlınan Majannıñ üş balası mèn Paħraddin avlınan jalgız Bulış èdi.

– Bèrè almaymız mıltıqtı!– dèp Bulış künk ètip,

Buqabayga sırtın bèrip, kèşè qaqpanga tüsken arlan kökşolaqtıñ qulaş jarım terisin kèrgilèy bastadı.

– Bulış aga! – dèp măn-jaydı täptiştèp aytuvga kiristi Buqabay.

– Tärtipkè qarsılıgım joq. Biraq añşı èkènimdi küldi jurt bilüvli. Astımdağı atımdı, jètègimdègi itimdi, qolımdağı mıltıgımdı kim surasa da bèrè alman, – dèdi Bulış kömirqara öñi tütigip.

Bulış aga, tärtip solay... dèp kèlè jatır èdi

Buqabay, qaraşa üy jaqtan:

– Äy, İğensarttıñ balası! – dèp Däv apa aqırıp qaldı. – Äy, öytken tärtibiñniñ işine siyeyin tügè!.. Añşınıñ qolındağı mıltıgına jabısқан ol nèılğan tärtip?! Mıltıq bèrilmèydi! Däv apa ayttı dè, tügè, aytatın jèriñè! Şavıp alatın jav kèlip mèni-aq şavıp alsın!

Ängimè osımèn bitti. Buqabay melisa lām dèp avzın aşpay atına qayta otırıp jürip ketti. Bulıştıñ şèşesi Däy apanıñ kim èkènin jalgız Buqabay èmès, bul tönirektègi düyim èl билетin. Qız kèzindè şaştı jèlkègè tüyip alıp èrlèrmèn birgè javga qarsı şavıptı dèp aytadı jurt. Törkini – adaydın qunanoris dègèn taypası. Boyjètkèsin agayınıñ ırqına könbèy tabın arasında añşılıgımèn atı şıqqan Bulıştıñ әkèsi Arşa mèrgèngè qaşadı. Arşa mèrgèn 1916 jılı soldatqa alınadı da, sodan hабар-ошарsız kètèdi. Jètım bala, jèsip әyèl 21-diñ аştıғına urınadı. Däv apanıñ èsi kirip, adam bolıp qalған on èki, on üştègi èki ulı şèşèktèn şètinèydi so jılı. Аştıqtan malsız, küysiz şıqqan Däv apa kәsip, izdèp ülken ulı Bulışpèn bazarşılarga èrip, Oyga / qaraqalpaq jèrinè/ түsèdi. Qoñırattıñ bazarıñda түrikpènniñ bir bayımèn kèzdèsip, sogan түyèkèş bolıp jaldanadı balası èkèyi. Baydıñ atı Pirimqul èkèn. Pirimqul jılına bir түye alasın dèydi èñbèk aқına. Dev apa jalgız ulı Bulış èkèyi baydın түyesin èki jıl baғıp èlgè qaytuvdı oylap bir күni èñbèk aқısın suraydı. Sonda, bay bularga kèlèniñ işindègi èñ jaman qotır taylaq pèn qatpa mayanı bèrèdi. Jètım bala, jèsip әyèl èsèsin qalay davласın, julım üyin qikitıp qotır taylaqqa artıp,

özdəri mayaga minip, sarañ baydı qargap-siləp qırdagı alıñ əlgə qaytadı. Kün jürüp Üstirkə köterilədi. Əli qaray qazaqtıñ kəñ dalası. Dəy apa sol arada bir iske bəkinədi. Şolaq köşti irkədi. Tüyələrdi şögərədi. “Jükti tücir!” dəydi balasına. Bulıñ tañ tañ qaladı, bul ızdigan qır üstinə nəgə qonıp jatqanın bilməy. “ Balam! – dəydi Dəy apa. – Məni əndi ana saran baydan əsəm qatpayınşa, osı jərdən qozgaladı ekən dep oylama! Qotır tüye minip əlgə barganşa, məniñ osı arada ölgənim artıq. Ataña nagilət Pirimquldıñ bizgə qılğanın, özine qıl, bar! Kələsiniñ işinən qos narın tañdap turıp bölip al da aydap kəl, mənən tuvgan ul bolsan!” dəydi.

Bulıñ bir avız sözgə kəlməstən şiti miltığın qolga alıp, qotır taylaqqa qargıp minədi də keyin qaray tartıp otıradı. Tün ortası ava jürək jutqan jas jigit baydın sandıq örkəş qos narın sürgitip quvıp kələdi anası otırgan jərgə. Dəy apa, sonda: “Ən bərəkəddi, mine əndi uyalmay əlgə də baratın boldıq!” dep qabağı jadrap ornınan tureğelgen ekən dəydi. Bul hikaya, batır minəzdi Dəy apanıñ köp ərliğiniñ biri rətinde el işinde aңызga aynalıp kətgən.

Onı Buqabay melisa da biletin. Sondıqtan Dəy apamən salğılassıp jatuvdı bəker sanadı.

Biraq “Hantörtkil” avıl sovəti boyınşa ökimetkə qaruv-jaragın tapsıruvdan bas tartqan azamattardıñ tiziminiñ dəp oratn belinde badırayıp “Bulıñ Arşaulı” əsimi də kətkən edi.

Küzdiñ bası bul əlgə “kəmpəskə” attı ulı dürbələnin ala keldi. “Kəmpəskə” bas Oymayt, Orta Oymavt, Sarıbay qum, Doñıztay jaqtan bastalıp Hantörtkilş, Türiskən tönirəginə jaylagan qalıñ əlgə qaray jagalap kələ jattı. (6) Bir küni Jarasbay, Təginbərdi “kəmpəskələnsə”, bir küni Baytaq, Ulman, Qulman “sorlaptı”, malın, duniyə-mülkin soldat şığıp sıyıp alıp, özderin “arısıtbay” etip, Təmirgə aydatıptı dēgen daqırttı jarıp jatır.

Sonday bir küni, kölənkə bası uzargan kişi bəsin şaması edi. əlgindəy hābarları əsitə-əsitə (duya duya: ikileme) tırs etkəngə eləndep otırgan Paħraddin avlına Majan avlı tusınan jalbaqtap şavıp jalgız attı kələ jattı. Avıl örip tısqa şıqtı. “ Astapıralda” dep Tānirine sıyıp, “Jānə nə hābar kələdi?” dep jalpıldap şapqan jalgız attını tostı. Jalgız attını tostı. Jalgız attı jay kələ jatqanday ayqaylay kirdi avılga. Caqay ekən kādimgi.

– A-a-a... Һалайық! Бирің қалмаңдар! Шақырып жатыр, кәмисиya! Шақырып жатыр митинг. “Кәмпәскә” болadı!

– O, жағиң, қарыссин! “Митиң” неси тағи?!

– Соншaмa өрәкпигәни неси, жәтпәгирдиң! – дәп әyәлдәр

Caqaydı qarğap-silәdi. Biraq “kәmpәskә” dәgәninne әkәnin közbәn bәri dә qumartuvlı әdi. Attısı – attı, jayavı – jayav tay şaptırım jәrdәgi Majan avlına qaray qatın-qalaş, bala-şaga түgәl şubırdı.

Qaraqasqa aygırın әrrәp minip, jurttıñ soñın ala Paһraddin dә şıqtı avıdan. Köldәnәñ bәldән asa bәrә kән alapqa kölbәy qongan bay avılı körindi. Avıl üsti һanbazarday qaynap jatır әkән. Odagaylap avıl şetindә turgan qızıltuvlı “Qızıl otav” töñirәgi ıgı-jıgı adam. Tizilgән at arba. Qumırsqaday bala-şaga. Avıldıñ aldı şañıtıp yirilgen qaptağan qalıñ mal. Miңgırgan qoy. Üyip-üyip jılqı. Tüyәlәр. Mal qayırap sәltәndәskән attılar. İt ürip, qoy mañırap, jılqı kisinәp, avıl üsti iyu-qıyu.

Әl şetinә tigән landı körgәndәy, Paһraddin titirkәnip kәtti. Әstüvinşә iri qarası 300-dән asatın baylap gana iligüvtә tiyis bul nayqanga. Sattı, soydı, koldı boldı, әytәvip, Paһraddindә bәs-on түye жүz qaraldı usaq jandıqtan artıq mal qalmadı. Bul әsәppән qaraganda Paһraddin “ qurıgınan qutıluvga kәрәk.

Jurttı jıyıp arbanıñ üstinә şıgıp Asan bәlşәbәk söz sөyledi. Bay mülkin kömpәskәlәy jaylı Kaz. TSİK-tiñ dәkrәtin oqıdı. Asannıñ qasında bir top adam. İşinde jaңadan bolgan avılsovәt bastıғı – Jorga Kürәñ. Jorga Kürән jımsıyıp күlip alga şıqtı. Qolındaғı tildәy qazagına üñildi. Bastıq boluvga Şәriptән gөri әpti, oñtaylı әkәni körinip-aq tur. Tili dә mayda, jatıq. Üni dә jumsaq.

– Joldastar! Әнди söz kәzәgin tap javımsız Majan bay Ulmanovtıñ әsigindә qoy bagıp ömirin ötkizgән jalşıısı, joldas Qavqaş Köşәkbayevға bәrәmiz! – dәdi. “Joldas Qavqaş Köşәkbayev” dәp jurt qaytalap aytıp jamırap күlip jattı.

– Av, qaydasıñ, joldas Köşәkbayev?

–Va, түbiñ түssin, bol tәz! Tәndik tidi sagan da, sөyle!

Jәteindәgi jarbay түyәsinin buydasın qasındaғı birәvdiñ qolına ustatıp, japırayған kişkentay qatpa qara kisi ayagı maymaңdap arbaga qaray жүrigә түsip kәlәdi. Basındaғı

maqtası burkırıpğan eski bõriğin bir qolımèn basıp-basıp qoyadı. Köpşilikgiñ köñildi külkisi tolastar emès. Ortaga şığıp arbaga jaqındap toqtağan Qavqaş batıraq burılıp elgè qaradı. Bõrkin basıp, ırjıyıp koydı.

– Joldas! Arbaga şıgıñız! Jurt körsin!

Arbaga şığa almay tırbañdagan Qayqaştı Asan bälşebek qoltıqtan kötèrip aldı. Biyikte, bastıqtardıñ qatarında turıp, eski tèridèy mırıyğan Qavqaş qavmalagan köpşilikke qarap tagı ırjıdı.

– Oyhoy, Qavqaştıñ da küni tuvdı-av!

– Oyındarıñ kèlmèsin Qavqaşpèn! – dèp güvildèp jatır jurt.

– Al, joldas! Sèniñ söziñ halıqtıñ sözi! Kaz.TSİK-tiñ dèkrètinè qalay qaraysıñ?! Sonı aytsı! – dèdi Asan bälşebek.

– Bas, Qavqaş, ayama! Kösilt! – dèp qiküv saldı Şärip. Qavqaş iyegin uqalap tosılıp, basındağı bõrkin birèsè şekèsinè, birèsè jèlkèsinè aparıp, avzına söz tüspèy sastı.

– Av, Jõninè qoysa, sorqaynagan bõrikti! Onsız da ıdırap bitipti goy! – dèp artqı jaqtan uzıntura Uväp ayqayladı.

– Kha...kha...jılısta söylèysiñ dègèn soñ... kha...kha... kèşè osı bõrkimdi èñ bolmasa bütindèyin dèp... kha.

Majannıñ bãybişèsinè bardım... – dèp jõtkiripnip söz bastadı Qavqaş.

– Änèki, tagı jabıstı bõrikkè! Va, işin ötsin Qavqaş!

– ... Barsam Jamal bãybişè kèbèjèsin aqtarıp jatır èkèn. Bõrkim qolımda. Kèlgèn şarvamdı aytıp, birsuvırtpaq suradım bãybişèdèn... hımm.

– Vay, söziñ bar bolsın... Argı jagın aytpay-aq qoy, tüsinikti!

– Joq. Aytsın! Aytsın!

–Ayta bèr, joldas Köşekbayev!– dèp quptap qoydı Asan Aytjanov. -hımm. Söytip bir suvırtpaq kip suradım. Bãybişè “käni, bère turşı!” dèp qolın sozdı bõrkimè. Bèrdim.

Qaydan bileyin aşuvlı èkènin. Jitirdi kèp bõrikti aşıq èsiktèn dalağa. Sodan bõrkim külgè barıp tüsip...

Pay, börkiñ dè qurı, öziñ dè kurı, Qavqaş! Laqpay “kämpèskèni” ayt! Ökimèt sayasatına qosılasıñ ba, joq pa, sonı ayt! – dèp küyip-pisti Şärip.

– “ Kämpèskègè” qosılam-av... tøk... hımm... èrtèñ osı... Majan bay jibèrgèn jaqtarıñnan... Qaytıp kèlip... bizdi sorlatıp jürmèsè nègılsın... Qurısın... sol baydın malı qurısın... Özimniñ on şaqtı qoyım özimè buyırsa da ...jètèdi.

– Joldas Köşekbayev! Sabır ètiñiz! – dèp onıñ sözün böldi Asan. – Sèniñ qouviñ bèkèrşilik. Öytip jurttı ürkitpè! Ègèr, osı jinalıs Majan bala-şagasımèn jèr avdarılsın dèp tapsa... Majandı ürım-butagımèn èndi qaytıp körmèysizdèr! Sèn, joldas Köşekbayev, söziñniñ èndi toq ètèrin ayt! Majan bay mal-mülki kämpèskèlènip, jèr avdarılsın ba? Äldè joq pa? Käni, sonı aytşı!

Samsap tuvgan qavım Küngè şèkèsi şılırap murın uşı tərşigèn bir japıraq qara kisi Qavqaştıñ avzına qaradı. Qavqaş koyşı janı iyeniñ uşında turganday abdırıp, avzına söz tüspèy, özinè qadalğan san alvan közdèrdèn qaşıp qutılatsın tèsik taba almay tıgırıqqa tirèldi. Majan mèn báybişesi arba aldında körnèktèv jèrdè otır èdi. Olar da Qavqaştıñ avzına qarap qalıptı.

– Söyle! – dèp kübir ètti Jorga Kürèñ art jaqtan nuqıp.

– Jurt güvlèp ketti. Qoldap ta jatır. Qargap ta jatır. Jamal báybişè davıs saldı. Èki qolımèn büyirin tayanıp, ürgèn mèstèy ètjèndi báybişè davıs ètip tènşèldi.

Tuz-dämim urgıp Qavqaş! ... Tuz-dänim ursın!..Oy-bo-oy! Nè jagızım bar èdi?

Bir japıraq Qavqaş köpşiliktiñ şavqımınan şoşıp kètip “nè istèp qoydım?” dègèndèy alaqtap bastıqtarga qaradı. At jaqtı, sılıñgır uzın qara Asan belşèbèk külip arqasınan qaqtı. “Jaraysın!” dèp. Sonda gana jürègi ornına tüsti baygus Qavqaştıñ.

Al, èndi söylèymin dèvşilèr bar ma? – dèp Jorga

Kürèñ dabırlagan qavımgı jımsıyıp qaradı.

– Mèn! – dèp Caqay toptı jarıp, arbaga qaray tura umtıldı. – Mèn söylèymin!

–Al, èndi söz alatın – tap javımsız Majanniñ kişkèntay qozı-lagın baqqan badırığı Caqay Kürèñ balası. Kämpèskè jönindègi kämıssiya müşesi.

Juvantıq kèlgèn, tıgıñşıqtay Caqay anadaydan barıssa atılıp, sèkirip mindi arbaga. Közi şıraday janıp, şaşı tikirèyip alıptı. Judırığı tüyüli.

– Batıraq baygusıñ... biz siyaqtı qasqigan... Älgi

Qavqaş siyaqtı... bayda kêtgên kerin qaytargan... Jasasın revolyutsiya!!! – dèp qolın aspanga tik kôtèrip ayqay saldı

Caqay. – Ja-sa-sın!!!

Arba üstindègilèr şart-şurt qol şapalaqtadı. Sèndèy sogılısıp söylèvşigè qarap turgan köpşilik nè isterin bilmèy bir-birinè karadı.

– Jasasın revolyutsiya! –dèp Şègè ayqayladı art jaqtan.

– Jaratqan iyem saqtay gör– Jaqsılıqtıñ nışanı bolsa jarar èdi– deşip

Kñkildèsti kàrilèr.

– Kämpèskèlèp tèk mal-mülkin alıp qoyuv az!... Jèr avdaruv dègên söz ol! Qavqaş aytqanday tiri jürsè olar, ollahi, qaytıp kèlèdi! Kèlèdi dè biz siyaqtı baygustardı qasqıtadı da saladı (jurt küldi). Ov, külmèndèr! Osı aytqanım kèlmèsè qara da turındar! Sondıqtan bul qasqaldaqtarı qatıruv kèrèk! Ayaq-qoldarın matap mǎngi-baqı şığa almaytın tèmir tordıñ işine tıguv kèrèk. Sol mèniñ aytarım!

– Va, avzıñ jèlkènnèn şıqsın... Caqay! Köktèy sol!

Köktèy solgır! – dèp Jamal báybişè jèrdi tömpèştèdi.

– Al şuvdı toqtatındar! Qavlı oqıladı! – dèdi Jorga Kürèñ jımıyıp, qolındagı tabaqtay qagazga üñilip.

– Oqı, oqı! Qulagımız sèndè!

– “Ҳантörtkil avılsovètinè qarastı, 5-şi avıl kèdèy-batıraqtarınıñ jalpı jıyılısı qavlı ètèdi. Birinşi. Biz öz jıyılısımızda avlımızdın èñ iri bayı, tap javımız Majan Ötèşovtıñ isin qaradıq. Majan iri bay. Jèti atasınan bèri ènbèkşi jalıqtıñ qanın sorıp, ènbègin paydalanıp kèlè jatqan javız. Sondıqtan onıñ mal-mülki түгèl kämpèskèlèsin, özi bala-sagasımèn jèr avdarılsın jänè közi tirisindè bul jèrgè qaytıp aynalıp kèlmèsin.

Èkinşi. Osı avılsovèt qaramagında tagı bir tap javımız turadı. Ol – burın patşa zamanında bay bolgan, bilik qurgan Paһraddin... Onıñ qazirgi qolda bar malı bay dārèjesinè jètpèytindiktèn ol “qulaq” dèp tanılsın. Mal-mülki kämpèskèlènsin. Biraq Kènès ökimètinè öz èrkimèn jılqı bèrgèn, èt bèrgèn ziyansız “qulaq” bolgandıqtan ol “jèr avdaruv” jazasınan qutılsıñ”. Qavlı osı, joldastar! – dèdi Jorga Kürèñ qagazdan

tumsığın kötèrip. – Joldastar, aytpaqşı jänè bir ayta kètètìn jäyt bar. Ol bay da èmès, “qulaq” ta èmès, Kèñès tilègindègi kèdèy dè èmès, “quyrışiq” mäsèlèsi. “Quyrışiq” dèp kimdi aytamız? “Quyrışiq” dèp tap javımızdın şaşbavın kötèrip jürgèn kèybirevlèrdi aytamız...

– Ol kim ol? Bas! Ayama! Ayt! – dèp èlirip èlpildèy tüsti Şärip.

– Aytsam ol – dèl sèn, Şärip! Öziñsiñ! Tap javımız

Paḥraddingè biraz quyrışiq boldıñ, quda bolam dèp!

– Nè dèysiñ, äy?! – dèp Şärip tüsinbèy qaldı alğaşında. – Äy qaytalap aytşı!

Aranıñ uyasınday güvildèp kètğèn köpşilik bir janjaldı sezip tına qaldı. Jorga Kürèñ jımısqa külip:

– Paḥraddinmèn quda bolğanıñ, şapan kiyip avız jalasqanıñ ötirik pè, Şärip?! Söytè jürip özindi “bèlsèndi kèdèymin” dèp töskè urasın! – dèdi.

– Äy, äy, Jorga! Sèn, sèn, nè ottap tursıñ, äy! – dèp ışıqıp qaldı şırıldavıq Şärip. Dız ètip èldiñ aldına jügirip sıgıp, basındagı börkin jèrgè bulğan urdı. Jèrdin şanı burq ètti. Jorga Kürèñ sèlk ètti. Jurt ürpiyin qaldı.

– Mèn èkèm goy, sonda “quyrışiq!” Uvaa, atañnıñ körin...s... uvaa, Majan baydın bazar sayın minip jürètìn jorga baytalı. Sèn qayday kèdèy atnan söylèy qaldıñ? Tèrin savmay tilin savgan savdagèr süvqit! Mèn Paḥraddinmèn quda bolğanım ras! Biraq ol bay èmès – ortaşa! Onı nègè jasırasıñ sèn süvqit!

– Sabır... sabır ètiñiz, Şärip aga! Dèp Aytjanov tärtipkè şaqırdı. Jorga Kürèñ:

– Änèki, bul èlgè şındıgın aytsañ jaqpaysıñ, – dèp beti bülk ètpèy ırq-ırq küldi.

Èki mèlisa biri – Buqabay, biri – bayagı Sürjèkèy, Şèripti qoltıqtan kötèrip dèdèktètıp ala jönèldi.

– Jibèrşi! Køn taban qara bètinen bir urayın kispurıştıñ! Jibèrşi! – dèp Şèrip bulqınadı.

–Joldas, jinalısqa kèsayt ètpèñiz!

Şapşañ Şärip qoltıqta bara jatır-aq ètiginiñ bir sınarın şèşip alıp, mèlisaniñ töbèsinèn aşıra laqtırdı. Arba üstindègi Kùdèñdi urdı.

– Mä, sagan “quyrışq” !

Ultandı avır qara etik qargaday dalpırdap uşıp barıp Kürënniñ oñ jaq şəkésin janap ötti. Kürëñ sol jaqqa, Asan oñ jaqqa quladı. Qıran-topan külki. Şäripti “Qızıl otavga” aparıp qamadı. Şäkënniñ Jorga Kürëñdi sıbagan aşı davısı bäribir tınbay estilip jattı.

Kün uyasına qaray ëñkëygën. Narttay qızarıp tëris alapta otırgan avılga qırmızı nurın tögëdi. Bul këzdë jurt japa-tarmagan Majanniñ kën büyirli qoñgır üyinë qaray lıqsıgan. At arbalar da solay qaray qozgaldı. Ävdëmdë jinalıs bolgan alanda şaşın jayıp batar Küngë qarap jılagan jalğız báybişëdën özge jan qalmadı. Jurttan burın äldënë dëp ayqaylap atın qamşılap ëkpindëtıp jëtkën Caqay bay üyiniñ üzik, tuvırlıq bavlarnı qıyıp jibërip, kiyizdi ëkinmën sıtırıp ala ketti. Ülkën qoñır üydiñ bir jaq şəkësi uviqtarı ırsıyıp aşılıp qaldı. Ogan ilë atımën kidirmëlëtıp jëtkën Şëgë bavı kësilgën üzikti şalqaytıp sıtırıp aldı. Süyëk agaşı jalañaştanıp üydiñ bir jaq qaptalı tügël aşıldı. Atınan qargıp tüşip jurttan burın üygë jügirip Caqay kirdi. Üydiñ bir burışında Majan bay tuqşıñdap tëris qarap turıp äldënëni orap jan qaltasına tıqqıştap jatır ëkën. Caqay barıssa atılıp këp, Majanniñ qolına jabısa ketti.

– Äy, körgënsiz!– dëp Majan şıntagın şoltañ ëtkizgëñdë oramalga oragan bir buvma aqşa qopırıp şaşılıp jërgë tüsti. Öñşëñ kızıl otızdıqtar.

– Kördiñdër më! Sabataj! – dëp jinalgan jurtqa qarap ayqaylap, ëki qolın köterip sëkirip-sëkirip tüsti Caqay. – Kördiñdër më, qasqaldaq, duniyësin qalay jasırıp jatqanın! Mä sagan aqşa!

Caqay qopıragan aqşanı urıstap, jındanıp, şañıraqqa qaray laqtırıp jür. Majan:

– Öy, ayt atqır! Ant atsın sëni! – dëp otıra qalıp aqşasın jinavga kiristi. Mëlisalar Majandı qoltıqtap alıp arbaga aparıp mingizdi. Majan бүгіліп jılap äreñ otırdı. Birëvlër báybişësin süyëmëldëp ëtrtip këlëdi.

Jalandagan jas jigittër üy işinin oyran-botqasın şıgarıp, këbëjë, tëñ, sandıqtardı tuv-talaqan tartqılap arbaga aparıp tiyep jatır. Kërëgëgë ilüvlü tüşkiyiz kilëmdërdiñ bavın şëşpëy birt- birt üzip arba üstinë laqtıradı. Än- sättë kën üydiñ işi qañırıp bosap qaldı. Aşıq irgëni, quvalap, jılt ëtip tışqan qaştı.

– Üydi në istëymiz? Üydi dë kämpëskëlëymiz bë? – dëp ëlirip saq-saq küldi Caqay.

Jalañdagan kədəy jastar örşələngən üstinə örşələnip:

Kəl, kədəy jastarı Uyımdas jalşımən! Bay mənən moldanı Qoyday quv qamşımən! – döp qosıla ändətip, jürüp uviqtarı sıpırğaında, şayqalıp kətlən qara şańıraq, baqamən tirəvgə ülgərtpey üydiñ ortasına kəlip gürs étə tüsti. Küldirəviştərinin külparşası şıqtı.

– Quday bətin körməgir! Köz jasım jibərməgir! – döp añıradı bəybişə.

Külparşası şıqqan şańıraqtı körip jinalgan jurt tiksindi.

– “Jaylavıñdı – jav, qıstavıñdı – ört şaldı” dēgen osı da!

– Kəsapatı tiyer! Qoy, balam, kətəyik! – döp, javılıgı dagaraday bir kəmpir nēmərəsin süyrəp üyinə bəttədi.

Şańıraq älgində ortaga tūsip kulparşası şıqqanda bəynə ordası qulaganday töbə şası tik turıp ədi Paḥraddinniñ. Bükşəñdöp aqşasın jinagan Majan, onıñ qolına jabısқан törtbaq bala jiit Caqay – Paḥraddinniñ bul ömirdə körməgən sumdıgı. “ Bul əl oñbas. Əndigi jərdəgi tirligimiz osı bolsa, öz urpagımızbən özimiz jagalasıp ötətin bolsaq, bitken ekənbiz” döp iştey omırıldı Paḥraddin. Arı qaray bəruvgə dāti şıdamay Majanmən iyek qagıp qoştastı da, ayına minip avlına qaray jürüp ketti.

Qiragan şańıraqtı körip, Caqayğa qattı urıstı Asan bälşəbək. Caqay bəzildöp qoya bərdi.

– Asan aga-av, bul zəntalaqtıñ şańıragı qiraganga ursasız, bular mēniñ qabırgamdı qıratı eməs pē! Minə, qarañızşı! – döp, jəydəsin türüp jibərip qamşı izi ayşıqtagan arqasın körsetti.

– Davay, buzaqılıqtı doğar! Aytqandı iste! –dēdi Asan şolaq buyırıp. Arıq qara, taldırmaş köringənimən öñi sustı, aşuvı qattı ədi Asannıñ. Caqay maypañdap sala bərdi.

Qup, aga, qup! Qasqa Caqay eki ayttırmaydı goy!

Əki ayttırmaydı.

Imırt üyirilip tē qaldı. Bul kəzdə komissiyanıñ Jorga Kürəñ bastagan bir bobı jalşılarga azın-avlaq maldarın bərip, ḥalıqtıñ nobayı üymələgən Majan üyinə qaray bəttəgən. Jılap-sıqtav, şań-şuñ ayqay da osı manda. “ Jər avıp, kəlməskə kətkəli” jatqan Majannıñ üyin qorşagan əl kēş qarañgısın jamılıp kəlip turgan jalgız attını bayqagan

joq. Bul – jalgız attı aňnan qaytqan Bulıř édi. Soňında – tazısı. Iyığında – mılıq. Éki kěştiň arasında bozdagan báybişeniň davısın alıřtan qulağı řalıp osılay burılğan.

Caqay, Qozbagar, Şégélér Majannıñ ülken üyindegi düniye-mülikti arbaga tiyip bola bérğendé, búiyr qaptalga turgan otav üydén řaň-şuň ayqay şıqtı. Işqıngan äyél davısı:

– Şıq üydén! Şıq! – dègen Balqıyanış üni. İle otavdıñ ésigi sart aşılp, bürmeli aq köyleqtiñ étègi köleñ etti. Jalaň bas, şaşı tarqatılıp kètkèn Balqıya, ün-tünsiz jabısқан bir èrkèkgi qaraňğı üydén süyrètip sırtqa ala şıqtı. Jènsiziniñ öñiri agıtılıp kètkèn qayqı tös mıqındı kèlinşèkğini bèlinèn ustap alıptı Buqabay melisa.

– Jibèr! – dèydi Balkiya julqına alışıp.

– Äy, kèmpèskège qarsısıñ ba? Mına altın-kümistèrindi ötkiz, tærtip solay! – dèp kilbik köz, ävkèsi salbıragan güjban qara Buqabay qaruvlı kèlinşèkkè äli kèlmèy küle bèrédi.

Mä, mına qızıqtı qarañdar! – dèp şuv ètkèn bala-şaga, qatın-qalaş dürkirèp otavga umtıldı. Söytkenşè, Balqıyanıñ bilezikti aq bilègi jarq ètè qaldı. Saqına, jüzikkè tolı avır jüdirigi, èbèdèysiz quşaq jaya bérğen kümpèk qara Buqabaydıñ tumsıgına saq etti. Buqabay tanavın basıp bürgerle qaldı.

– Qagındai kèlgir, sazayıñ! ~ dèp aşuvga buvıqqan Balkiya basın silkip tastap, řaşıñ köndèdi. Omırayın tüymèlèdi.

– Bul nè? – dèp jurttı qaq jarıp jügirip jetti nàşèndik melisa Surjèkèy.

Buqabay:

– Majannıñ toqalı... dünüyesin kèmpèskèlèyin dèsem... sabataj jasap... alışa kètkèni! Dèp bastıgına bolğan bayan etti.

– Nè sagan! Qaraňğı üygè kirip kèp... “ Kèni řèşin, tabarış!” dèp alışa kètkèn kim? dèl Balqıya da bèt baqtırar èmès.

– È, “şèşin” dèmèy nè dèyin, üsti- basın tolgan baylıq! Onı kèmpèskèlèv

Mindètimiz! Tærtip solay!

Surjèkèy:

– Düris aytadı. Käneki, öz erkiñizbën bəriñiz mülkinizdi! Äytpèsè, tartıp aluvğa jaqımız bar! – dèp dikèktèdi

Balqiyaga.

– Düniyè kèrèk bolsa ala bër ana malın! Mèniñ qolımdağı saqına-bilèziktè nè äkèlèriñniñ qunı bar? – dèp qaytpadı Balqiya da. Köpşiliktiñ sırtında tün jamılıp kèlip turgan körıp, äsirèsè, batıldanıp kètip èdi. Balqiyanı bayağıdan süyètın Caqay nè isterin bilmèy janı kıdırıp, osındayda arqa tutar Asandı izdèp “Qızıl otav” jaqqa umtıldı.

– Asan aga! Asan aga! – dèp ayqay sala jügirdi. Asan aldınan qarsı şıqtı.

– Asan aga! Anay Buqabay Majannıñ toqalımèn şatısıp... qiqüv jatır! Asan aga!

Bular jètkènşè aq otavdıñ èsigi aldında opır-topır jagalas bastalıp ta ketti. Imırt qarañgısında aq köylèginiñ ètègi agarandap èrkèkpèn alışıp jürgèn äyèl körindi.

– İttiñ baldarı! Bu qaysıñ! Dogar! – dèp qattı jèkin umtıldı Asan bälşèbèk.

– Oybay! Kötèk!

– Qursın! Masqara!

– Mınav masqara goy! – dèp şuv-şuv ètti qatın-qalaş. Şègè:

– Jäkè! Bu nè sumdıq! – dèp atılıp kèp Surjèkèydiñ kèñirdègin jülıp alatın kisişè iyek astına jètip bardı.

– Qanşay sabataj! – dèp Surjèkèy kaburge jabıstı.

Söytkènşè, Balqiyanıñ:

– Hayvan! – dèp şıqınıp jılap jibèrgèn üni şıqtı.

Buqaday közi alarıp alğan Buqabay asav kèlinşèkti taqımın jarqıratıp jıgıp salıp tizèrè basqan. Üstiñdègi asıl tas monşaqtarın bıtırlatıp üzip, qolındağı saqına, bilèzikterin sıpırıp jatır. Töñirèk u-da şuv. Qızıq körgisi kèp itèrmèlèsip üymèlèsken bala-şaga.

Kötè-èk!!! dèp bir qatın baj ètip qaptalga ırşıp ketti. Ortaga èkpindètip kirdi. Attı kisi ısırtıp qamşı kòtèrip kèlinşèktiñ üstindè tuqşındagan bitikköz Buqabaydıñ ayuv jotasınıan tartıp- tartıp jibèrdi. Bul Bulış èdi. Buqabay qayqañ ètip uşıp turganda

jagasına jabısqan t  mir             jıdırmay dird  kt  tip, k  kpar  a s  yr  tip ala j  n  ldi.         :

– Oybay, Bulı  aga, p  l  sin  qalasız! – d    n jan   ıqtı. D  rsild  p quvgan adam.

– Sabataj! Sabataj! – d    n ayqay, ogan il  tars-turs m  ltıq atıldı. Oq ızındap Bulı tı  t  b  sin n ısqırıp   tti. Bulı  jib  rm  di Buqabaydı.   tt r qosıla quvıp atı   rkip avılda oq av   gıp ta ketti. Qırıldap, Bulı tı  qolına jabısqan Buqabay kimni  taqımında k  l  jatqanın   ndi bilip, avılda uzay b  r : – Jazıgım n    di, Bulı  aga?! – d  p zar-zar jıladı.

–   tti  balası, osı   ld n   qqan boqm  rın   m   p     ! K  zi n      bitken   k n s  ni , sıpırıp alayın!

– Bu-bu... Bulı  aga... N  jazıgım bar? B-baydı  toqalı...

– Tı  aq la   a bavızdayım... Qazır...   tti  balası!

Avılda uzap o    a   qqasın attı irkip, qaptalda sala dagan Buqabaydı  jagasınan k  t  rip, aldına       p aldı. Tun ıgıp onsız da jalpaq beti qamırday isip k  tk  n Buqabay   lqasınan “qırr”, “qırr”   tip aldında jatır.

– ...   tti  balası... Balkiyaga qolı nı  u ın   k   il  y tigizdi    k  n   z qolı mm  n bavızdaymın! – d  di Bulı . –   sitti  b  ?

Buqabay bas iz  p “qırr”, “qırr”   tti.

–   sits   ... umıtpa osını! – Bulı  tınısı tarılıp   lsir  y bastagan Buqabaydı j  rg  laqtırıp tastadı. Anav janı joq d    d  y sılq   t  t  sti. Avıl jaq azan-qazan. Bulı  t     s    gıp joq boldı.

Majan avlındagı   ri qayda k  t  rin Qudaydı    zi bile  di. Balkiya Asan b        ti  k  m  gim  n bayday bas bostandıgın alıp,   rm  y qaldı. S  rj  k  y m  n Asan qattı qaqtıgıstı sol t  ni. “Bunı  sol ıldıq” d  p urıstı Surj  k  yg  Asan. “Al s  niki barıp turgan “bay ıldıq” d  p Surj  k  y Asan Aytjanovtı    zin  tarpa bas saldı. Majannı  malı avdanga aydaldı.   rt  sin    rt  l  tip Aytjanov basqargan komissiya birn     arbam  n Pa raddin avlına qaray b  t aldı.

Pahraddin mən Sırğa bəybişə so küni tünimən uyqı körməy üydəgi dünyə-müliktiñ berin sırtqa, əsik aldına üydi. Kəşə kəşkə Majannıñ avılınan tüsi buzılıp kəlgən Pahraddin üygə kirər-kirməstən:

– Körpə, tösək, Qazan-tabagıñnan basqasınıñ bərip şıgar üydən! Üydi boşat! – dedi. “Oşaq basımızdı oyran ətpey turganda artık nərsəni, qursın, özimiz-aq bölip bəreyik” dedi. Bul aqıldı Sırğa böybişə də kostay ketti.

–Qurısın... dünyəsi kurısın... Basıñnıñ aman aytsay... – döp jür Sırğa bəybişə.

Avılğa tañərtən mal örə kəlip kirgən komissiya Pahraddin üyiniñ aldındagı üyüli dünyə – qat- qat likəm, tən-tən mata, qımbat işik, tondardı, irili-usaktı jihazdardı körüp qayran qaldı. Əsik aldına şıgıp qürmətpən Pahraddinniñ özi kütüp aldı komissiyanı.

– Bir kiyer kiyim-keşek, körpe- tösəgimiz, qazan-tabagımızdan özgeniñ bəri osı, jigittər! Üygə kirip köriñizdər! – döp Aytjanovqa əsik aşıp izət qıldı. Quramında Jorga Kürən Şəgə, Caqay, Qozbagar jänə tündəgi eki melisa bar komissiya üygə kirdi. (88) Savdırıp kirip kəlgən tüsi suvıq konaqtardan ıgısa ürkip bosaga şaqta turgan Sırğa bəybişəgə komissiya müşələri tğəl sālēm bərđi. Bası artıq dünyə köre almay tañ qaldı. Jalgız gana bosagaga ilüvli kumis ər-turmandı qoltıqqa qıstı Buqabay.

– Bu kisi jayav jürip dēgeniñ bē? – dedi Aytjanov.

– Nēmava, jayav jürsin! Dēdi, Buqabaydıñ ornına Sürjēkēy javap bērip.

– Alsın! Alsın! – döp bāyēk qaqtı Pahraddin. Jük astında jalgız qara kēbējē tur ēdi, Sırğa iriktēp kiyim-keşegin salgan. Oğan eşkim tiyisgen joq. Söytip əsik aldındagı üyüli.

Mülikti aldımən tizimdēp, qagazga tūsirip, sodan kēyin arbaga tiyep komissiya sāsēkē tüste avıldan attanıp ketti,

Bul avıl, östip, köptən kütken “kāmpēskēni” dē bastan kēşti.

QAŞQIN AVIL

1

Jan-jagı şağıl qum, sēksēvildi tülēy işinde boy jasırın bir avıl otır. Qoñırtōbēl ēlūv-alpıs üy. Eldēb jıraq osınav it arqası qiyandagı qumayt arasına oydan qırdan kēlip

bas qosqan bul avıl “kämpèskèdèn” ürikken èldiñ bir şeti. Üstirttiñ qus qanatı talatın suvsız qıyan şölinèn ötip bunda kèlip jatqan ökimèt joq. Tınış. Tagdır jeli qanköbelék aydap äkèp Hınsuluvdı da osı avıldan bir-aq şıgargan. Ogan da bir jıl ötti.

Nazarı tunjırap şañıt köşip buvaldırlangan matan bèrgèn èldiñ qarmagınan qutılıp Äzbèrgèn agasına èrip tün jamılıp qaşqan kün quvanıştan jüregi jarılğanday èdi. Bostandıqqa qolı jètkèndey èdi.

“Èrtèñiminè bolar èkèn?” dèp qalıñ sèksèvil işindè bugıp, qorqıp-ürkip otırgan qaşqın avılga tap boldı. İti èkèş itine şeyin qattıraq ürüvgè jasqanatın siyaqtı bul avıldıñ.

Balaları da èldègidèy asıp salıp oynamaydı.

Izgıp jortqan aq şañ borasınmèn qabattasıp qılt-qılt tuvındap arqa tuştan bir şolaq köş körindi. Hınsuluv atının basın avılga qaray burıp qamşını bastı.

Sèksèvildi oynañ tülèy arasında uylıgısıp otırgan avıldıñ birsıpıra äyèl, bala-şagası şaşırıp sırtta jür èdi.

– Jèñèşè, – dèp atınan dik ètip sèkirip tüsti.

– Av, Èrkèjan! – dèp Rāş jèñgèsi (Äbèrgènniñ kèlinşègi) sasqalaqtap qayın siñlisinè qarsı jügirdi.

– Jèñèşè! Mıltıqtı kisilèr kèlèdi! Äskèr mè dèymin!

Èl jaqtan!

– Öş qasqa! Èndi qayttık?!

– Söytkenşè, qaltarıstan sav ètip tørt-bes tüyègè jük artqan köş, ilè mıltıq asıngan tørt-bes qızıl äskèr kèldi. Äyèldèr bıqpırt tigèndèy şuvıldap üydi- üyinè qaştı.

– Oybay! Oybay!

– Qurıdık! Qasqaydıq!

Äyèl bala-şaganıñ deni Äzbèrgènniñ üyinè kirip kètgen. Zàrè-qut joq. Kèmpirlèr nèmèrèlèrin bavırına qısıp zar-zar ètèdi Balqiya, Hınsuluv da osı üydè.

– Av, halayıq, nègè qaştındar Jay èmèspiz? Ökimèt adamdarımız! Tildèsindèr! – dègèn davıs şıqtı sırttan.

Jurt dir ètti.

– Qurısın... mınav Asan goy! – döp sıbır etti, Balqiya betin sızıp.

– Onısı kim tagı? – döp ırgêgê tıgılıp otırgan bir kempir küñk etti.

Aq köylêğiniñ êtêgi kölêñ êtip ortadağı oñır üydên dêmbeleşe boyılı aq sarı kelinşek jaynañdap şıga kêlgêndê Asan bastap kêlgên top – Sürjêkêy, Buqabay mêlisa, Şêgê, Caqaylardıñ közdêri jarq êtkêndêy boldı.

- Minekey, izdegen joğımızdın biri aldımızdan şıqtı, - dep basında orıs kepkası bar arıq qara Asan

ırsıyıp küldi.

–Al Balkiya, bul avıldıñ bôriktileri qayda?

–Kelip qalar...

–Sonda bu...qayda ketkeni...olardıñ?

–Onı kelgesin özderinen suray jatarsızdar! Üyge kiriñizder!

–Suvırma jelden mazaları ketip turğan Asan men Surjekey bir-birine qaradı. “Ne isteymiz?”

degenderi edi. Asan şeşimge keldi.

–Qazır...Qazır kiremiz! – dedi Balqiya izetpen bas iyip.

Kelinşek işke kirip ketkennen keyin Asan men Surjekey aqıldastı. “Qırdıñ astında buğıp jatıp, üyge kirisimen tarpa bas salmasın, âlgi kelinşektiñ şayğa şaqıruvı beker emes” dedi Surjekey. Avıl mañın şolıp şıguvğa Şege men Jdaqaydı jumsadı. Bitik köz Buqabay attardıñ qasında qalıp, Asan men Surjekey âlgi Balqiya kirip ketken üydiñ esigin aştı. Öñşeñ kempir-sampır, äyelder öre türegep, keyin şeginip jol berdi. Tüsteri qaşıp ketken. Balqiya ortada turğan mosığa şäyneke ilip jatır.

–Av, nege qorıqtıñızdar? Nemene kepki kigen kişi körmep pe ediñizder? - dep Asan törge ozıp, körpeşeniñ üstine tize bükti. Besatarın keregege süyedi. Surjekey de otıra berip:

–O-go, jäne bir joğımız tabıldı! – dep bosağa tusta ürkiñkirep turğan üzın boyılı, şalbarlı qız

Hansuluv jaqqa iyek qaqtı. Asan kiyiktiñ közi jalt-jült etken biday öñdi boyşañ suluvğa bir avıq nazar irikti.

Küevin mensinbey бүkil eldi şuvlatıp qaşıp ketken qalıñdıqtı sodan beri körip turğanı osı.

Qorıqpañdar! – dedi Asan, äyelderdıñ ürpigen türlerine qarap. – Sizderge isteytin jamandıǵımız...äri ketse...elge qosuv ğana. Basqa maqsat joq bizde.

Kempirler suvıq demderin aldı. Toñtorıs ünsiz küyde bări. Üşbut mosıǵa ilingen qara şäynek qana zıñıldaydı. Üydiñ tündik bavlardıñ urǵılap sırtta jel qüvleydi. At tuyaqınıñ dürsili estildi.

–Asan aǵa! – degen Şegeniñ aşçı üni sıqtı. Aldımen Surjekey ıtıp ketti. Ile Asan da umtıldı esikke.

Üydegi qatın-qalaş dürligip qaldı. Biraq sırtqa sıǵuvğa qorıqtı.

Hansuluv Şegeniñ davısıñ estip eleñ etken. “Anıq sol ma?” dep Şegeni öz közimen körgisi kelip esiktiñ sanılavına eñkeydi.

Kempirler sarnap jatır.

– İyä, Jappar iyem!

– İyä, Baraq ata! İyä Beket ata! – dep.

Hansuluv esiktiñ jaqtavına jabısıp sırtqa köz tikti. Baylavlı turğan attarına qaray жүгірген әлгі ekevdi, olardıñ qasında sarı ayǵırdıñ basımen alısıp sıǵıs tusqa qamşısınıñ sabın şoşañdatıp turğan Şegeni kördi. Onıñ da basında bılǵarı kepki. Biraq üstinde älgilerdikindey qızıl äsker kiyimi joq. Belin beldikpen buvğan жүн şapan. İyіǵında – mıltıq. Mınav bayaǵı “aqsüyekke” talasıp жүретin qara sıraқ Şege emes, degenmen. Tüsi suvıq pıshaqtıñ qırınday taralıp ösken estiyar jigit. Äneki, ar jaǵınan dalbaqtap şavıp Jdaqay keledi. Asannıñ qasına jinalıp jatır. Kүн jelkem. Olardıñ ne dep jatqanı estilmeydi.

–Qaptaǵan qol...Asan aǵa... - dep ışqınǵan Jdaqaydıñ davısı ğana үзic-үзic jetti qulaǵına.

– Bizdiñ adamdar keledin bilem... -dedi Hansuluv.

İyä, saqtay gör! Ata-babalar aruvaqtarı jar bola gör!

Söytkenşe avıl aldındağı qalıñ seksevil arasınan şoğırlanıp top attı avıl adamdarı şığa keldi. Ak tüyesinin şuvdası jelpildep arasında aıuvn keledi. Avıl şetindegi äskerdi körıp qalsa kerek, alğı şepten bir attı äjeptarqı ayqaylap jiberip, jalt berdi. Ürkerdey top keyin serpile tüsip irkildi. Qaruvların jalma-jan qolğa aldı. Aıuvun ğana sasqan joq. Tüyesin alşañdata jeldirip alğa oza berdi.

– Bava, toqtanıız! Avılda äsker bar! – degen ayqay-uyqayğa köñil böler emes. Äldebir duğanı tanav astınanıñıladağan küyi multıqtarı şoşayıp avıl aldında iyirilip turğan bes-altı attığa qaray jelpildep jelip keledi.

Isqırğan jel tüye tabanı astınan burq-burq şań alıp qaşığ jatır. Şaldıñ aldınan Asan bälşebek atın tebinip qarsı şıqtı.

– Assalavmağaleykum Aıuvn bava!

–Vağalayküm-assalam balam. Jol bolsın!

–Aytqanıñız kelsin bava! Birlik izdep keldik.

–Lekin...Birlikti qaruvdın küşimen izdemes bolar, balam!

– Ras bava! Suıbatqa köşelik onda!

Tüye üstinde otırğan şal oylanıp appaq saqalın savmalay berdi. Aq kirpiqiniñ astındağı nurlı kări janarında oy tunğan. Älden soñ tüyesin burıp anadayda iyirilip turğan topqa qol bulğadı. Analar ne isterin bilmey dağdarıp tur. Aıuvun: -Jürseñder, äy, öñşeñ suv jürekte! Elüvi turıp bes adamnan qorqadı-ay! – dep bas şayqadı. Bir-birlep tısta qatın-qalaştar boy körsete bastadı. Surjekey,

Buqabay Melisalardı körüp it körgen mısıqtay cıyırılıp keledi avıl erkekteri. Alda – Bulış. Ol da şıq-şıtı şodırayıp, tıstenip iştey şıyrışıp atadı. Ortada

Turğan Labaq Aıuvun men Asanğa jaqınday berip irkildi

Qalğandarı alısıraq toqtadı.

– Assalavmağaleykum, As-eke! – dedi Bulış. Surjekey men Buqabaydı ädeyi körmegensidi. Asan:

– Al azamattar, aman barsızdar ma? – dedi. Şırağ davıstap.

– Şükir!

Sol-aq eken qalıñ nöker:

–Av, ökimet sav bolsa, biz de savmız – dep jamırap qoya berist. Asan:

– Al jigitter! Javlasqalı emes, eldeskeli keldik.

Ökimet atınan keldik. Aytar sözimiz bar özderiñizge!

Basşıñızdı kim dep bilemiz! – dedi köpşilikke qarap.

– Basşımız – Bulış, aqılşımız - Añuvn! – dep top attınıñ ortasınan qızıl bōrikti bōyrek bet jiqit şañq-şañq etti.

–Tūye ūstinen Labaq Añuvn:

–Vay, Asan balam! Suñbat degendi ūyde otırıp aytar bolmay ma? – dedi saqalın salalap.

– Añuvn bava! Kūlli jurt estisin degen sözimiz bar edi..!

– Lābbay, bolsın aytqanıñ! Vay, jıynalındar tūge!

Labaq Añuvn ırğayday arıq moynın sozıp jan-jağına qaradı. Bu kezde köpşilik onsız da antalap jıynalıp qalğan edi.

Atın tebinip, tūksiyip āzbergen jaqındadı Bulışqa.

–Bılay jūrşı! – dedi kūñk etip.

Āzbergen men Bulış eki attı bolıp jurttan bölünip şañıtqan dalağa qaray şığa berdi.

–Qulağım sende! – dedi Bulış. Āzbergenniñ tūnergen qabağın jaqtırmay. Bulış ası pātşağardı o, bastan suvqanı süymeytin. Kedey-kembağal, jetim-jesirge tizesin batırmasa işken ası boyına siñbeytin osı āperbaqandı kōrgende bunıñ da arqası qurıstap qoya beretin. İştey tiyisse dep tileytin. Tāvbasın keltirip judırıq siltegeniñ ne ekenin kōrseter edi. Biraq Āzbergen ölse buğan jolamaytın.

–Sen, nemene, anav aljığanğa erip şoqınğan kāmōnesti tındağalı tursıñ ba? – dedi Āzbergen dūñk-dūñk etip. – Onıñ jırı belgili, odan da söylettirmey basın qağıp aluv kerek! Onıñ emi sol!

Bulış öñkigen şombal qara Āzbergenniñ tūr, ālpetine bajırayıp tip-tik qaradı. Āzbergenniñ tūk basqan qalıñ beti būlk eter emes.

– Sen ne kökip tursıñ? – dedi Bulış ta burq aşuvlanıp. – Bizdi bandı etip, бүkil ökimetke qarsı qoymaqsın ba, sonda?

– Känönestiñ basın alğıñ kelmeydi eken göy... – dep qalıñ beti tütigip, qanasına sıymay atın tepinip bir orında şır aynaldı Äzbergen. – Onda kör de tur, seniñ basındı erteñ ol aladı!

– “Eldesüvge kelip turmız” demedi me!!

– Şoqınğanğa senim joğ! – dep aqırdı Äzbergen, közi qantalap. Bulış mına kăpirdiñ türinen seskeneyin dedi.

– “Senim joğ” bolğanda ne istemek, nebarı bes-aq adam?

– Söylemesin, keregi joğ söziniñ! Oramızda turıp basınbasın! Bas kerek bolsa ketsin! Joğalsın!

– Äzbergen! – dedi Bulış aşuvın aqılğa jendirip –

Sen tek öziñdi oylavlı... Izimizge ergen el bar, qatın, bala-şağa bar. Men solardı oylavlı...

Osinı ayttı da Bulış atının basın jıvılğan topqa burdı. Bulıştıñ tuv sırtınan oktı közimen ata qarap alasurdı Äzbergen. Äzbergenniñ qasına kănpeske bolğan Majannıñ üş ulı Motan, Şotan, Qapandar top qurap şapşañ jıynalıp qaldı.

Bulıştıñ kelüvin turğan Asan bälşebek atın tebinip ortağa şıqtı. Jıvılğan qavım Asannıñ avzına qaradı.

– Av, jurtım! – dedi Asan aşıq davısı sañqıldap. – Al menin bir suramağım bar senderden!

– Ay, bärekelde, sura!

– Sura! Sura!

– Ay jurtım, sender elden qaşqanda, ökimetten qaşqanda qayda barmaqsızdar? Älde bas qurap ökimetti töñkermek niyettesizder me? Sonı aytındarşı!

Köpşilik güvildep tolqıp ketti.

– Toqtañdar, bireviñ – dedi Asan bälşebek.

Aq tüyenin üstinde appaq saqalın savmalap otırğan aqquvday aǵuvnğa qaradı köpşilik. Aǵuvnıñ sözi dayın eken.

– Vay, balam! – dep Asanğa bağıstap söyledi. – Vay,

“Üyirinen qanǵıǵan tulpar oñbas, tuǵırına sañǵıǵan suñqar oñbas” degen. Biz hökimatpen beldesip bereke tabamız dep aytpaymız. Hökimat aldımızdaǵı maldan, avzımızdaǵı duǵadan, köşi-qonmen jürgen erkindigimizden ayırsa qazaqqa odan artıq ölüm bar ma? Elden bezgen betimiz sodan-dür. Aldımızda ne kütip tur? O jaǵı bizge qarañǵı.

– Durıs aytadı Aǵuvn!

– Bärekelde... söz-aq! – degen qoşemet ayqaylar estildi.

– Aǵuvn bava! – dep taǵı ayqaylap söz bastadı Asan. –

Bul avıldıñ ökimetke degen üş ökpesin ayttıñız! Endi sol ökpe orındı ma, sonı aytayın, av, aǵayın azdap qulaq sal! “Ökimet maldı aldı” dediñiz. Ras. Maldı alǵanı ras. Biraq baydın malın aldı. Aldı da kedey-kembaǵaldıñ, joq-jitiktin aldına saldı. Qalǵanı memleket mülkine aynaldı. Aynalıp kelgende ol da ǵalıqtıki. Bir me?! Ekinşi – avızdaǵı duǵadan ayırdı” dediñiz. Ǵalıq avızındaǵı duǵasın tastasın degen zañdı körgem joq. Eki me? Üşinşi –köşi-qonmen jürgen el edik, “erkimizden ayırdı” dediñiz, Aǵuvn bava! Bunıñızǵa aytar

Davım bar! Zaman alǵa ozdı. At jalın tartıp mingen kiyiz tuvırılıqtı köşpendiler otarba, ayırplandı zamana jüyrikke jete almadı. Dalaqtap artta ǵaldı. Eñ bolmasa mına izderiñe ergen şiyettey bala-şaǵanıñ obalın nege oylamaysızdar!

O sı jerde atımen ekpindep kiymelep jurttı buzıp-jarıp ortaǵa sıǵa kelgen Äzbergen qamşımen Asan bälşebekti qaq bastan tartıp jiberdi. Asannıñ kepkası uşıp tüsti. Mandayınan qan savlap berdi. Opır-topır boldı da ketti tönirek. Jayav jurt bitirap tura qaştı. Attılar alısıp aralasıp ketkendeı. Tars-turs mılıq atıldı. Köpşilik işinde türǵan Ǵansuluvdın bayqaǵanı Şegeni birev, şaması, Şotan boluvı kerek at üstinen sıırıp alıp jattı. Surjekey, Buqabay Melisalardı jigitter közdi aşıp-jumǵanşa mılıqtarın tartıp alıp, qoldarın qayırıp baylap tastadı. Jdaqaydı birev topıraqqa avzın bılǵap baqırtıp tepkilep jatır. Äzbergen Asan bälşebekti kökparşa süyrep taqımǵa ala bergende, Äzbergenniñ jelkesinen Bulış qona tüsti. Labaq Aǵuvnıñ tüyesi ürkip özi şettep sıǵıp ketken, onıñ

sözün eşkim elep tıñdap jatqan joq. Şañıt aralas qım-quvıt alasapıran. Jayav ǵalıq, işinde Ǵansuluv da bar, ürikken qoyday serpilip anaday jerge barıp irkilip burılıp qarap turdı. Asan bälşebek, Surjekey, Buqabay, Melisa, Jege, Jdaqaylar qoldarı arttarına baylavlı, avzı-bastarı qan-qan bolıp jerde jattı. Endi ürpiygen qalın nökerdiñ aldında, jayav alısıp jürgen Bulış pen Äzbergen edi. Özinen boyı da biyik, älpeti de zor Äzbergenmen Bulıştıñ ayqasın dos ta, duşpan da biravıq qañtarılıp, qızıǵa tamaşalap qalǵanday. Bitispes bir-birine äzelden öş, tüzdiñ ızalı eki taǵısı andavsızda jolǵıp qalıp ölispey berispes jekpe-jekke sıqqanday. Şın başınıñ taǵdı da qazır osıñda şeşiletindey. Ekevi de ölermen, kiyimderi dal-dül ayrılıp jalañ bas alısadı. Öñkiygen alpavıt turıqtı. Äzbergendi, qayıñ deneli, qabılanday şapşañ Bulış aynaldırıp äkep bir kezde qalıñ nökerdiñ aldına bılǵap urdı. Jurt, güv etti. Omırılǵan terektey etbetinen sulaǵan Äzbergenniñ qolın javırına sındıra qayırıp arqasına qonjıyıp minip alǵan Bulış:

–Äkel jipti! – dep aqırdı daǵdarǵan topqa qarap.

Birev attıñ şılбірін laqtırdı. Äzbergenniñ qos qolın arqasına baylap bolǵan Bulış endi onı älgi jatqandarǵa qaray süyredi. Tuvra Asan bälşebektiñ qasına süyrep äkeldi.

–Äp-bärekeldi! – dey beredi Labaq Aǵuvn.

–Şeşinder qoldarıñ! – dep jekidi Bulış jigitterge.

Özi Asan bälşebektiñ baylavın şeşip jatır.

Motan, Şotan, Qapan bastaǵan bir top ayqay saldı.

– Duşpandı nege bosatamız?

–Bosatpav kerek!

–At kötine baylav kerek!

– Közderin joyu kerek! – dese, Bulıştıñ isin qoldaǵan mol nöpir davıs:

– Buluştiki jön!

– Ökimetpen javlıqtıñ keregi joq!

– Biz bandı emespiz!

– Basımızǵa tınıştıq kerek! – desip ayqay saldı.

Labaq Aǵuvn da:

– Bulış balamdiki jön! Aqılmen is qılmaq lazım! – dep jadır közin juma taquva keyipke enip.

Qoldarı bosatılıp usqındarı qaşıp orındarınan turğan ökimet adamdarınıñ aldarına äkelip attarın köldeneñ tarttı jigitter.

– Qaruvların da berinder! – dep Büliš susın qadadı.

Majan balalarına qarap. Bulıştan ğana emes köpşilikten qaymıqqan Majan balaları ökimet adamdarınan älginde tartıp alğan besatar, nagañdarın özderine qaytardı. Asañda da, Surjekeyde de, Buqabayda da, Şegede de, Jdaqayda da ün joq. Qaruvların alıp üsti-bastarın rettep at beline qonıp jadır. Jel güvlep soğıp tur. Işqınıp azınap ısıqradı. Qara arğımağına mingesin Bulış Asanğa qarap:

– Aseke! – dep davıstadı. – “Bir qarın maydı bir qumalaq şiritedi” degen. Sol aytqan keldi. Bir aqımaqtın kesirinen biz mine qarabet boluvlı. Jolımız endi eki ayrıluvlı...

– Ras aytasıñ!– dedi Asan bälşebek betiniñ qanın sürtkiştöp. – Jolımızdıñ eki ayrılğanı ras. Biz qayttıq, endişe!

Asan bälşebek atın tebinip qaldı. Bes attı savdırıp bölünip şığa keldi. Quyrıq jalı jelbiregen sarı ayğırdıñ üstindegi Şegeden, ketip bara jatqan Şegeden köz almay top arasınan Hınsuluv qaraydı. Qızdıñ bugün bayqağanı Şege özgergen, ösken. Burıñğı bala Şege emes. Quyrıq, jalı jelge jelbiregen sarı ayğırdıñ üstindegi Şege kenet jalt burılıp keyin qaradı. Top işinen nazarı Hınsuluvğa tüsti. Hınsuluv da köz almay qaravmen tur edi... Biraq Şegeler uzay berdi.

2

“Ökimet adamdarınıñ” qarası üzülisimen avıl opay-topay üylerin jıǵuvğa kiristi. Bala jılap it ürip, tüye baqırıp azan-qazan bolıp jadır. Bul kezde Labaq Añuvn Äzbergen mäselesin de bir jäyli etken. Äzbergenniñ qolın şeştirip Şotan, Motan Qapandardı da şaqırıp alıp er-azamattardıñ közinşe aq saqalın savmalap turıp pätuva aytqan. “Vay Äzbergen uǵlım, bögiz biz Bulıştı bassı saylap batalastıq. Sen batanı buzdın. Aramızğa iritki saldıñ! Könseñ osı, könbeseñ jönindi tap deymiz. Köp tilegi osı!” dep ayttı. Äzbergen tünerip uzaq turıp bir kezde: “Ayıp bizden, Añuvn bava!” dedi kinäsın moynına alıp. Äzbergenniñ kinäsın keşti.

Şay qaynatım vaqıt işinde davılmen aralasıp dürlikken avıl jükterin tüyelerge artıp ta tastadı.

Aq tüyesine minip alğan Labaq Aħuvn:

–Al, Jappar iyem, jar bolğay! Jorıtqanda jolımız, Qıdır ata joldasımız bolğay! Tart, balam – dedi davısı sañqıldap.

Bulış qara arğımağın tekirektetip jolğa tüsti. Soñınan tizilip salqar köş qozğaldı.

Közdi buvğan qım-qıyğaş şañıt äli ulıp soğıp tur. Köp seksevildi, aragidik jaydaq qumsaq adırmən kümbatıstı şekege ala otırıp, kişi besin şamasında bir eski molağa tumsıq tiredi. Oypañnan bastalıp şağın töbe üsti tügel javıp jatqan öñşeñ tört qulaqtı beyitter. Sazdan, qara tasta aralas soğılğan. Qasqayıp qarap turğan törtqulaq tamdar. "Barağ ata", "Baraq ata" beyiti degen kübir qaştı köşti jağalap. Jağın qızıl oramalmen baylap alğan Ĥansuluv bir top attı qız-kelinşekterdiñ arasında turğan. Labaq Aħuvn bas bolıp er-azamattar domalanıp attan tüse bastadı. Jurttıñ aytuvınşa, anav töbe basına taman turğan kəri seksevildiñ tübindegi tört qulaqtı mola — Baraq ataniki, odan tömen oypañdağı tört qulaqtı tas beyit onıñ balası Asavdiki. Erlikteri jırğa, attarı añızğa aynalıp ketken äkeli-balalı batırlardıñ beyitterin Ĥansuluvdıñ körip turğanı osı. Jırda ayıtılın bükil vaqıyğalar köz aldında tirilip, elestep, jüregi lüpil qaqtı.

Jurt aruvaqtı babanıñ beyitine jüz berip tize бүгіp, bas iye mülgiydi. Labaq Aħuvn qalıñ köpşiliktiñ aldında, jel ötinde aq saqalı jelbirep otırıp ändetip quran oqıdı. Aħuvnnıñ qazirgi ayat oqısı bölek. Sazdı ünin şırqay sozıp boz ingendey bozdap, aruvanaday zarlaydı. Qulak tübinen ısıqrğan jel, bas şulğığan buta tügel bayansız mezgildey jüytkigen opasız tirlikten ĥabar bergendey şal ünine ündesip jadav sıñsıydı. Ayattıñ orta tusında Aħuvn üni бүзілip qaltırap sala berdi. Şal oramalımen közin sürtti. Sol-aq eken, qaptap otırğan qalıñ jurt äyeli, erkegi bar tügel bırsıldap jılavğa köşsin.

Qoş, babam! Qoş! Qoş! — dep köz jasın sığa otırıp Aħuvn ayatın ayaqtağanda, borday ezilip

Otırğanjurt enselerin kötere almay biravıq qıbırsız qaldı. Kindik qanı tamğan jer — ata jurtpen avıl osılay janazağa jıynalğanday jılap-sıqtap qoştastı.

Batar Kündi bağıtqa alıp köş tağı saldırtıp ketti. Alıs jol, aldı qarañğı sapar aldında añırap davıs etken äyelder jağınıñ da ünderi birsin-birsin tolastap akırı kökirek

ayıra kürsinispen tınşdı. Jas, kəri, qatın-qalaş endi nege de bolsa beldi bekem buvğan türleri bar. Tüyenin itin ırğağı ğana jurttı bir qalıptı terbep keledi.

Tünde qalın seksevil arasına tüyelerin şögerip, tañ saz bergenşe köz şırımın alıp avıl eleñ-alanmen tağı köterildi. Kün şığa Sam qumının kedir-budur buyrattarın artqa salıp, köş üstirttiñ jılmıyğan tegis ayqay jazıǵına şıqtı. Tolas tappastay köringen jel de allanın ämirimen tıyılıp kökjiyek dalıyp keñip sala berdi. Köliktiñ belin suvıtuv üşin ğana tüste, keşte bayızdağanı bolmasa avıl irkilmeden üdere tartadı. Qavipteri — artta. Quvğın kelip qalama deydi. Jaltaqtap, javdı ılǵıy osılayşa jelkeden kütip kele jatqanda, üşinşi kün degende jav tuvra manday tustan şıqtı. Üstirttiñ taqtay jazıǵı tavsılıp, endi bıtpıldıq qumğa kelip kirgen edi. Töñirektiñ butası da irilenip, özgerip sala berdi. Qoyansüyek, düzgen, narselev tärizdi qum butaları kezige bastadı.

Kele jatqandarı eski kerven jolı edi. Qazılıp tömen tüsip ketken. Kün narttay qızarıp alıs jal qumdardıñ basına qona bergen şama. Er-azamattar bölek top bolıp köşten oq boyı alda kele jatqan. Aldağı, köldeneñdep şökken narday düñkis jotanı aynalıp ötkeli kele jatqan. Söytkenşe, tumsıqtıñ tasasınan savdırıp ürkerdey bir top attı şığa keldi. Öñseñ multıq asınğan señseñ börikti salt attı türikpender.

Jüregi zuv etti ħansuluvdıñ. "Qazir atıs, uv-şuv qırğın bastaladı. Ökimetten qaşıp jürgeñde endi baspaşıǵa jem boldıq".

– İyä, Baraq ata! İyä, Beket ata! — dep şuvlap qoya berdi köş.

Ĥansuluv da pirlerge jalbarındı.

Köşti körip türikpender attarınıñ basın tartıp tura qaldı.

Köş te irkilgen. Eldi tonap, qız-kelinşekterin olja ğıp alıp ketetin atı şuvlı javdı Ĥansuluv közben körip turğanı osı.

Türikpender qiyastap joldan şıǵıp qozğala berdi. Äldene dep qavqıldasqan ünderine şeyin estildi. Önboyı muzdap sala berdi Ĥansuluvdıñ.

Buliş bastağan er-azamattar daǵdarıp tur. Olar da äkki javdıñ mına qılığın uǵa almay daǵdarǵanday. Biraq bäriniñ közi qaptalday bergen javda. Şekpenderiniñ belin qatarmen şart buvğan türikpen jigitteri qaz moyın säygülükterin tekirektetip aynalıp ötip baradı. Bäriniñ de böktergen qorjındarı bar. Köşke köz qıyıqtarın salıp ötip baradı. Tüyenin pısqırğanınan basqa dıbıs bilinbeydi. Zar jaq äyelderge şeyin jım bolğan.

Balanıñ da, kăriniñ de közi — türikpenderde. Türikpenderdiñ aldında alaayaq jarav torı üstinde özinen bórki ülken, kişkentay qabasaqal kisi baradı. Tip-tik otırısına qarağanda osı nökerdiñ basşısına uqsaydı.

"Şınımen bir oq atpay-aq ötkeni me?" dep, Һansuluv

Tizgindi qısıp qarısıp qalğan uvısın äreñ jazıp, töñiregine qaradı. Jurtta öñ-tüs joq. Eseñgiregendey qalıpta. Söytkenşe, köş tağı dür ete tüsti. Tağı tügel jav jaqqa qaradı. Qarasa, nökerlerin alğa ozdırıp jiberip älgi alaayaq torı mingen qabasaqal köldenendep tur eken. Äldene dep qol bulğadı. Köşke qarap ayqayladı. Köp uzamay avıl azamattarınıñ arasınan Bulış jalğız şığıp älgi türikpenge karay jorta jöneldi.

– Jasağan-av, bunısı nesi?

– Tağı ne taptı? — dep älgi zar jaq äyelder sarnap qoya berdi.

Bulış köp täjikelespedi. Ekevi de at üstinde turıp şolaq ğana til qatıstı. Sodan keyin qabasaqal türikpen nökerleriniñ izinen jele şavıp ketti de, Bulış keyin burıldı. Labaq Aħuvn bas bolıp, jurt nazarı tügel qara arğımağın şapşañ ayandatıp kele jatqan şoyın qara jigit Bulışta. Bulış tüsi qatuvlı. Anadaydan-aq qamşısın alğa siltep:

– Tarta beriñder!— dedi. Davısı qayrattı, öjet ükimdey, jurttı jigerlendirip jiberdi.

– Köşpen qatar kele jatqan qız-kelinşek tobına Bulış Һabarı jetken joq. Bulış türikpenmen bolğan äñgimeni aldımın er-azamattar qulağına tiygizdi. Köp uzamay ol Һabar äyelder tobına da jetti.

– Qaydan kelip, qayda bara jatqan köş bul?— depti türikpen.

– Ökimetten qaşıp Avğan asıp baruvlımız!— dep javap beredi Bulış.

– Ökimetten qaşpav kerek, ökimetpen alısuv kerek, — depti türikpen.

– Ökimetpen alısar şama bizde jok, — depti Bulış.

– Sizde jok bolsa, bizde bar. Şağıl degen qudıqqa qaray bur köşti! Ökimetiñ köp uzamay sol qudıqtıñ basında jerlener,— depti türikpen.

– Bizge ämir etpeñiz, jolavşıl! (ünlem?) Bul avıldıñ äli öz erki özinde! — depti Bulış.

—Äy, qazaq, ökimettiñ qurıǵınan qutılǵanmen Hıanjöneyttiñ qurıǵınan qutılmassıñ!
— dep tırıkpen atın tebinip qalıptı. Bolǵan ańgime osı. Bul ańgimeniñ astarı jurttıñ üreyine ürey qostı. "Endi ökşeñe jalǵız ǵana ökimet emes, taǵı bir kökjal — Hıanjöneyttiñ baspaşıları da tüsti deseñshi" dep, köpti körgen kárilер jaǵı qapa शेkti.

Jol жүrgen sayın uşı-qıyırı joq birine-biri mingesken jal-jal qumdarǵa boylap kire berdi. Tap-taza suvsıma qumdar ońında da, solında da qalıp baradı. Sarǵayıp, altın şasaqtanıp quvraǵan qum selevler. Qumarşıq, düzgender. Jantaqtar. O zamanda bu zaman mal tuyaǵı tiymegen, iyesiz quv mediyen şöl dala. Kün de qaytadan ısıǵan. Tańday qurǵatıp, qatalatıp, betti jalınday şarpıp qum aptabı esedi. Köşken avıl endi tün balasında uyıqtarda töbe basına qaravıl qoyatın boldı. Jolda kezdesken bir-eki qudıqtan avıldıñ mal-janı tügel qanıp suv işe almay tarıǵıp kele jatqanda suvı mol bir qudıqtıñ üstinen tüsti. Sarşeyit degen qudıq eken. Töñireginiñ tüye jayılatın jantaǵı da mol. Jurt жүkterin түsirip, kölik maldı suvarıp, tügel sol jantaqqa jiberdi. Avıl keşti osında batırıp, tańǵı salqınmen жүrүvdi uyǵardı.

3

Quramında eriktiler, halıq militsiyası aralas elүv kisi jasaǵı bar Apanas bastaǵan otryad qaşqan avıldı eski kerwen jolımen qwıp keledi. Kün demey, tün demey otryadtı alıp kele jatqan — Asan Aytjanov. Tırıkpenniñ Qaraqumına kirgennen keyin üşinşi күn besin şamasında Asan Aygjanovtıñ közi jurttan burın alısta qum arasında qılt etken tüyeniñ moynın şalıp qaldı. Otryad saydan şıǵa bergen. Sayǵa qayta şeгинди.

— Mal körинди. Avılǵa jettik! — dedi Asan bälşebek дүrbisin oñtaylay bergen Apanasqa. Apanas дүrbimen alısqa шуқшыıp biraz qaradı.

Apanas Jdaqay men Şegeni şaqırıp alıp bölek söylesti.

— Anav tav qum basında қаравıl түр. Jalǵız adam, — dedi Apanas taza qazaqşa söylep. — Sizder otryadtaǵı eñ sanalı jastarsızdar. Revolyutsiya atınan buyırıq etemin! Sol qaravıldıñ dımın şıǵarmay qolǵa түsiresizder! Şamalarıñ kelgeninşe qolǵa tiri түsiriñдер! Biz avıldı uyqıda jatqan tañ qarañǵısında basıp qaluvımız kerek. Öytpegen күнде olar atqa otırıп qarsılasıp ketse qan tögis boladı. Uqtıñдар ma?

Otryad komandiriniñ aldında әскерşe tip-tik turǵan eki bala jigit, közderi jaynap:

—Uqtıq, joldas komandır! - деп qosarlasıp jawap berdi.

–Bul sizderdiñ alğaşqı javıngerlik tapsırmalarıñ!

Buljıtpay orındaysızdar dep senemin! Köp üzamay Ay da tuvadı. Töñirek anıq körinetin boladı. Qaravıldı qolğa tüsirgen minüvtında sol töbeniñ üstinde boy körsetip qol bulğap belgi beresizder! — dedi Apanas.

Komandirden buyırıqtı alğannan keyin Şege men Jdaqay say-saydı quvalap buqpaqtap alğa jılıdı. Äli tutasqan qoyu qarañğı. Seltigenniñ bäre jolıñdı tosqañ jav siyaqtı. Ekevinin de jürekeri dürsildep kevdelerine siyar emes.

Bılayırak şıqqan soñ Jdaqay sıbır etti:

– Qasqa bala, qasqığan degen osı...

– Qorqıp kelesiñ be? — dedi Şege mırıs etip.

– Qorıqpay... eñgezerdey birev kelip qazır jelkeñe qona ketse ne isteysiñ...

–Jalğız qaravıldan basqası uydıda... Qorqa berme!

–Ayaq astında sıtırılağan şöp.

– Oybay, sıtırıltpa!— deydi Şege sıbırлаp Jdaqayğa ursıp.

Ekevinin de közi tüye örkeşindey üşbüriştanıp aspañğa şaşıılğan qumtöbeniñ uşar basında qaravıtıp turğan kisi sülbasında. Ekevinde - eki besatar. Eki sapı pışaq. Bolğanı sol. Eñkeñdep, бүкеñ-bүкеñ jortadı. Ay tuvmay turıp bitirgeñderi — sol qaravıl töbeniñ iyek astına jetti. Bası kürdek üydey döñgelengen düzgenniñ tasasında etpettep jatır.

Qaravıl iyıǵında şoşayǵan mılıtǵı, töbe basında qalqıyıp äli tur. Bolmaşı qozǵalıp dүniyenin tört burışına sonav biyikten burılıp qarap qoyadı.

– Bul äkeñniñ... büytip tura berse manaylatpas... — dedi Jdaqay küyiniп.

– ... Kütүv kerek. Äli vaqıt köp tañǵa şeyin, — dep sıbırladı Şege.

Qumdı aymaqtıñ bederi ayqındalıp qarañğı suyılıp, uzamay dүniyenin bir burışında jartı külşe nanday qızarıp Ay da tuvdı.

Jdaqay Şegeni nuqıp qalıp, iyegimen töbe basın nusqadı. Şege buta tasasınan aqırın moynın sozıp qarasa, qaravıl mılıtıǵın quşaqtap maldas qurıp otırıptı.

–Quday berdi... — dedi Jdaqay asıǵıs sıbırлаp. — Otırǵanı durıs boldı. "Tınıǵayın" dedi ğoy qasqa.

Şege aspan törine qaray ısırlğan Ayğa, Ay sävlesi sebezdegen qum ölkesiniñ tañğajayıp kelbetine karap tamsandı. Tüs tärizdi. Jalañ ayaq jügirgiñ keledi sol ulpa qum betimen. Hınsuluv ekevi nege, söytip, osınav Ay astındaǵı aydalanı kezip ketpeydi?

Qaravılǵa qarap qoyıp buta tübinde buqqan Jdaqaydıñ da işte buqqan öz armanı bar. Ol — Balqıya, orta boylı dembelşe kelgen aq sarınıñ ädemisi Balqıya. Közi jabayı mısıqtıñ köziñdey jaynağan suluv Balqıya.

—Jdaqay, — dep sıbır etti Şege. Qıyalǵa şomıp otırǵan Jdaqay selk etti.

—Anav kalǵıp otır... şaması.

Ay aspan törine juvıqtaǵan tün ortası mezgil bolıptı. Boydı titirketip, selev basın qozǵap tün tükpirinen salqın samal suvırılıp esedi.

Bular töbe basında moyını salbırıp otırǵan qaravılǵa biraz tesile karadı. Qaravıl sınında qalǵıp otırǵanǵa uqsaydı.

Ekevi sāl şeginip töbeniñ etegine tüsip bükendep aynalıp jürip ketti. Bir täviri, büyirli qumniñ basındaǵı kisige etegi körinbeydi eken. Bular qumdı ıq jaǵınan aynalıp ötip qaravıldiñ tuv jelke tusınan qum töbege örmeley bastadı. Kesirtkedey jer bavırıp jıljıdı. Bul tustan töbeniñ batıs oypañında Ay sävlesi tüsip turǵan avqımı tay şaptırımday alañda şoǵırlanǵan avıl sulbası şalınadı. Üylerin tikpegen eken. Keregeden esekarqa, kürke qalqıytqan. Ertteveli, qañtaruvlı attar tur.

Eñbektep, suvsıma qumniñ jotasına da şıqtı. Aldın ala kelisip alǵan. Eger qaravıl oyanıp ketken jaǵdayda Jdaqay pışaq laqtıradı. Tım jaqın bolsa barıssa atılıp barıp Şege qaravıldiñ avzın bitevge tiyis. Qalayda mılıtq atpaydı.

Qaravıl jas jigit ispetti. Üstinde — tüye jün qaqpıa şekpen. Belinde — jalpaq beldik. Beldikte — oqtı qatar. Basında — döñgelek bōrik. Mılıtqıa mandayın süyep uyıqtap otır. Bir nārse aytqısı kep qaptalında eñbektegen Jdaqay Şegeniñ qulaǵına eñkeydi.

— Quday bileği. (Tanrı bilir.) Mınav Rısbek... — dedi Jdaqay,

Şegeniñ qulaǵına. Şege ananıñ türine jalt qaradı.

— Ket äri... — dedi. Közinde ürey.

"Sonıñ özi" degendey Jdaqay bas iyzedi. Ekevi bir avıq arqası düñkiyip otırğan sulbağa zäreleri uşıp tosılıp qadala qaradı.

Şegeniñ köz aldına Majannıñ jılqısın bağatın jetim bala sopaq sarı Rısbek kep tura qaldı. (birleşik eylem ???) Qara küşke bar, biraq suv jürektev momın bala edi Rısbek.

Tiri ustayıq... öltirip almayık sorlını, — dedi Şege aldınan köz ayırmay.

—Ustatsa... — dedi Jdaqay eñbektey tüsip. Endi ekevi de dımdarın şığarmay jılıdı. Uyıqtap otırğan qaruvlı Rısbekpen aralıq tım jaqın qalğan edi. Tımıq tün işinen äredikte buta satır-sutır ete tüsedı. Qum tırşılıgı belgi berip qoyadı. Bular uyıqtap otırğan Rısbektiñ qorılın estigende birine-biri qarap bas şayqadı. Ulpa suvsıma qumğa tiregen qol, tızeleri maltıgıp Rısbektiñ tuv sırtınan tayay berdi. Söytkenşe, bular kütpegen tosın jäyt boldı. Taban astınan jaqın selev arası düsirlep ketti de, qoyannıñ "biq!", "biq!" dep şıñgırğan üni tımıq tündi ap-aşçı tilip ötti.

— A?! A?! — dep qolın sermep alaqtap ornınan ırşıp tura berdi Rısbek. Biraq tuv arqadan kelip qalğan qavipti äli körgen joq edi. Däl osı sätte Jdaqay da, Şege de tisin basqan qasqırday sekirip kep uzın boylı Rısbektiñ arqasına jarmasa ketti. Şegeniñ mılıtıgı älgı sekirgen jerde qalğan. Umtılğan sätte eki qolın sozıp edi. Äytevir, közdegen jerine qolı ilikti. Rısbektiñ qoñqığan murnı men avzına alağanı tiygenin bileği. Endi bir sätte janusırıp ayqaylayın dep bulqına bergen jigitti ekevi бүктеp astığa salıp tıprlatıp basıp aldı. Şegeniñ uvısı qattı edi. Qos qolı Rısbektiñ avzında. Jdaqayğa jalt qaradı. Bul uzıntura jigittiñ basına şapşığanda dembelşe boylı Jdaqay belinen ala ketken. Qazır qulağan jigittiñ kevdesine qonjıyıp minip alğan. Şege jalt qarağanda Jdaqay oñ qolındağı sapını Ayğa jarq etkizip Rısbektiñ işine urdı. Şege "Öy!" dep ısqınıp qaldı, biraq tamağı qurğap ketken be, üni şıqpadı. Bunıñ üni şıqpasa da, davısın Jdaqay esitti. Üşinşi ret joğarı kötere bergen pışaqtı qolın Rısbektiñ işine siltey almadı. Eki жүзdi bolat aq sapı tot basqan temirdey qaravıtıp tur eken. Jdaqaydıñ da, Şegeniñ de nazarı — qandı sapıda.

Ekevinıñ astındağı Rısbek birese jıyırılıp, birese sozılıp jan keşe almay jattı.

Şege Rısbektiñ avzın tumşalağan qolın julıp alıp ırşıp ketip, eki-üş adım avlaq barıp turdı.

Älgi qoyandar tağı da şıñğırıp bıqıldadı. Bu jolı ünderi bir töbeniñ astınan, alısıraqtan estildi.

Şege ölgeli jatqan Rısbektiñ közine tuskisi kelmedi. Esten ayrılğañday meñ-zeñ sileygen Şegege qazir aspan aynalıp jerge түsse de bäribir edi. Qazir anav uyqıdağı avıl oyanıp bulardı qorşap alıp atıp tastasa da orındı tärizdi. Älden uvaqta Jdaqay kelip janına tize бүkti.

— Bitti, — dedi. Ökinişpen ayttı. Jdaqayğa degen älgi aşuv-ızadan diñkesi qurıp qur sülderi otırğan Şege:

— Nege öyttiñ? — dedi aqırın ğana.

— Bolar is boldı. Pışaqtı qalay urıp jibergenimdi bilmeymin... — dep Jdaqay unjırğası түsip tömen qaradı.

Tañ alagevim tartıp kele jattı. Boydı titirketip äldeqaydan esken toñazıq samal bar.

Şege buvını dirildep turdı ornınan. Aldımen ölikke qaradı. Rısbek basın şığısqqa berip qum üstinde şalqasınan jatır. Bası jalañ bas. Börigi domalap ketken. Bärigi sonav etekte noqattay qaravıtıp jatır.

Jdaqay qoyın qaltasınan boz oramal şıǵarıp tañ astına qaray bulğadı.

4

Küllü avıl tüyaq serippeý üyqıǵa şomǵanda Ay astında boz şapanı, aq sãldesi qılañıtıp şoşayıp jalǵız Labaq aǵuvn otırǵan. Ayattıñ ara-arasında savsaǵı jorǵalap taspyyq sanap ketedi. Közi jumuvlı, köñili uyıǵan. Qanşa otırǵanın bilmeydi, äytevir jazdıñ qısqa tüni suyla bastaǵan şamada aǵuvn buvın-buvını kütirlep jaynamazın jıynap türegeldi. Keyin burıla bergeni sol, közi qaravıl bala turǵan töbege tüsti. Töbe üsti jım-jılas. Şal bayǵüs öz közine özi senbey şuqşıyıp kep qaradı. Ras. Töbe üsti bos tür.

— Bulış! Ay, Bulış!— dep sarnay berdi şal qalbalaqtap. Buyıqqan tınıştıqtı şayqaǵanday şal üni.

Mıltıqtarın basına jastap kiyimşeñ jatqan avıl erkekteri kürkelerinen ıtıp-ıtıp şıǵa keldi.

— Attan! Attan! — dep aqırdı Bulış oynaqşığan arğımaq attıñ beline qarğıp mine berip.

Tañ astına karay tura şapqan Bulışka ilesip avıl er-azamatı qaharlı qosınğa aynalıp düsirlete jöneldi. Söytkenşe, aldarınan, tañ astınan mıltıq şanq etti. Bıtpıldıq qumğa kire bergen qosın at basın irkip şoğırlana qaldı. Qum arasında bekingen äsker barıp kördi. Sol taraptan ayqay estildi.

— Toqtandar! Käni, naqaq qan tökkileriñ kelmese qaruvdı tastañdar! Qaruvdı tastañdar! — degen ayqay tañğı avanı jañğırıqtırdı.

Bul ayqaydı şapanınıñ şalğayı dalaqtap mıltıq atılğan maydan şebine qaray jügirip kele jatqan Labaq aıuvnnıñ kări qulağı da şaldı. Iızı-şuv, qım-quvıt ürkelerin jıǵıp tüyelerine jük artıp jatqan qatın-qalaş.

— İyä, Beket ata! — dep sarnap bebev qaqtı aıuvn bayğus.

— İyä, Baraq ata! — dep davıstağan äyel ünderi quyqa şımırлатadı.

— Bas iyip kelgenge keşirim bar! — dep jatır ana jaqtan estilgen öktem davıs.

— Tapqan ekensiñ aldaytın aqımaqtı! — dep jatır jigitter.

— Jigitter! Boy tasalandar! — degen Bulıştıñ ayqayı şıqtı. Jurt selevli tompaq qıratı tasalap attarınan domalanıp tüse bastadı. Töbe tasasınan tars-turs mıltıq ata bastadı.

— Bulış! Ay, Bulış mergen! Men — Apanaspın! Sözime qulaq sal! Qarsılaspa, jurttı beker qırma! Öz erikteriñmen beriliñder! Ant etemin! Jazalamaymız! Elge qaytaramız!

Apanastıñ usınısına javap retinde şańqıldap eki-üş jerden mıltıq atıldı. Biraq Apanas taraptan oğan qarsı oq javmadı. Jigitter otryadtıñ bul qılıǵına tañ qaldı. Biraqotryad qayta-qayta ayqaylap "qaruvdı tastap, soǵıspay berilüvin" talap etti. Jigitter odan sayın ızaǵa buvlıǵa tüsti.

— Ay, balalarım-ay... ay, balalarım-ay!.. — dep asa tayaǵı qolında, anaday jerde zarlap saqalın savmalap aıuvn tur.

— Bava, oqqa uşasız! Buğınız! — degen ayqay-uyqayğa män berer emes. Avızında — duğa. Közinde — jas. Otryad oq atpasa da beker jatpağan eken. Kenet jigitterdiñ oñ jaq jäne sol jaq büyirinen qırqa astınan:

— Tus-tustan qorşaldıñdar! Eki jaqqa eki pulemet qoyıldı!

— Käni, qaruvdı tastañdar! — degen ayqaylar erevildep ketti.

— Bulış ağa, qarsılaspañdar! Bulış ağa! — degen Şegeniñ ayqayı şıqtı. — Bulış ağa! Tekke qırasız eldi! Tekke qırasız!

— Atqa... atqa otırıñdar!.. — dep buyırdı Bulış.

Bulıştıñ da oñaylıqpen berispek oyı joq edi. Söytkenşe, sırtın orap buqbaqtap жүгірген eki äskerdiñ töbesi qılt etti. Bulış sığalamay basıp saldı. Aldıñğısı şortan balıqtay şorşıp-aq tüsti. Ekinşisi de bir jigittiñ oğınan sespey kattı. Söytkenşe:

— Atıñdar! — degen kaharlı buyırıqqa ile-şala qos büyirden qos pulemet saqıldap qoya berdi. Sol-aq eken, tört-bes jigit attarınan sıpırılıp qala berdi. Attarğa oq tiyip, şıñğırip, şapşıdı. Közdi aşıp-jumğanşa iyesiz attar oynap şığa keldi. Pulemetter saqıldap jatır. İyu-kiyu. Ayqay-şuv. Ärkim endi öz basımen kayğı bolğan zobalañ sät tuvdı. Qarday borağan oqqa kim qarsı tursın. (karşı durmak/ deyim) Bulıştıñ jigitteri bıtpıldaq qumğa bet aldı. Qumğa jeldirtip bıtırap kaşqan köş te kirip bara jattı.

Uris bolğan maydanniñ däl kindik ortasında älgі jigitter bekingen qırqa üstinde qalqıyıp tañ şapağına malınıp aq jalavday aq şapanı jelibirep ahuvn bayğüs tur. Qolında — tayağı. Avızında — duğa. Qırşınınan qıyılıp jatqan jastardı öz közimen körіp tur. Qarday borağan jav oğı abjılanşa ısıqırıp, aş börişe ulıp şarq uradı avada. Şal Qudaydan ölim tiledi.

— İyә, täñirim, jiber ajal oğındı! Jiber ajal oğındı mına kәri qaqbasqa! Bunı közim körgeñşe kümrә nege bolmadım?! Kümrә nege bolmadım! — dep sarnaydı. Köz jası saqalın juvdı. Äy, bәse! Tün üyqısı tört bölinip bir nәрsege örekpip edi-av жүregi. Sonı nege üqpadı bu qaqbas?! Nege attan salıp avıldı түnde көшірmedi?

O, aljğan! Obalıña qaldıñ eldiñ! Obalıña qaldıñ?

Şal tayağımen jerdi түygişteди. Kүñireди, күyreди. Endi birvaq qum arasınan elүv saqtı salt attı әsker дүркireп шығıp, qaşqan көштиñ соñнан lap qoydı.

Töbe basında sarnap turğan aǵuvndı eşkim elep irkilgen joq. Jan-jaǵınan qıyquvlap aǵıp ötip jatır. Borday ezilip bozdap turdı aǵuvn bayǵüs. Älden uvaqıtta es jıyıp töñiregin şolsa qudıq mañı oypat qañırap bos qalıptı. Oqqa uşqan at ölimtikteriniñ üstine qarǵa, quzǵın jıynala bastaptı. Äriekte qum eteginde iyesiz jılqılar jür jayılp.

İñırsıǵan, ñıranǵan dıbıstı şaldı qulaǵı. Moynın sozıp sayǵa qaradı. O, Jasaǵan İye! Sayda jatqan bir öliktiñ basın süyep mıqşındap jatqan eki kisiniñ jotasın kördi. Ölikterdiñ arasında janı sıqpaǵan jaralılar da bolǵanı-av.

Şal asatayaǵı qolında keñ adımdap töbeden tüsip keledi. Älgi ekevdiñ birevi egdelev orıs eken. Ekinşisi — jas qazaq jıǵıtı. Ak matamen jaralınıñ kevdesin şandıp jatır. Bunı körip, orıs tili buralıp:

— A, aqsaqal, salam! — dedi. Jaralını tanı ketti aǵuvn.

Asan bälşebek. Jarası avır sıyaqtı. İñırsıy beredi.

— Suv! Suv! — deydi. Doktorǵa kömektesip jürgen jas jıǵıt brezent qaltadan Asannıñ avzına suv tamızdı. Jaralı Asannıñ közi jaqınday bere toqtaǵan aǵuvnǵa tüsti. Basın şayqay berdi. Söylesüvge tili kelmedi. Ölim avzında jatqan Asanǵa odan äri qaravǵa aǵuvnnıñ dätı jetpedi.

Basın şayqay berdi aǵuvn. Bet aldı jürıp ketti küñirenip. Bu tirlikten bezip ömirdi tärk etip dünüye kezip laǵıp ketkisi keldi bayǵustıñ.

— O, Jaratqan! O, Jaratqan! — dep sarnap ketip baradı. Qañǵıp ölüvge ketip baradı. Endigi layıǵı bul qaqbasqa sol qañǵıp ölgen.

Oypañnıñ batıs tusınan qum arasınan şubatılıp köş sıqtı. Alqa-salqa köş. Jılap-sıqtaǵan qatın-qalaş davısı. Köşpen qabattasıp japırlaǵan jayavlar, oǵan ile-şala topırlaǵan attılar. Jük artqan tüyeler, aydaǵan mal oypañǵa nöpirlep şañıtıp quladı. Aǵuvn köşke qarsı keledi.

Apanastıñ buyırǵımen sodan köş keşke deyin qudıq basında irkildi. Oqqa uşqandardıñ işinde birevdiñ balası, birevdiñ äkesi, birevdiñ bavırı tabılıp, onsız da jüregi jaralı avıl uv-şuv azalı davıs köterdi.

Otryad ta so küni tüste qaza bolğan Asan bälşebekti jäne eki javıngerdi, oqqa uşqan avıl adamdarımen, jerge berdi. Aspaŋğa üş dürkin mılıtq atıp, otryad keşke deyin aza tuttı.

Kün ısıvı qayttı-av degen şamada köş jolğa şıqtı. Keşegi kelgen izderimen keyin elge bet tüzedi. Köştiñ deni äyel, bala-şağa, kempir-sampir. Qaruvların tapsırıp öz erkimen berilip bala-şağasınıñ qasında kele jatqan er-azamattar da joq emes.

Mana, köş qaşa bıtırap qumğa kirgende bir jalğız üyli köş jılğa-jılğanı quvalap bölek ketken. Bul köş Balqıyaniki edi. Quvğın-sürgindi körip qalğan er minezdi kelinşek, äytevir, otryadtıñ qurıǵıman qutılsa, Bulıştıñ onı qalayda tavıp alarına közi jetken. Bulış jigitteri ökşelegen javdıñ betin avdaruv üşin qiyastap qaşa urıs salğan. Otryad olardan görıaylalı bolıp şıqtı. Negizgi küşin Bulış nökerlerin quvalavğa qaldırıp, bir tobi bölüne şavıp köşti qaytardı. Köş qolğa tüskennen keyin otryadtıñ negizgi küşi de atıstı doğardı.

Qarsılasqanmen, sanı da, qaruv-jaraǵı da bulardan äldeqayda basım otryadtan jeñilis tabatınına közderi anıq jetken avıl azamattarı sol arada iştey irüvge aynaldı.

Ayqay, dav, keris bastaldı. Eger Bulış basuv aytpağanda özara ustasa ketüvge de bar edi aşınğan jurt. Bügingi ölüm-jitimdi körgen Bulış endi iştey şuǵıl şeşimge kelgendi. Izine ergen jurtqa sonı jarıya etti.

— Küşi basım javğa salıp obaldarıña qaluvlımın, jigitter! — dedi Bulış iyirilip turğan nökerine. — Endi urınsaq qatın-bala köz jasına qaluvlımız. Men senderdiñ qatındarıñdı — jesir, balalarıñdı — jetim etkim kelmeydi. Jigitter! Băriñ de osı jerden tügel keyin qaytıñdar! Söz osı! Men äri qaray jalğız ketüvlimin!

At üstinde qazdıyp otırğan sireñke qara Bulıştıñ tüsi tütigip, közi qantalap ketken edi. Besatarın aldına köldeneñ ustağan. Basqanı kütse de jurt Bulıştan däl bundaydı kütpegen tärizdi. Señ sokqanday teñselip ketti.

— Meniñ qaytar jolım kesüvli. Men ne körsem de aldımnan körüvlimin. Ämirim — endi bala-şağalarıña qosılınar! Batam osı. Endi izime ergeniñdi atamın! — dedi Bulış atınıñ basın bura berip.

—Mässağan!

—Av, bizdi endi... kimge tapsırǵanıñız, Bulış aǵa!?

—Apanasqa! — dedi Bulış atınıñ basın burıp. —

Ol ädil orıs. Aytqan sözinde turadı. Keşiredi.

Buliş qara qasqa arğımağınıñ basın Balqıyanıñ köşine qaray burdı.

Jurt añtarılıp turıp qalğan. Köp uzamay dav, keris qayta bastaldı. Jartısı köşten qalmaytın boldı da, jartısı Keñes ökimetiniñ qas duşpanı Äzbergenniñ avzına qaradı, Söytip, nöker ekige bölindi. Üşinşi bölik bop Bulış pen Balqıya ketti. Bulıştıñ jalğız üyli şolaq köşi sonav köz uşında qılt etip qabaqtan äri asqanşa biraz jigitter jaltaq-jaltaq qaravmen boldı.

Buliştıñ ne oylağanı, qayda bet alğanı köpşilik üşin jumbaq bolıp qaldı

5

Köşti alıp kele jatqan otryad uşı-qıyrsız qum muhiytınan ekinşi küni de şığa almadı. Ekinşi küni de qum arasında tünedi. Ay äli tuvmağan. Sarı küzdiñ may toñğısız tüni. Qoyansüyek butaları arasına kirip irkilgen avıl jurtı bu kezde uyqığa bas qoygan. Olardı qorşap, bölek-bölek bop otryad jatır. Al otryadtıñ sırtında tus-tusqa qaravıl qoyılğan. Sonıñ biri — Şege. Közin jumsa köz aldına Rısbek kele qaladı. Qum üstinde bolğan vaqıyğanı bir sätke umıta alar emes. Uyıqtay almay eki jağı suvalıp, közi kirtiyip ketken. Sodan beri Jdaqaydı körse iyt körgen mısıqtay jıyırıladı. Opat bolğan Asan-dı olaydı. Ölim tuvralı tüñğış ret sarılıp köp oylandı Şege. Mana Labaq ahuvn Apanastıñ ötinişimen jurtqa vağız aytqan. Köñilin köpten torlağan qasirettiñ qara bultı sodan nöserlep kep bergen. Jurt bir sätke atıs-şabıs avırtpalıqtı umıtıp şaldıñ bozdav qoñır ävenine terbelgen. Şege köz jasın tıya almay qum işine jalğız ketip jıladı. Jer betinde bunıñ muñın uğar jan qalmağanday qattı jalğızsıradı. Bunı bir tüsinse jalğız Hınsuluv tüsinetin sıyaqtandı. Hınsuluvmen oñaşa söylesüvdi közdedi. Reti keldi. Jurt keşki asqa qamdanıp, sapırılısıp jatqan kezde bir qağa beriste Hınsuluvğa bir avız til qatıp, "Tünde küzette turamın. Seni kütemin" dep qaldı.

Köp uzamay Ay tuvatın sıñayı bayqalıp, töñirek bozaruvğa aynaldı. Jurt — uyqıda. Bul — küzette. Qız äli joq. Şege osı saparda, äsirese, keşeli-bügin Apanasqa tañ qaldı. Jol-jönekey tañ namazı, besin namazı kezderinde tüyesin şögere sap jaynamazın qum üstine tösep qubılağa bet burğan Labaq Ahuvnıñ bayqap qalsa boldı, Apanas şapşañ buyırıq etip köşti irkedi. Äskerdi de irkedi. Söytip, Labaq Ahuvnıñ jäne onı töñirektep säjdege bas qoyğan jurtşılıqtıñ namazı ayaqталғанша бүкіл eldi iyirip küttirip

qoyadı. Tärtip saqtatadı. Sodan Labaq Aħuvn bastağan avıldıñ ülken-kışileriniñ Apanasqa degen közqarası kürt özgerdi. "Orıs ta bolsa, bir iymandı jan eken!" dep, qarıyalar otryad komandirine iltiypatpen qaradı. Jdaqay bastağan keybir jastar ğana "Mınası nesi komandirimizdiñ, moldağa tabınıp..." — dep küñkildedı. Surjekey sıyaqtılar Apanasqa: "Buniñız qalay, Afanasiy Vasiyleviç? Banditterdi büytıp nege qurmetteysiz?" — dep narazılıq ta bildirdi. Apanastıñ javabı birev: "Halıqtı qurmettev kerek, dästürdi sıylav kerek", — deydi.

Şege selk etti. Qarañğı işinen bir tısır sezilgendey. Qaravıtıp, mayda basıp bir sulba tayap keledi. Üñilip qaradı. Hंसuluv! Ras, sonıñ özi! Şegeniñ tili baylanıp, tandayı qurğadı. Al endi kaytti?

Mayda basıp jaqınday bergen qız irkildi. Sonıñ özi. Taldırmaştav sopayğan Hंसuluv. Şege qolındağı besatar da osı sät şamadan tıs avırlap ketkendey. Ustavğa ebedeysiz. Özi de sөleket qozğalıp sөleñ etip, ünsiz turğan qızğa qaray ayaq bastı.

Tөbede dalıyğan juldızdı aspan, taban astında şalqar qum jatqanın jөne sol jalpaq әlem qazır uyqıda ekenin şapşañ oydan ötkizdi.

— Hंसuluv! — dedi davısı jarıqşaqtanıp, sıbırlağanday. Kisi esiterdey emes edi. Biraq Hंसuluv esitti.

— Men ğoy!.. — dedi. Üninen jumsaq iltiypat sezilgendey.

Şege qızğa jaqın keldi. Toqtadı. Qız ıyıǵına juqa şapanın jamılıp şıqqan eken. Jağasınan бүrip ustap, buğan төmennен qayqı kirpigi түrilip süzile qarap tur. Qara көleñke түн de bolsa Şege qızdıñ tik qadalğan ağı aq, alası ala ülken suluv janarın көrdi. Aldında qol jeter jerde tur Hंसulu. Tүн juldızı turğanday aldında.

Qız sāl mıyıq tarttı. Soñda ğana Şege öziniñ qıysınsız көp turıp qalğanın bayqadı. Jүregimen alısıp:

— Jүr... qır üstine şıǵayıq! — dedi. Qız bunı ünsiz qoştap qatar qozğaldı. Şegeniñ jүregi kevdesine sıyar emes.

Jүyrik sezimi дүниyeni şarlaydı. Ayaq astında qurğaq şөp tısırı. Tınıştıqqa qulaq түrip jan quynımen alısadı Şege. Tөbede dalıyıp aspan, şañıtıp Qus jолı, төмende кеñ mediyen qum jatır. Sarğayıp saǵınған ğaşıǵına ne demek? "Nege şaқırdıñ?" dese, ne dep javap katpaq?

Mañdayı jarqırap ür qızınday ayağın erinip basıp keledi Hınsuluv.

Töbege şıqqasın da ekevi sol bir ıñğaysız tuyıq qalıptı buza almay, bederi ayqındala bastağan tüngi qum ölkesine sál tosılıp irkilip, nazar qıdırttı.

— Otırayıq! — dedi Şege kürsinip, ıyığınan mılıtığın sıpırıp, ulpa qumğa tize büge berip. Tün aspanınıñ şığıs qaptalı ağıarıp Ay şapağı mol biline bastağan edi. Jüzin sol tusqa berip janına kep Hınsuluv da jayğastı.

— Ay tuvıp keledi,— dedi qız qıyalğa şomğanday.

Muñayıp ayttı.

— Qazir Ay tuvğasın... keremet boladı qum arası!— dep ilip áketti Şege. — Aylı tün astıñda qum aralap kördiñ be?

Hınsuluv tandayın qaqtı. "Joq" degeni.

— Bizdiñ jaqtağı Aylı tün bir basqa, mına tün bir basqa... — dep bastadı añgimesin Şege. Qum betine älidenen sızıp qırın otırğan qız külimsirep älsin-älsin jas jigittiñ uşqın atqan janarına, añgime aytqan kezdegi özgeşe qulpırğan dıydarına köz qıyığın salıp qoyadı.

Qız burılıp qaradı.

— Şege! Odan da... elge barğasın ökimet bizdi ne isteydi, sonı aytşı!

— Apanas ayttı emes pe? Tük te istemeydi. Artelge kiresizder... Jañaşa ömir süresizder...

— Sol-aq pa? Kisiniñ sengisi kelmeydi. Apanastıñ aytqanınıñ bări ras bolsa... — Apanas nağız revolyuciyoner,— dedi Şege bu jerde öziniñ sayasıy közqarasınıñ biyik ekenin tanıtqısı kelgendey.

— Apanas aytsa, ötirik aytpaydı.

— Sen de rebelsenersiñ be?...— dedi Hınsuluv.

— ...Keñes ökimeti üşin küreskenderdiñ bări revolyuciyoner! — dedi Şege. Dedi de kenet tüyilip, oylanıp qaldı. Öz jan sarayına özi qulaq türgendey janında bir tüytkil bar. Onı qalay aytar? Onıñ betin qaytip aşar?

Ҳансулув жигитке көзин төңкерип бир шекесинен қарады. Күлимсиреп жигиттің Ай сәвlesi түсіп турған қызық мұртты балаң жүзіне шамалы назар ирікті.

Шеge тағы да күрсиніп жүзін буріп қызға қарады. Қыздың жұмсақ нұрланған көзіне көзі түсті. Назарын таядырды. Ҳансұлуvdың жанарынан жılı шұвақты гүмiрiнде туңғыш байқауы еді. Төбесінде шаңитып — Қус жолы, табанында байтақ қум жатқаны түсті есіне. Ойласа, сол әндеy шырқаған даңғыраған кең ғаламның kindik ортасында Айдың сүт нұрына шомылып отыр екеvі. Қан аққан жаралы жүрегiнiң басына шым-шымдап шыпалы бақыт тамшысы тамғандаy қыбыр ете алмады Шеge. Jan түкпіріне сәvле sevіp көкірек quvсында ravандаp таң атқандаy. Тынсы тарылып, жүрегі дабылдап қубылып қайта түлегендеy.

— Сұлуv!..— деді.

Қыз Ай астындағы ертек дүниyesіндеy қылаңитып жатқан қум buyраттарға үнсiз назар жібереді. Шеge қол соzды Ҳансұлуvға. Түңғыықтан алып шықсы деп жалбарыңғандаy қалпы. Қыздың бурым ушынан устap көрді. Jүрегі alasүріp kevdesine sıymay барadı... Қыз шашынан бiр нәзік iyis, әтiр iyisi сезіледі. Sol тәттi jupardan jута bergisi keledі Шегенің. Ekevi de бiр авық тiлдері байланғандаy үнсiз қалды. Шеge Ҳансұлуvdың қолынан устаді. Öz батылдығына öзі таңырқаді. Қыздың сүйрiк savsaқтары алақанында... Ҳансұлуv, сөйткенше, тiтiркеніп ігiсіp қалды. Jävдiрей қарap, қолын ақырын eppen suvsıтıp bosатып алды. Arman қуsының әлгiнде ғана uvысында болғанын зердеlep үлгерді Шеge.

— Kettim, — деді, шапанының өңірін қос қолдаp қымтаp тоңазығандаy тiтiркенген бойжеткен. Baқыттан басы айналған Шеge:

— Otırsay! — деп жалынды қыздың енді iркiлмесін бiле тура.

— Joq...— деді қыз. Жіміya қарap бас шайқаp тур.

Қыз қылығына табына түсті Шеge. Oсы сәттің шындығына sener емес.

Шеge теңселіп орнынан турды. Jібек шапан жамылған суңғақ бойлы қыз mayда басып, көлеңкедеy jылжып ketіp барadı. "Men sendіkpіn" деп бара жатқандаy узай bergen sulbasы.

Tүн. Aspan төрінде жүзген Ай. Төбе басында sostыып турған Шеge. Көкірегін кернеген quваныштан, бақыттан басы айналып теңселіп тур.

JAÑA ÖMİR

1

El şetine kirgennen bastap Həsuluvdın tañırqavı köbeydi. Bular quvğın-sürginmen jürgen jıl işinde el sıyqı qattı özgergen. Burıñı, är töbeniñ astında bes-on üyden, balgerdiñ qumalağında şaşılıp jatatın avıldar azayıptı. Onıñ esesine qudıq, bulaq bastarında mol şoğırlanıp, jelibiretip qızıl jalav köterip, sapırılısıp kirpiş quyıp, qabırğa qalap jatqan jurt. Bul avıldar bayağı köp ayılatın "jaña ömirge" qaray jüytkip ketip qalğan. Şegeniñ aytuvınşa avıl jıynalıp Jılıbulaq basına qonğan. Seriktikke uyısқан. Endi avıl "Jaña jol" dep ataladı.

Həsuluvdın közine tastaq töbe eteginde miñğırğan qala turğanday körindi. Sarı betkey tösinde Һalıq jıbrılap, toy ötip jatqanday. Ötken jıl işinde dünüе таза өзgerip ketkenдей.

Həsuluvdın esil-derti tezirek äke-şеşesin körüv.

Nazarı — avıldan şettev turğan aq boz üyde. Tanıp keledi öz üyin. Burq etip közine jas keldi.

— Ay, qasqaldaq, jasa källektep! Qaraşı Şege, mektepti qasqaytıp salıp tastaptı! Äy, malades, Qozbağar! - dep Jdaqay at üstinde edireñdep ayqaylap uşıp kete jazdadı.

Həsuluvdın esine Şege aytqan añgime oraldı. Jaña avılğa Qozbağar basqarma bolıptı. Bayağı jaman Qozbağar, söytip, elge tutqa bolğan. Osınıñ bärine Həsuluv sener-senbesin bilmeydi.

Jaqınday kele avıl bederi ayqındaldı. Bulaqtı jağalay tizile qonğan elüv şaqtı uy.

Avıl jurtşılığı jumıstarın toqtatıp, iyterdi şuvlatıp jaqınday bergen şolaq köşke samsap qarap tur. Bir qatın jay turğanşa Torqa kempirdi söyletkisi kep:

— Şеşey-av, közaydın, kim desek qaşıp ketken kelinіñiz eken ğoy kele jatqan! — dedi davısın sañqıldatıp jurtqa esittire.

— Ädiramqalsın... "kelin" bolmay, "qulaqtıñ" qızın!! Balamnan avlaq, o nesi tüge! — dep Torqa kempir turğan jerinde tuvladı.

Şağın köş avıl şетinde irkildi. Bala-şaға aldarınan жүгіріp şıqsa da, үлкender jağı qarsı aluvğa asıғar emes. Şege Qozbaғardı көріp tursa da:

— Av, basqarma qayda? Basqarma!? — dep davıstadı ädeyi.

Süymenşotpen jerdi tömpeştep jatqan Qozbağar mañday terin jeñine sürtip, tikteldi.

— Av, joldas! Mına eliñdi qarsı al! — dep Şege janın quvırıp baradı.

Qompiyğan Qozbağar qolaysız küyge tüsip, köşke qaray ayandadı. Sol-aq eken, Torqa kempir:

— Äy!— dedi.— Qanşama qatınjandı bolsañ da qayt keyin!

— Apa-av... mindetim ğoy...

— Däl "mindetiñniñ" işine siyeyin... seniñ! Qayt! Qayt degen soñ! — dep şaq-şaq etti şeşesi.- Oybay, bunday inııqtı körsem közim şıqsın!

Torqa kempir otıra qalıp sarı betkeydiñ qurğaq topırağın judırıqtadı. - Apa! — dedi iynabatpen aduvın kempirdiñ janına kelip eñkeygen Şege. — Apa, sabır etiñiz! "Qulak", "bandı" degen sözderdi añdap aytıñız! Bul üyler bizdiñ avılğa GPU-diñ buyrığımın kelip otır. Astanavit otkoşovki prkazıbayt tabarış Stalin, —dedi Şege davısın qataytıp, ädeyi orıssalap. — Ot soñday sayasat!

— Oybuy! — dep Torqa kempir tüyelerge qaray tura jügirdi. — Oybuy, jamaldatqır, emizip qoydı-av botasın!

Ay, şuv! Jurt qıran-topan.

Şınaştaqtay kempir şañdaqqa qaray jüytkip baradı. Hınsuluv da küldi. Davkes kempirdi bir avız sözben qaşırğan Şegeniñ tapqırılığına iştey qulay rızza boldı.

2

Jalğız köş qum işin köp şarladı. Alğaş arttan quvğın-sürgin bola ma dep bet aldı qaştı. Quvğın-sürgin bolmadı. Sodan bağıtın şıǵısqa taman özgertip kün-tün demey üdere tarttı. Jal-jal qumdar tavsılmaıdı. Eki kün jürip üşinşi küni degende qum arasında bir jasıl jantaqtı, şırmavıqtı şuqırğa kezikti. Kidirdi. Jükterin tüsirip, eki tüye, bir botanı tusap jantaqqa jiberdi. Eki kölik attıñ da er-turmandarın sıpırdı. Köştegi adam sanı da ekev edi. Bir erkek, bir äyel. Erkegi maldı jayğap jürgende, äyeli ot tütetip suv qaynattı. Ekevinde de ün joq. Eki kerege basın qosıp jiberip lezde

esekarqa kürke jasadı. Sosın, sol quvıs kürkede şüñkiyip otırıp şay işti. Istıq şaydan mandayları jipsip, terlegennen keyin ğana erkeğine til bitti:

— Sen üydi tige ber! Şañırağın köterip bereyin! Men qudıq qazuvlı... — dedi.

— Uğ, rahat-ay, kösilip otırıp şay urttaytın da kün tuvadı eken ğoy,— dep şayğa qanğan aqsarı kelinşek jigiline erkelep, mısıqtay kerilip körpeşe üstine qulay berdi. Mavjırap esinep mol sävleli tarğıl közin bir aşıp, bir jumdı. Bul Balqiya edi. Jigiti — Bulış. Eldi şuvlatıp eteginen ustağan Bulış.

Közin aşsa da, jumsa da köretini — Bulış. Şoyın qara Bulış. Tüsi qalay sustı bolsa, janı sonday jumsaq Bulış. Bükil jariq dünyeden jalğız özin ğana tañdap alıp, ömirdiñ özge qızığın tärk etken. Balqiyağa da osıdan artıq ömirdiñ keregi joq, Tek Bulış aman bolsın.

— Qıymıldayıq. Attar şölden qattı. Jatuvğa bolmas,— dedi Bulış janında buratılıp jatqan kelinşeginiñ nazın iştey unata otırsa dağı. Kirpigin ayqastırıp sāl mıyıq tartıp jatqan kelinşegi közin aştı. Jabayı mısıqtıñ közindey...

Jigit jüregi dürsil qaqtı. Kelinşeginiñ mıqınına köz tastadı. Kürkeniñ añırayğan esiginen töñirekti bilevlep qorşap turğan orasan jayqın qum älemine köz jiberdi. Pisken nanday qızğış qum jaldardan joğarıda dalıyğan zeñgir aspan. Tüpsiz tuñğıyıq aspan. Siltidey tunğan tınıştıq. Köpten umıt bolğan jañğa jaylı tınıştıq. Äldeqaydan şegirtke şırlı estiledi. Pır-pır pısqıradı attarı.

Balqiya esinep tağı da kerildi. Jalañ ayaq jatqan. Kesteli etek aq köylektiñ eteginen tolıq aq baltırı jarkırıp şıǵıp jatır. Unday taza suvsıma qumğa jalañ ökşesi tiyip jatır. Jigittiñ basına qanı şapşıdı. Jüregi alasurıp ıyığındağı şekpenin şeşe berip Balqıyanıñ jüzine nazarı irkildi. Erni sāl-pāl şölirkey aşılp dıydarı masavray qalğan. Aq ulpa buğağı turımtaydıñ tamağında bülkildeydi. Bulış eñkeyer-eñkeymesten Balqiya qarsı umtıldı. Kelinşektiñ tegevrindi quşağı jigittiñ qabırğasın qavsatıp jibere jazdadı. Ekevi tar kürkege sıymay jalañ qum üstine şıǵıp ketti.

Küz aspanı biyik, tuñğıyıq. Qanatın keñ jayğan tınıştıq. Şegirtkeniñ şırlı äldiylep tur älemdi.

Tüs ava Bulış pen Balqiya tirlik qamına kiristi. Balkiya üy tigip, Bulış oypañnan qudıq qazıp jattı.

Qudıq bitkennən keyin qaqqan, mılıtığın alıp Bulış kişkentayınan üyrengeñ kāsibi añ avlavğa şıqtı.

3

Büginde el işi alasapıran. Keş bolsa jıynalı. Qızıl keñirdek aytıs. Birev "qulaq", birev "quyrışq", birev "badıraq" bop jarğılasadı da jatadı. El kezgen ökil. Ökilge qarap avzın aşqan nadan halıq.

Şegeler qaşqan eldi quvıp jetkende Jılıbulaqta qalğan avıldıñ soñğı körgeñ ökil bayağı Buqabay Melisa edi. Buqabay bu kezde "Buqa" degen laqapqa iye bolğan. Sol "Buqa" Melisalıqtı qoyıp, endigi jerde elge jol silteytin ökil bolıp jür.

Avıl arısı-gürsi kirpiş quyıp jatqan. Namazdiger, namazşam şamasında Hantörtkil töbe tüstan solbırayğan bir jalğız attı sopayıp körindi. Ökil ekeni bilindi. Burınğı ökilder arısı-gürsi(???????) ekpindetip, quyındatıp kelüvşi edi. Mınav at üstinde qalğıp kele jatqanday. "Al bala, jügir aldınan! Mınav däl "Buqanıñ" özi..." dedi, jolğa qarap türğan Şärip, eşki saqalın uvmajday tüsip.

Qozbağardıñ tüsi qaşıp ketti. Şıbın janın qoyarğa jer tappay bebev qaqtı. Sürine attap ökildiñ aldınan şıqtı. Qaykı bel, kări jiyren üstinde büginde ürgeñ mestey orasan semirgeñ kilbik köz, qaban jelke Buqabay otır. Közi tars jumuvlı. Şınımın uyıqtap kele jatqanı ma? Eki ıyığınan dem alıp jügirip jetken Qozbağar bayğustıñ ol sälemin de alğan joq. Biraq onı arsinatın Qozbağar emes. Dökey qonaqtıñ şılavına oratılıp "ağalap", jayılp jastıq, iyilip tösek boldı. Buqabay onan arı ıñırandı. Kerilip sozıldı.

— Bala, jıynalıstı, şhoduv ötkizeyik,— dedi, attan böksesin äreñ süyrep tüsip jatıp. Burınğı Buqabay Buqabay ma? Ökil bolğalı minezi körinev özgergeñ. Bala künnen köz körip ösken Qozbağardı tanımaytın kisidey erin uşımın äreñ söylesedi. İñiranp sarañ söylep Qozbağar paqırdıñ janın qas-qabaqpenen-aq quvırıp baradı.

— Jaqsı! Jarayd, Büke! — dep Qozbağar ısqınıp tura jügirdi eldi jıynavğa. Buqabay temeki şegip tütünin burqıratıp şalqayıp tur.

— Tak, joldastar! Jeke menşik! — dep söz bastadı jurt jıynalğasın Buqabay. — Qazirgi bizdiñ qas javımız, joldastar, jeke menşik! Jeke menşigi köp adam — bay-qulaq! Jeke menşigi şağın adam — ortaşa. Al jeke menşigi joq adam qas batıraqtıñ özi!

Ot tak! Sätsälizmdi kim jasaydı? Sol batıraq-kedey jasaydı. Tüsindik pe? Ot tak!Tärtip solay!

Alğı qatarda otırğan Şärip alağanın şapattap:

— Äp, bärekeldi! Qandırdıñ-av qulağımnıñ qurışın, Pay! Pay! — dep ayqaylap uşıp kete jazdadı. — Qayran jaña zamannıñ jastarı-ay! Jasa! Bas! Ayama!

— Ta-ak! Söytip, edrittimat jeke menşikti joymay biz alğa basa almaymız! Kalaşnikov solay degen. Tüsindik pe?

Joyılsın jeke menşik! "Seniki-meniki" bolmasın!

Jasasın källektip!

Jurt japa-tarmağay qol soqtı.

Ökil suvıq demin bir alıp, köldey oramalmen terşigen jalpaq şekesin sürtti. Janında otırğan Qozbağarğa eñkeydi:

— Bala, bir şay işetin mezigil boldı-av deymın!

Qozbağar üşip turıp jaña ömirge bet bürğan "'Jaña Jol» avlınıñ atınan mazmundı sözi üşin ökilge ülken alğıs ayttı. "Aqıl-keñes, nüsqavlarıñızdı buljıtpay orındaymız" dedi.

Oñaşa qalğannan keyin ökil Qozbağardı qoltıqtap:

— Al bala, endi bir... dastarqanı keñdev üyge basta! — dedi.

Qozbağar oylanıp qaldı. Ökil büyirden nuqıp qoydı . —Boyjetken qızı bar üy bolsın!... — dep bırs-bırs küldi.

Qozbağar tıqırşıp terşip ketti. Jelkesin sipap oylana qalıp bir kezde "Jüriñiz" dedi. Jumaş degen ortaşa şaruva bar edi. Üyinde boyjetken Narqız degen qızı da bar. Jurt iriligine qarap "Narqız" atap ketken. Qızı boyjetkesin be, äytevir, keldi-ketti qonaqqa Jumaş üyi beyildi edi. Ökildi Qozbağar avıl arasimen solay bastadı.

Jumaştıñ üyine keldi. Jumaş aq qubaşa arıq kisi, qoltığında jaltır qarın bala, qalbaqtap ornınan tura berdi. Törge Narqız körpeşe jaydı. Bügin kirpiş quyıp edi. Sondağı jumıs kiyimin şeşpegen eken. Etik, şalbarı özi iri kisige jaraspay-aq tur. Ökil qabağı kirtiyip ürke qarap otırdı qızğa. Bir qağa beriste Qozbağarğa qarap edi. "Budan

başqa üy tappadıñ ba?" degendey renişi sezildi közinen. Kümپیygen Qozbağar qañbaqtay qozğalaqtap ketti.

Samavırdı alıp sırtqa şıǵıp ketken Narqız birşama waqıttan keyin üyge qayta kirdi. Üstinde tögilgen qızıl ala şıt köylek. Belı tırsıyǵan qoñır maqpal qamzol. Öñiri malınǵan monşaq. Bilegi tolǵan bilezik. Özi juvıp, taranǵan.

"Buqa" üy iyesiniñ añgimesin tars umıtıp qızǵa qadaldı. Tüsi jıldı. Kevdesine jan kirdi. "Buqa" köp uzamay ırjalaqtap küle bastadı. Qozbağardıñ jüregi ornına tüsti.

"Buqa" osı üyde tünep, tañerteñ onı Qozbağar şıǵarıp saluvǵa keletin bolıp tarastı.

Jumaş degeniñ bir jılavıq sorıqaynaǵan eken. Keş boyı şaruvaşılıǵın aytıp, jaǵdayın aytıp mezi qıldı. Buqabay qaytsin, qonaq bolǵan soñ lajsız tıñdadı. Bügінде alım-salıqtı aytıp jılamay otırǵan üy bar ma? Oǵan eti üyrengeñ Buqabaydıñ.

Şaşbavı sıldırıp-güldirep Narqız tösek saluv qamına kiriskende, Buqabay serpilip qattı quvanıp ketti. Äyelder tösek sala bastaǵanda qonaq sırtqa şıǵa turuv lazım. Buqabay bultı bar qarañǵı tünde sırtqa sıqqan boyda "uñ" dep, kökiregin kere salqın ava jütti.

Qınama bel qamzoldı, sāl boyşañdav, sāl irilev, biraq ayaq, qolı balǵaday qulın deneli boyjetken qızdıñ äsem tulǵası köz aldınan ketpey turıp aldı. Özi netken tärbiyeli. Kün uzaq tis jarıp bir söz aytpadı-av.

Şam sönip tas qarañǵı üyde tınıştıq ornadı. Sırtqa şıǵıp ketken Narqız birazdan keyin oraldı. Esikti işinen ildirdi. Şolpısı sıldırıp üydiñ oñ jaǵındaǵı salınuvlı tösekke jaqındadı. Kişkentay inisiniñ qasına jatuvǵa iñǵaylandı. Üydiñ sol jaǵında äke-şeşesi jatır. Qonaq Buqabay jalǵız özi — törde, ortada. Üy işi tas qarañǵı bolǵanmen, Buqabay üşin dünüye jap-jarıq tärizdi. Tas qarañǵı üyde sırt kiyimin şeşingen qulın müsindi qızdıñ sülbasın şıramıtadı. Jüregi kevdesine sıymay örekip, tanavǵa jetken nāzik ātir iyisinen taza mas bolǵanday Buqabay. Qız jıp berip tösegine kirip jatıp qaldı. Ne qıymıl, ne dıbıs joq. Tınısı da sezilmey qaldı. Buqabaydı östip jazalayın degendey.

Avıldıñ o jaq, bu jaǵınan iyter ürip qoyıp, aqırı olardıñ da jaǵına qum quyıldı,

Murnı şuvıldap otaǵası men äyeli tätti uyqı quşaǵına engendey. Qız beyne ölip qalǵanday jım-jırt. Dāv de bolsa demin işine tartıp Buqabaydı kütip jatır. Janım-ay, netken aqıldı. Jılday jıljıp bir saǵat āreñ ötti. Qızdıñ äke-şeşesi uyqı arasında

sandıraqtadı. Endi urıp jatsaň da oyanbas. Kiyiz üydiň jırtıģınan sınıq aynaday tüngi aspan körinedi. Bult ıdırağan-av.

Bul kezde Buqabay talay tätti qiyaldarğa şomıp, qol sozım jerde qıymılsız jatqan qızdı endi quşaqtap quşpasa, bul ömirde zäredey mağına qalmaytınına közi jetken. Sondıqtan töseğinen şıǵıp, qız töseğine taman törttağandap jılıdı. Oyun biylegen armanı bayav tınıstap şalqasınan jatır. Beti beri qaray buruvlı, bir burımı jastıqtan tüsip ketken. Bilezikti, saqıynalı sol qolı körpe sırtında bolmaşı köterilip basılğan kevde üstinde. Jaqındap üñile qarap, ne isterin bilmey şoqıyıp jürelep otırdı jigit. Sodan keyin qızdın qolın ustadı. Ip-ıstıq eken. Oyansın dep qısıñqıradı. Qız oyandı. Basın köterdi. Qolın tarttı. Şoşına qarağanın boljadı Buqabay.

— Ne kerek... sizge?! — dedi qız. Söz saptası qatañdav. Abırjıp qaldı Buqabay. Asav ma dep qaldı. Manadan bergi ıstıq sezimine salqın suv şarpıǵanday.

— Men ğoy bul... şoşımañız!.. — dedi davısı dirildep. Masqara-ay, dırday ökil Buqabaydın dirildegeni nesi?

— Siz bolsañız qaytem? Ornıñızǵa barıñız!

— Narqız! Sizge aytpaq sözim... bar. Öziñiz boyjetkeli osı bugün kördim... Kördim de unattım... Meniñ maqsatım sizdi tálkek qıluv emes... Siz qalasañız... Qalasañız ömirlik jar etüv...

— Ol oy qaşan kirdi basıñızǵa?!

— Ol oy... burınnan da bar ğoy... Bügin sizdi körgezin... anıq şeştim... — dep abdıradı Buqabay.

— ... Asıqpañız... oyñız pise tursın... şıdañız... Ömir boyı ökinip jürersiz... äytpese... — dedi qız. Davısında äzili de, kekesini de qosa bayqaldı. Bunı Buqabay qızdın beti beri qaraǵandığı dep uqtı. Endi tek wädeni köliytip eñ bolmasa quşaqtap, süyip bir şer tarqatuv kerek.

— Qurbım, şınım osı... Bir qızdı baqıttı etüvge Buqabaydın qudireti jetedi. Tek meni betimnen qaqpañız!

— Betten qaqpağanda ne iste deysiz?

— Tük te isteme, qalqam! Osılay montıyıp otırsañ bolğanı... — dep Buqabay qapsırıp quşaqtay aldı qızdı.

Qız qapelimde moynın olay bir, bulay bir burğanı bolmasa, tırp ete almay qaldı.

— Ğaşığım! ... Janım! — dep, qaban jelke Buqabay Narqızdı umar-jumar bavırına basıp moyınnan, alqımnan ölip-öşip süye bastadı. Şöldep ındını kevip qalğanday.

— Jiberiñiz! — dedi Narqız sıbırlap. Buqabay odan beter ekilene tüsti.

— Men alamın... Üylenemin... — dep bastırmalata sıbırlap jantalasıp qızdı jastıqqa qulatıp omırav astına saldı. Bir ğajabı qız ayqaylar emes. Ünsiz qarsılasıp bunı kevdeden iyterip köterip baradı. Qoldarı netken qaruvlı. Oñ qolımen Buqabaydı iyekten tiregen. Buqabay endi tösimen qızdıñ tolıq omıravın ezgileyin dep qanşa umtılsa da iyekten tiregen tegevrindi bilek bunıñ basın şalqaytıp keyin qayırap baradı. Endigi jerde ekevi ünsiz qasarısıp tiresedi. Bilekke bilek ayqasıp kalğan. Qız birtindep bunı kevdesinen ısırğan sayın Buqabaydı namıs örtep baradı. Oypırm-ay, bir qızğa äli kelmegeni me? Izalanıp basın şayqap qaldı. Qız qolı iyeginen tayıp ketti de, Buqabay ekinimen alğa quladı. Qız bulqıp tösekten şıǵıp ketti. Buqabay belden küşaqtay aldı. Buqabaydıñ ayağı erbeñ etipbılq etken birdeñeni basıp ketti. Bala şar etti. Qızdı tösekke qaray tarta bergen Buqabaydıñ mañdayına eldene sart etti. Köziniñ otı şıqtı. Sol küyi öz tösegine sekirdi. Bala jılap qarañǵı üydi basına köterdi.

Narqız inisin jubatıp jatır.

— Ne boldı, Narqız? — dep şeşesi oyandı.

— Eşteme emes... — dep şolaq javap berdi qız.

...Qozbağar bayğustıñ tünimen kirpigi ilinbedi. Tañ qarañǵısımen aqırın tısqa şıqtı. Nazarı eriksiz Jumaş üyine avdı. Ökildiñ qayqı bel jiyreni üy sırtında

baylavlı turğan edi. Qarasa at ornında joq. Zäresi zär tübine ketti Qozbağardıñ. Qurıdı degen osı. Jumaş üyine qaray bülkildep jügirdi Qozbağar. Kenet, qalt toqtadı. Qarasa sonav avıl aldındaǵı qabaqqa tırmısıp atın qamşılap entelep birev baradı. Qozbağar şüqşiya kep qaradı. Qarasa sol, ökildiñ özi! Atın qamşılap zıtqıp baradı. Sol küni jumıs basında Jumaş büğan:

— Üyge qonaq äkelgeniñe qarsılığım joq, inim... biraq... Biraq... sen keşegidey üyge "buka" äkelgendi qoy, — dedi. Qozbağar uyattan jerge kirip kete jazdadı.

4

...Soñğı künderi Şege üyge tün balası keşevildep kelüvin jiyiletti.

Şam söngen şaq. Jaybasqannıñ irge jağında jatqan Şärip közi iline bergen edi, küñgirlegen bir ünnen oyanıp ketti. Jaybasqan eken.

— Sen osı ne oylap jürsiñ? Balañ bolsa erjetti...— deydi. Üyqısı şayday aşılğan Şärip şoqşa saqalın tutamdap jaman üydiñ jırtıǵınan jıltırağan juldızdarğa qarap oylandı.

— E, komsomol bolğasın, qaydan bileyik... özi biler dep jürgenbiz de... — dedi.

Jaybasqan kürsindi.

— Balañ endеше büldirip jür. Özi bilgeni sol bolsa...— dedi.

Şärip jastıqtan basın julıp aldı, Jaybasqanğa qarap ajıraydı. Jaybasqan:

— ... Ana urğasımen baylanısıp jürgen körinedi.

Torqa apamız kep bugün tağı burqıldap ketti, — dedi.

— Oy, kispüriş-ay, kispüriş! — dep Şärip balasınan tüñilip basın şayqay berdi. — Osı kispüriş bir nörсени büldirmey neğıp jür dep em-av özim de! Tuvra oylağanım keldi... Qayda özi? Äy, kispüriş, qayda jatsıñ!

— Joq üyde. Joq, mine tünniñ birüvağı boldı.

...Elsiz jazıqqa sıǵıp qos attı sıdırtıp keledi. Temirqazıktı mañdayğa alıp soqtırta tartadı. Ekevi de ünsiz. Ğumırında buñday köñildi sapardı körgen emes Ҳansuluv. Boyın aǵarıp atqan mına tañday uvız sezim biyleydi. Köz aldında kerilip oyanğan ker dala kelbetine suqtanıp qaraydı. Netken keñ, netken ğajayıp duniye. Qılt etip aytaqırdan sıızıp kiyikter qaşadı. "Pırr" etip ayaq astınan buldırıq uşadı.

Kün şıǵa şöpke jabısқан boz qırav erip jılt-jılt etip at şaşasın juva bastadı. Säskege taman birırğaq jüristen Ҳansuluvdı uyqı qısa bastadı.

— Qoy, uyqıñ kelse, dem alayıq, at şaldırayıq! — dedi Şege. Ҳansuluv qarsı bolmadı. Elsiz bir jarqabaqtıñ күңey betine irkilip, şöbi ot saytabanға attardı şiderledi. Qarağan ıǵına körpeşe төsep, qorjındı basқа jastap, ekevi kiyimşeñ қыsayıp көз шırımın

aluvdı oyladı. "Uyıqtayıq, köz ildireyik" desti. Biraq älginde esinete bergen uyqı, jatqasın şayday aşıldı. Şege tas qıp quşaqtap aldı qalıñdığın. Hınsuluv üstinde belin üzildirip türmemen orağan qırmızı qamzol, zägran şalbar, sımday sozılıp jatır edi. Jigit quşağınan bosağısı kep qayqı kirpigi dir etip qabaq şıttı.

— Suluv! — dedi Şege külip. — Suluv! "Suluv" ündemedi.

Süzile kep qaradı.

— Büginnen bastap ekevmiz endi erli-zayıptımız!

— Onı kim ayttı sağan? — dedi, "Suluv" keketkendey.

— Men ayttım.

— "Erli-zayıptı" dep nekesi qıyılğan jandardı aytağı! Esinde bolsın!

Şege sözden jeñildi. Uyqı kelmegennen keyin ekevi atqa qayta qonđı.

5

Hınsuluv men Şegeniñ avdan ortalığı Narqamıstağı erli-zayıptı ömirleri erekşe tatuv-tätti bastaldı. Şege mekemeniñ jılqısın bağadı. Keşkisin kelinşegi ekevi likbezde oqıydı. jartı kün körmese sağıniştan öle jazdaydı. Hınsuluv özine beymağlüm jaña Şegeni körgendey. Er-azamatqa tñn asıl qasıyettiñ bñri osı Şegeniñ boyınan tabılğanday.

Al, Şegede tipti jan joq. Düniyedegi eñ suluv köp juldızdñ işindegi jarqırağan Şolpanın alğanına mñz. Atı añızğa aynalğan Hınsuluv — Şegeniñ jarı! Biraq ne üyi, ne küyi joq ekenin oylay bastasa boldı, berekesi kete bastaydı. Bular pñter jaldağan. Hınsuluvdı üy, küyi, qızmeti bar, qalaşa şaş qayırğan bir suvqıyttñ közine tñsip qala ma dep qaviptenedi Şege. Avdan başlıları minetin jılqılardı bağadı. Öriske ketse, qaşan üyge jetip Hınsuluvdñ ãsem tñlğasın öz közimen körgenşe köñili köñşimeydi. Basına san-sapalaq oylar kiredi.

Bügin avıldñ özen jağınan keldi. Aspan siresken bult. Keş erte üyirilgen. Öristen mal qayıp, avıl işi apaq-sapaq qarbalas. Esik aldında Hınsuluv körinbeydi. Şege jılqını qorağa qamap tastap üyge qaray bettedi. Jayav. Ayağında avır etik. Üstinde qalıñ küpi. Belin qayıspen buvğan. Jel qaqqan öñi tütikken, tunjırañqı. Kereñ kempirdiñ jıpırayğan tamı avıldñ özen jaq şeti edi de, bul qazir sonıñ tömen qora jağınan kele jattı. Üydiñ ar jağı — köşe. Kenet, sol köşede, üy tasasında turğan mñşiyneniñ tumsıgın kördi.

Mäşiyneniñ esigine jaqındap eñkeygen Hंसuluvdı közi şaldı. Şege qalt toqtap es jüip ülgirgenşe, mäşiyne işinen bir jigittiñ bası qılt etip Hंसuluvdı qoltıǵınan köterip işke tarttı.

Şege turǵan jerinde sileydi de qaldı. Bir sätke qulaǵı tas bitelgendey. Beti duvıldap ketti. Burın-sondı bastan keşpegen bir düley sezim jan-jüykesin örttey şarpıdı. Sanasına uv bop quyıldı. Söytkenşe, gür etip mäşiyne qozǵaldı. Älgi sezim uvlaǵan Şegege Hंसuluv qazir dünüyedegi eñ aqımaq, dünüyedegi eñ jeñiltek "şüykebas" bop körindi. Osınday şüykebasqa üylengen dünüyedegi eñ aqımaq erkek te özi bop körindi. Töbesine aspan qulap tüsip, ayaq astı jer jılıǵanday Osı oymen avızǵı üyge, odan solbırayıp işke kirdi. Sorayıp peş janında irkildi. Üydiñ bir bürişin bölip turǵan qızıl ala batsayı şımıldıqqa qaradı. Osı şımıldıq işi, jalǵız-aq tösek siyatın ujmaq uyaday edi. Sağınıştı ıstıq quşaqtarı jalındap qavışatın, nebir şırın sözder ayılıp, sezim şärbatınan urttap, baqıttan talay bası aynalǵan jar tösegi edi. Endi sonı ört şalǵanday. Aq sezimi aldanǵanday. İñiranıp qıynalıp janı avırdı. Alaşanıñ bir şetine sısq tüsip otıra ketti. Jaralı bolǵan jırtqış ańday ızalı ıñiranadı. Söytip otırǵańda şolanǵa ekpindep birev kirdi. İle esikti aştı.

— Şege! — dep, mäs-meyram, eki beti balbırıp janıp üyge Hंसuluv kirdi.

Köñildi. Äriyne, oqıǵan jigit qoltıǵınan ustaǵasın köñildenbey qaytsin. Şegede ün joq, tırsıyıp otır.

— Şege, qızıq boldı! Mäşiynege mindim... — dep elevrep sañqıldap külip, hабarın ayta bastadı Hंसuluv.

Bölme işi alaköleñke edi. Hंसuluv Şegeniñ tütikken türin bayqay qoymasa kerek.

— "Ä" dep qozǵalǵan kezde, qorıqqanımnan bir seltygen temirdi ustay alıppın. "Bolmaydı!" dep baj etti. İbragim. Qurısın, söytsem, ol älgi mäşiyneni jürgizetin temir eken. Qaydan bileyin. İbragimniñ külkiden işek-silesi kattı.

"İbragim" dep turǵanı Kalaşnikovtiñ mäşiynesin aydaytın qala modısımen şaş qayırǵan tatar jigiti. Bilmeytini joq, pısıq. Belgili boldı sıñırılǵan külkiñniñ törkini. Özine mäşiyne de, İbragim de unap qalsa kerek. Mal baqqannan basqa bileri joq Şegeni qaytsin.

— Şege, ne boldı? Nege ündemey otırsıñ?! — dep

Hansuluv bir kezde bunıñ aldına kep jüresinen otıra qap betine üñildi. Külip qaraydı. Külgeni bunı tabalağañday boldı. Şapalakpen jaqtan osıp kep jiberdi. Şegeniñ qolı qattı edi. Şapalaq şart ete tüsti. Hansuluv şalqalap barıp eki qolimen jer tiredi. Üy işi küñgirt bolsa da Hansuluvdın jarq ete qalğan közin kördi. Oñ jağın basıp bük tüsip bügile berdi. Bir kezde şarasınan şığa aşuv bürikken ottı közin oqşa qadap:

— Ne boldı? — dedi jan davısı şırqırıp şıǵıp.

— Bilmeysiñ be, ne bolğanın? — dep qarsı aqırdı Şege.

— Bilmeymin!.. Bilmeymin!.. — dep işqınıp jiberdi Hansuluv.

Söytti de, üyden ıttıp şığa jöneldi. Jäy ketken joq. "Jındı!" dep, esikti tars javıp ketti. Üyge kirip kele jatqan kereñ kempirmen tar şolanda qaqtıǵısıp qaldı.

— Kötek! Quday zeket! — dep, şoşıp ketken kempir alaqtap esik aldında sāl bögeldi. Sodan keyin işke kirdi. Üy işi qarañǵı edi.

— İybay-av, Quday zeket, bularıñ ne... şam jaqpağandarıñ?.. — dep qayran qaldı kempir. — Balam-av, bularıñ ne? — dep, peş janında küybelendep sireñke izdevge kiristi.

Şege ünsiz. Osı sāt qarañǵı bölme işi tar qapastay körindi. Tura umtıldı bul da sırtqa. Esik aldına şığa kelse ımırt üyirilipti. Izğarlı jelemiktev mazasız tün. Körşi-qolañ qoralarına maldarın qamap bolıp, ärqaysısı jılı oşaq bastarında sayabır tapqan şaq. Sırtta jalǵız ğana Şege. Osı üydiñ ala küşigi Şegeniñ muñına ortaqtasqanday qasına keldi. Quyırq bulǵaqtattı. Kempirdiñ jıñǵıl şarbağınıñ töñireginde eşkim közge şalınbadı. Şege Hansuluvdı izdedi. Biraq kelinşegi jım-jılas joq. Jigi ayrılıp qaқыrağan dünüye odan sayın qaқыray tüskendey.

Oyı quyınday uyıttıp ne istep, ne qoyğanın bilmeydi. Bir kezde qarasa, solbırayıp şarbaqtı orap ötip özenge bettep keledi eken. Ala küşik jigittiñ müşkil ħalin tüsingendey selteñ qaǵıp qasında keledi. Uyıttıǵan jan quyını kem-kemdep tolas tapqan şamada büğingi waқыǵanı aqıl tarazısına salıp oylay bastadı.

Şege kenet irkilip aspanğa qaradı. Töbeni bürkegen tün. Avır bult bar. Irkilgen sebebi basına bir sumdıq oy keldi. "Eşkim de emespin men. Revolyuciyoner de emespin. Komsomol da emespin. Jañaşıl jas ta emespin. Eskilikpen ayqasqanı ras, biraq, odan jañaşıl da bolıp jarıtpağan... Bir bayǵüs jandayşappın..." degen sumdıq oy

keldi. "İye, jandayşap!", "Jandayşap!". Bunu aldıñğı qatarlı jas dep izine ergen Hınsuluvdı ayap ketti. Janın ökiniş otı şabaqtadı.

— Hınsuluv! — dep davıstap, bülkildep jügire tüsti.

Otıra qap üñildi. Tük körinbeydi. Älde tanıs kelinşekteriniñ biriniñ üyine ketti me eken? On şaqtı künnen beri Hınsuluv qoymada, tuqım tazalaytın brigadada istep jürgen. Äy, biraq öytüvge tün jamılıp baruvğa namısı jibere qoymas. Jügire basıp kempirdiñ qorasın, şarbağın, üy sırtın tağı bir aynalıp şıqtı.

— Hınsuluv! — dep suñq ete qaladı. Qattı davıstavğa estip qoysa jurttan uyat. Üy töñireginen taba almay özen sayğa qaray bülkildedi. Küşigi de erevildep ürip şävildep qalmay keledi. Bu jolı özenniñ tuvra jağasına deyin bardı.

Oyı san-saqqa jügiredi. Kim biledi. Ömirde mandayınan jan şertip körmegen Paırraddinniñ erkebulan qızı aşuv üstinde suvğa sekirip ketti me?

Otııp qaravıtıp jatqan suv betine üñildi. Jım-jılas. Tım-tırıs.

— Hınsuluv! — dep tağı davıs şığardı. Melşiygen tün. Melşiygen özen añğarı. Qoymaljıñ qarañğı Hınsuluvdı jutıp qoyğanday. Älde özennen ötip ap elge tarttı ma eken?

Töñireginde selteñdep jürgen küşiktiñ davısı öşe qalğan. Bir kezde özenniñ joğarğı jağınan ürğeni estildi küşiktiñ. Äne-mine degeñse arsalañdap jügirip jetti. Körinev quvanıp, quyrıq bulğap, ayağına oraldı da, derev kelgen jağına qaray qayta jügirdi. Şege soñınan jügirdi. Qumsaq boluvşı edi jağalavda. Qumsaqtıñ däl ortasında şoqıyıp otırğan kisi tulğasın kördi. Jaqınday түsse aq javlığı qılañıtıp teris qarap otırğan Hınsuluv! Betin qubılağa berip, namaz oqığan moldaday şoqıyıp otır. Kelinşeginiñ tabılğanına quvanıp ketti Şege. Aqırın kelip janına tize бүkti. Jağağa şılıp-şılıp soğıp Jem jatır. Azdap vil jel bar. Ekevinde de ün joq. Ala küşik "avf" dep qoyadı, bularğa qarap jaltañdap.

— Sulw! — dedi Şege tili älden waqıtta äreñ şeşilip. Xınsulw bılıq etpedi. Tün işine qarap bezdiip otıra berdi.

— Jä, ayıp menen... — dedi Şege. Hınsuluv tas kereñ.

— Üyge barayıq. Toñğan şığarsıñ! — dedi Şege. Osı arada kelinşegine til bitti.

— Janıñ aşımay-aq qoysın! — dedi julıp alğanday.

— Otıra beremiz be, sonda, qula düzde?!

— Ketemin!.. Senimen turmaymın!

— Tün işinde me?.. Erteñ ketersiñ... kün sıqqasın!

Ҳансұлув тірсійіп отір. Дібис жоқ.

— Біревдің мәшіynesine миніп... жавлығың jelpілдеp баратсың... Буні qалаy түsіндік?!

Sol-aq eken, Ҳансұлув дүрсе qоя берді.

— Öziñ emes pe ediñ "Äyel men erkek teñ!" dep, "Slaboda!" dep ayqaylap жүрген? Mәшіyнеge mingeniñ үшiн men seni soqsam qayter ediñ?

Şege "ımm" dep tosılıp biraz otırdı. Ҳансұлувдiñ aйтqанı шındıq edi. Nasıyhattañqırıp jiberген "tendiği" büytіp bir күni öz şekesine tiyer dep oylamağan ğoy. Jaman qıynaldı, ne derin bilmey ızalana bastadı. - Al nege ündemeysiñ? — dedi Ҳансұлув ädeyi qajap.

Şege burq etti.

— Sen! Sen!— dedi. — Meniñ äyelimsiñ be, әлде sol... "slabodanıñ" әyelisiñ be? Sonı aйтşı, sen?!

— Seniñ, әрийне.

— Endeşe sözdi doғar! — dedi Şege. Ҳансұлув jasqanғаñday ünsiz qaldı. Содan ekevi тıмıрайısıp uзақ otırdı. Ala күшік "bulardıñ urıstarı qaşan bitedi?" deġendeу qumға iyek төsep jatıp алған.

Avıl jaqtan kempirdiñ:

— Ҳансұлув! Şege! — deġen ayqayı шıqtı. Süyretіlip ekevi de orındarınan турdı. Üн-tünsiz üyge qaray жүрді.

Ala күшік quvanıp ketіp şavıp ala jönedi avılға qaray.

DÜRBELEŇ

1

Arttan quvğan ızğuv jel bar. Bürseň qaqtıra aydap keledi. Narqamıstan şığıp sonav Hantörkilge qaray bettegenirkis-tirkis attı, tüyeli jolavşılar. Teriskeyge jota berip soqtırta tartadı. Top soñında şabdar bestisin tepeñdetip Jorğa Küreň keledi. Bügingi konferentsiya Jorğa Küreňge unamadı. Kalaşnikov turıp: “Qulaqtardı tap retinde joyamız!” dedi. Bayağıdan beri joyğandarı azday-aq. “Köşpeli avıldardı otırıqşılandırıvıdı. Bir aptanıñ işinde ayaqtaymız! Jappay kollektivke kiremiz. Jeke şaruvanı alastaymız! Köşpeli avıldı avdan bolsaq ta, bul navqandı otırıqşı ortalıq avdandardan erte bitiremiz!” dep uran tastadı.

Şärip sıyaqtılar duv qol şapalaqta elirdi.

—Durıs! Durıs! Tezdetüv kerek!

— Nesine üş jıl küte turamız!— dep şolaq belsendiler qoşpañdastı.

Jorğa Küreň tasada otırıp mırs küldi. Avzımen oraq orğan mına pısıqtarğa küldi.

Konferentsiyanıñ ayağında bulardı Apanas şaqırıp alıp “Jaña jol” seriktigine basqarma bolıp komsomol müşesi Qaspaqov Şege baradı” dep habarladı. Ol ol ma, “Aljasqan bala” bunıñmen sol jerde tize qağıstıra otırıp partiyağa kiretin ötinişin de jazdı. Osınıñ beri Alanastıñ qoldavımen bolıp jatqanın bul bildi.

Arttan quvğan ızğuv jel. Aspanda siresken bult. Baqıravıq jarbayın maypañ-maypañ jeldirip tımağınıñ qulağı jelpildep alda Şärip baradı. Kelin, balası qasında. Köñili hoş. Ändetedi. Onıñ davısı sañqıldap estilgen sayın iştey jıyırıla tüsip, sırttay ezüv, külkisin jıymay jımsıya külip Jorğa keledi.

2

Bükil avıl bugün Şäriptiñ üyinde. Hansuluvdıñ eñ baqıttı küni bugün. Şege ekevinıñ toyı. Toydan keyin, aradan kün ötip te ülgergen joq, el tirligi tağı da bıqırt tigendey börlikti. El aralap ökilder josıdı. Avıldı dürliktirip jandayşap belsendiler cüytkidi. Beriniñ avzında vädelesip qoyğanday bir-eki avız söz.

— Qulaqtı joyo kerek!

— Jüz protsent kollektiv boluv kerek!

— Sirögi bir jeti! Jospar osı!

— Könseñ— sol! Könbeseñ— köndiremiz!

Qaysımız “qulaq” bop keter ekenbiz dep jurt ürpidi. “Jasağan iye!” dep, kempir-şaldarAllağa jalbarındı.

—“Jaña jolğa” qızıl iñir äletinde dürsildep qula at mingen batıq murın, bitik köz güjban qara kelip tüse berdi. Qıstıñ qara davılınday ekpindi. Atınıñ şılavına jarmasıp bāyek qağıp avılday Küreñ jür. Ökil—bayağı Buqabay. Ąnşeyinde at belinde qalbıyıp otırıp qalğıp kele jatatın Buqabay bul jolı şapşañ. Buyırğı şalt. Öñi ört söndirgendey...

Davay, avılñay joldas, eldi jına! Şhoduv, Tez!— dep digir saldı.

Jorğa Küreñ:

— Av, Büke-av, aldımın üyge kirip degeñdey... Dem tatıp degendey...— dep dağıdılı mäymöñkesine basa bergen-di.

— Kākoy dem?!— dep ars etti Buqabay buqa közin alartıp. — Davay eldi jına! Vakıt joq baltay-şaltayğa!

“Buqanıñ” tomırılğan mına türinen qattı şoşığan Jorğa Küreñ:

— Düris... Sizdiki düris! — dep, üyine qaray tura jügirdi.— Jdaqay! Şıq dalağa!

Mañdayında “Asan Aytjanov atındağı mektep” degen jazuvı bar kirpiş üydiñ aldına jurt jıñalıp jatır,

Törde qızıl mata jabılğan stoldı kuşaqtap tomırılıp Buqabay otır. Ubap-şubap mektepke kirip jatqan ħalıqqa qabağıñıñ astınan tünerip qaraydı. “Jına!” degende jına la qoymaytın osınav tärtpsiz nadan elge jını qozıp jarılğalı otır. Öytkeni, Buqabay şarşavlı edi. Eki kün boldı jarğaq qulağı jastıqqa timey şabuvılmen jür. Sonı bül el tüsine me? Tüsinöv qayda. Tüsinbek turmaq üstiñnen arız jazadı... “Araq işti”, “Qızımızdı oyattı” dep. “Av, işpeytin bolsam, jemeytin bolsam, kün-tün demey şapqılap meniki ne? Av, “Qız oyatsam” jaspın, jas kezinde qız oyatpağan qazaq bar ma eken?” Buqabay osılay oılaydı.

Mektepke el lıqa toldı. Alabajır köp jurttıñ işinen Buqabaydıñ közi bir tal şıbıqtay buralğan juluv kelinşekke tüsip otır. Betiniñ uşı albırıp, kızarıp, kirpigin kötergende, alıstan beyge bir tün jüldızı şüğıla bergendey. Ĥansuluv eken ataqtı. Bayağı Narqızdı da

tanıp otur. Sol vaqiğa eske tüşken sayın bir türli jäbirlenip, jer bolıp qaladı. Qazir de tüşü qabarıp “Jinalıstı aş dabay” dep, Jorğa Küreñdi taqımdap digir saldı. Sol tüşü tumsıǵına Narqızdın avır judırığı sart ete tüşkeni ölse esinen keter me? Buqabay İgensartov ömirinde bunday qorlıqtı kördi me eken...

— Joldastar! Tınıştalıñdar! “Jaña jol” avılınıñ jalpı jinalısın aşılsın deymen! Al, ağayın, endi jıyılısımızdın töraǵasın, basqaruvşısın saylayıq! — dedi, Jorğa Küreñ jurtka jımsıyıp küle qarap.

Aldıñǵı qatarda otırǵan Jdaqay ornınan qarǵıp turdı.

— Üsınısım bar!

— Ayt!

— Jinalıstın töraǵası bolıp avılınay joldastın özi saylansın. Qalǵan eki müşesine seriktik bastıǵı Qaspaqov

Şege men belsendi kedeyimizdın biri Qavkaştı usınamın, — dedi Jdaqay.

— Al, Qavqaş! Törle! Zaman seniki!

— Dürildet jinalıstı!— degen dabırlar estildi.

— Äyelderdi de kötereyik! Bir äyel saylansın prezdomge! — dep kuñk etti ökil.

— Joldastar! Usınıs bar! Biz bir mäseleni ümitıp baradı ekenbiz. Ol — äyel mäsese. Biz äyel joldastardı da ümitpavımız kerek! Şege tura tursın, odan da onıñ ornına bir äyel saylansın!

— Endeşe, onıñ ornına Hınsuluv saylansın!— dep, Jdaqay taǵı atıp turdı ornınan.

— E, nesi bar, bolsın!

— Kötek, jas emes pe?— dep qaldı bir kempir.

— Qayta, sol jastı köterüv kerek! Sayasat solay!

— Al endi osı joldastar saylansın degenderiñ qoldarındı köteriñdep!

Jurt japa-tarmaǵay qoldarın köterdi. Jalǵız ǵana Torqa kempir qolın kötermey tımırayıp tüyilip qaldı. Buqabay Torqa kempirdi iyegimen nusqap Jorğa Küreñge:

— Äne bir kişi qolın kötermedi...— dedi.

— Jeñeşe! Siz neğip büyrekten siraq şıgarıp otırsız?! Ov, jeñeşe! — dep, davısın ändete sozıp jımısqa küldi Küreñ. Bir adamnıñ bura tartkanına işi quvanıp turğan edi.

Torqa kempir şoltañ etip türegeldi. Jurttıñ güv-güvi sap tıyılıp, bări şüykedey sarı kempirge qadaldı.

— Adıra qalsın, qarsımın! Al tüge...— dedi Torqa kempir qolın şoltañ etkizip.

— Oybay, jeñeşekev!.. — dep, qıyqıldap biraz küldi Jorğa Küreñ. — Sonı endi... aşıp aytpaysıñ ba?..

— ... Ne aytatını bar, jañağı törge otıratınnıñ biri Ҳansuluv ma?

— İye, Ҳansuluv.

— Säbetski Blast bar ma osı elde, elde jok pa?

— Oybay, bar!.. “Joq” dep kim ayttı?

— Äy, sen külme öytip! Säbetski Blast bar bolsa, bay-qulaqtıñ qızın jıyılıstıñ törine şıgar degen zañ bar ma, sen sonı ayt! O nesi kep ırjalaқтағанı...

Osı jerde Buqabay manavrap basın köterdi.

— Kim ol Ҳansuluv degen joldas? Kөrinsin! — dedi ädeyi tanıмағansıp, tanavınan söylep.

Jurt japa-tarmaғay (dört bir yandan, tamamıyla, hepsi birden/ ikileme) burılıp keyin qaradı. Kız- kelinşekterdiñ den ortasıntsa boy jasırıp otırgan Ҳansuluv uyattan qısıлып betiniñ otı şıqtı. — Tur kelin! Kөrin jurtqa!— dep kaldı Şırıldavıq Şärip, astına suv şıqqanday qıbıjıqtap.

Ҳansuluv uyala sozalandaп ornınan түregeldi. Öñinde uyat otı men keyis otı qosa şarpısқандаy.

Buqabay jas kelinşekke nazar irikti de, janındağı Jorға Küreñge eñkeydi. Jorға Küreñ elge qarap:

— Käne, jañağı atı atalған joldastar törge şıғıñдар!

Kelin bala, sen de şıq! Biz jeke adamdardıñ emes, köpşiliktiñ pikirine qulaymız! Tärtip solay!— dedi davısın ädeyi sañqıldatıp.

Torqa kempirdi jeñip şıqqanına Hınsuluv iştey quvanıp-aq ketti. Ruqsat ötingendey ata-enesine jävteñdep edi, Şarıp elp etip:

—Bar, qarağım, bar! Köptiñ qalavı ğoy,— dedi, Jaybasqan da bas izep jatır. Şolpısı küldirep-sıldırıp Hınsuluv törge qaray uyala basıp keledi. Äsirese, kilbiyip qarağan Buqabay ökildiñ jabısqaq nazarınan qaşıp qutıla almay keledi. Sodan avlağıraaq otırayın dep edi, Jorğa Küreñ qaqpakıldap äkelip däl sonıñ qasına otırğızdı. Qasına sıldırıp-küldirep kelip kerbez suluv jas kelinşek otırğanda ap-avır Buqabay qopañdap ketti. Däl, sol büyirine sän-saltanatımen, bülbül bağımen kelip üjmaq qonğanday jüregi lüp-lüp soqtı. Jas suluvdıñ hoş juparı tanavına urıp taza mas boluvğa aynaldı. Bir sätke mına dabıra navqan, jıylıp otırğan eldi umıtıp, oyın Hınsuluv bilep aldı.

Söz ökil joldas İğensartovka beriledi, — degende ğana üstine muzday suv kuyıp —jibergendey titirkenip, esin jıydı. Türegeldi. Tüsine ızğar jıynap, tolğan jurtqa kilbiyip äykesi salbırıp süzile qaradı.

—Tak-tak... — dedi kibirtiktep. — Joldastar, tak, keşegi ötken konferentsiyadan sizder ħabardarsızdar. Onda bolğan äñgimeniñ şet-jağasın mına avılınay joldas, sonsın anav seriktik bastığı Qasqaqov Şege joldas sizderge jetkizgen şığar. Sondıqtan men sizderge мәseleniñ toq eterin aytamın. Ta-ak, bılay. Bul navkan sereznıy navqan. Poliçeskiy znaçeniyesi öte küşti. Bügin biz atam zamannan eñbekşi ħalıqtıñ qanın sülikşe sorıp kelgen borjoylardıñ tamırına balta şabamız. Qulaq kontralardıñ közin qurtamız. Olarğa biz “Davay qomşañdı köter!” “Tayıp tur, aramızdan. Tärtip solay!” deymiz. Söytip, el işin bay-qulaqtan jım-jılas tazartamız. Tüsindinder me?

—Tüsindik! Tüsindik!

— Ol kim sonda borjayımız?

— Äy, Alla-ay, öziñ saqtay gör! — degen davıstar estildi.

— Ä, ot, мәsele qayda jatır. “Borjoyımız kim” dedik pe? Bәse, so borjoy kim?— dep ejireydi añdağan jurtqa qarap Buqabay. — Onı siz ben biz tabuvımız kerek. Tavıp tamırına balta şabuvımız kerek! Ot tak! Tärtip solay!

Sol üşin jınalıp otırmız, jotldastar!

— Astapıralla! Quday zeket!

— Tağı ne taptıq, Jaratqan!

— Saqtay gör, Jasağan iyem! — degen davıstar molayıp, jurt tiksiniş şoşı bastadı.

Abır-dabır, güv-güv.

— Ov, bir borjoydı ötken jılı qurtqan joq pa edik? — dep, uzıntura Üvöp dıbıs berdi, eki urtı bülkildep.

— Bu qaysıñ, turıp söyle! — dedi Jorğa Küreñ jaqtırmay.

— Ökil joldastan surayın degenim ğoy, — dep namazdigerdiñ köleñkesindey sozılıp türegeldi Üvöp. — Ov, ötken jılı Maşan baydı kämpeşke ettik. Borjoydıñ közin qurttıq dedik. Sonda qalay, ol özi borjoy degenimiz jıl sayın balalap turatın närse me?

— Mınavıñ kim edi? — dedi Buqabay jiyirkengeñdey Üvöp tanavımen nusqap. Küreñ sır ete tüsti.

— Äy, sen... Üvö-ke! Şatpa tildiñ keregi ne osı?! Ondan da jöñge köş!

— Joq, meniki qaljıñ emes! — dep, közi tekeniñ közindey ejireytip, ısqınıp ketti Üvöp. — Ov, meniñ bilgim kelse nesi ayıp? Ökildi osı, bizdey nadannıñ közin aşsın dep jiberetin bolar avdan. Al, endi naqa ün şıǵarma desender, qoydıq...

— Bul joldastıñ pämilesi kim? — dedi ökil.

— Jartıbasov.

— Joldas Jartıbasov! Ta-ak, osı avılda qanşa tütün bar?

— Tütün be? Tütün qırıqtan asadı.

— Sonıñ neşevi seriktikke kirmey otır?

— Bes üy ğoy. Jurtqa mälim.

— Tak...Tak... Jartıbasov, toqta endi! — dedi Buqabay savsağın şoşañdatıp. — Sonıñ biri ana otırğan Paḥraddin. Tak, solay ğoy, tabarış?!

Alıstav köpşiliktiñ tasasında otırğan Paḥraddin kozğalaqtap qaldı. Jurt nazarı solay avdı.

—Paḥraddin Nikolay zamanında bi boldı — raz! İri demesek te kädimgidey dävletti boldı — dva! Esiginde jalşı ustadı — tri! Ötirik deñizşi! Ökildiñ suravına eşkim dıbis şığarmadı.

—Paḥraddin keñes tilegindegi kisi bolsa bayağıda-aq seriktikke jazılar edi. Tak? Älde ne tak?!

—Ökil joldas! Siz, asası öytip partiya sayasatına qayşı kelmeñiz!.. Partiya sayasatı bulay bolmavğa kerek!

— Tak... tak, nege olay dediñiz! — Buqabay süzile qarap qamavğa tüsken qabanday tıqırşıp ketti. Kilbik közi jıltırap tur.

— Källektivke kirmesek te kăzit oqıytınmız bar, ökil mırza! Källektivke kirüv, kirmev kisiniñ öz erki dep Stalin aytqan. Men seriktikke kirmegenim üşin, asası, kinäli bola almaspın!

— Zäkünşilin öziniñ... pedüvmaeş... —dep tanavınıñ astınan künk etti Buqabay tünlerip, aşuvğa tıǵılıp. — Jaraydı, Paḥraddin joldas, sen seriktikke kirmegeniñ üşin kinäli emessiñ deyik, al, seniñ kămpeskege deyin üş jüzden asa mayda malıñnıñ jüzden asa iri qarañnıñ bolǵanı jäne jalşı ustaǵanıñ ötirik pe?

— “Jalşı” dep türǵanıñ malşı boluvğa kerek, asası... — dedi Paḥraddin davısı sañqıldap. — Al, malşı dep türǵanıñ, sirä, Qozbaǵar boluvğa kerek. Tün jamılıp otırmız. Men eşkimdi “malımdı baq” dep zorlaǵanım joq. Ötirik dese mına Üvâp pen Torqanıñ közi otır, aytсын! Keşegi 21-diñ aştıǵında juvan jiñişkerip, jiñişke üzildi. Bala-şaǵasın jetektep osı Üvâp pen Torqa qanǵuvğa aynaldı. “Öle jegenşe böle jeyik” dedik, asası. Avıldan bir adamdı şaşav şığarmadıq. Jayavğa kölik, jalañaşqa ton, aşqa as bergizdik. Şükir Alla, sonıñ arqasında tündigi jabılıp, tütini öşken üy bolǵan joq avlımızda.

—Pas.

—Pas. Bi aǵanın osı aytqanınıñ bări pas, — dep jattı ḥalayıq tus-tustan. Al, endi malımdı üş-tört jıl Qozbaǵar baqqan şıǵar. Baqsa sol işken-jegeniniñ ötemi bolar, asası. Oǵan men nege ayıptımın? Aǵayın, tãñirdiñ tal tüsiñde qıyanatqa qıyatınday menen ne jamandıq körip ediñder? Ädilet boluvğa kerek! — dep, äreñ irkildi Paḥraddin.

—Äb... bärekelidi! Söz-aq! — dep, elden bürin suñq etti Şärip.

–Pas!

–Durıs, Bi ağaniki!

–Tınıştalıñdar! Dabırlamandar! — dep bezek qaqtı jıyılıs basqaruvşı Jorğa Küreñ.

Köpşiliktiñ nazarı endi Buqabayga avdı. Buqabay bar aşuvın janındağı avılınaydan alıp jatqan siyaqtı. Tanavı deldiyip ketipti. Pañraddinge şaqşıraydı.

–Sen... Sen Pañraddin joldas! Sen... neistep otırğanıñdı bilesiñ be? — dep suq savsağın şoşayttı. — Sen iske meşayt jasap otırsıñ! Jıyılısqa iritki saldın! Bul— sabataj! Bul— borjoylardıñ isi. Sen borjoy bolmasañ büytip jıyılıstı buzbas edin. Kördiñder me, ot tak, joldastar! Bul navqannıñ eñ gälevniy znaçeniyesi — işimizdegi osınday iritki salğış borjaylardı alastav. Olar jaña ömirdiñ irgesin qalavğa meşayt jasaydı. Sondıqtan bay-qulaq, qoja-molda tarizdi şort-morttardı tügel alastavımız kerek! Tärtip solay! Ot tak, joldastar!

–Jurt tıqrışıp qobaljıp qaldı.

– Ot tak! Kalaşnikov joldas bastağan avdan qızmetkerleri üsteme mindet aldı. “Artta qalğan şalğay avdan bolsaq ta, qulaqtı alastav navqanın biz bir jetide bitiremiz, jappay kollektiv boluv josparın üş jıl da emes, üş ayda orındaymız” dep. Bul joldastar, ülken töñkeris! Avıl emirin түp-tamırımen özgertemiz. Üş ay işinde jappay otırışıqqa köşip, tügel kollektiv bolıp jaña ömirge jappay bet alamız. Eski ömirdiñ tamırına söytip, birjolata balta şabamız. Ot tak, joldastar!

Osı arada Jdaqay edirendep ırşıp turıp şart-şurt qol soqtı. Oğan birevler ilesti.

–Äy, jaradıñ! Bas! Ayama! — dep Şärip te şırqay sozıp ün qosıp jiberdi.

– Ot tak, joldastar! Sotsiyalizm alğa otarbamen zımırıp baradı, sävletti ömirge qaray. Biz, tezdetpesek, oğan tüyemen salpaqtap jete almaymız!

–Jete almaymız! Zımırav kerek bizge de! Zımırav kerek! — dep judırığın kötere siltep ayqay saldı Jdaqay.

–Al, davay, men boldım, endi kedey-batıraqtarğa söz bereyik, — dep Buqabay ornına otırdı.

Jdaqay söyledi. Közinen de, sözinen de uşqın ata, ot şaşa söyledi. – Ökil joldastıñ aytqanınıñ bări pas. Patşa qulap

Keñes ökimetiniñ ornıqqanına attay on eki jıl boldı.

Düniyeniñ bäre özgerip jatır. Qalalar, zavıttar, temir joldar salınıp jatır. Al, osı biz nege qasqayıp özgermeymiz? Bitirgenimiz qalqıyıp bir mektep saldıq. Jertöle qazdıq. Adamnıñ külkisin keltirip. Ökildin aytqanı ıp-ıras. Atası nälet, üş jılda emes, bolamız üş ayda kollektiv! Nesi bar! Bolğısı kelmeytinderdi boldıramız!

— Joldas! Toqtay tür! Tak, sağan bir suraq! — dedi Buqabay. — Burınnan bar qaparğa süylene otırıp men bul avıldan eki-üş qulaqtıñ tizbesin jasadım. Onıñ birinşi ornında— anav Ҳantörtkilde otırған Qulatay, üşinşi ornında Jumaş tur.

Jurt tağı da güvildep tolqıp ketti. Art jaqta otırған Jumaş degen kisi, bayağı Narqızdın äkesi şırıldap uşıp türegeldi.

— Äy, inim... “Jumaş qulaq” dedin be? Sen şatasıp turған joqsın ba, osı?!

— Pämileñ Qoybasov pa?

— Qoybasov bolsa nesi bar?! Ortaşa deseñ bir jön. Bunıñ qıp-kızıl jala, inim! Senbeseñ äne, qorada tur, malımdı sana! Av, bu ne bul?!

— Tak, senin qorandağı malıñ 30 qoy, 6 eşki, taylağimen qosqañda 3 tüye, 1 at. Tak? — dedi Buqabay Jumaşka süzile qarap.

— Eşkiniñ birevin jaqında soyıp jedik. Qalğanı besev,— dep bezektedi Jumaş.

— Tak, toqta! Doñıztavdağı qarındasıñnıñ malına qosıp qoyğan botalı, Jumaş bebev qaqqan sayın janı kire tüsip.

— Qosıp qoyğanıñ emes, sütsiz otırğasıñ basıbaylı bergen malım! — dep küyip-pisti Jumaş bayğus.

— Ol otirigiñe biz senbedik, tabarış! Qorandağı malğa sol botalı ingendi qosıp esepdedik. Sonda siz ortaşadan ötip, “qulaq” дәrejesine jettiniz!

— Bunıñız әdilet emes! Jala! Ol ingendi meniñ atıma jazğanıñız — jala japqanıñız!.. Jurttıñ aғayın-tuvısqa bergen malın түgendey beretin bolsañız, onda, osiotırғanıñ bәrin zertteñiz!.. — dedi әljүvaz arıq Jumaş qolın sermep şırqırap.

— Jumeke, oybay, jurtta neñiz bar?!

– Özgeni iliktirmey söyleñiz! — desip, köpşilik şuv-şuv etti. Beyşara Jumaş qapelimde jündelgen taviqtay boldı.

Janındağı Narqızdın öñi şüberekgey quvarıp, işinen ökil “Buqağa” lağinet aytıp otır edi.

Söz aluvğa eşkimniñ дәti barmadı. Osı arada Jorğa Küreñ Buqabayğa aqıl qostı. Äri elge estirte davısın mipazdap sozıp:

–Osı ortamızda jañadan bastıq bolğan Şege bar emes pe? Sonıñ bugün davısı nege şıqpaydı? Bunday qızuv navqan üstinde bastıq bolğasın söylevi kerek! — dep, jımsıya küldi.

– E, tıñdayıq, söylesin! — desti köpşilik. Jorğanıñ jımsığan külkisiniñ astarın sezgen Şäriptiñ ızadan qanı qaynap ketti. “Äy, aram! Äy, äzäzil! Sayqaldanuvın... Añdığanıñ men ğoy seniñ!”

Şege ornınan turğanda ine şańsar jer joq, kisige lıqa tolı mektep işi siltidey tındı. Hәnsuluvdın jan dүniyesi alasurdı. Qazır бүlinedi. Bu dүniye oyran boladı. Şığa qaşkısı keldi, mına birin-biri talap jatqan jıyınnan. Kisiniñ qorı bolıp әkesi otır. Şege tur, eki ottıñ ortasında. Şege! Hәnsuluv eñdigi kalğan jalğız senimi, tiregi Şegege qaradı.

–Ökil joldas aytqanday, bu navqannıñ sayası mañızı үlken ekeni pas... — dedi Şege şıyrıǵıp, ötkir közi ottay janıp. — Qulaqtardı tap retinde joyo sayasatın qoldaymız! Men de qoldaymın!

Jorğa Küreñ mәz bolıp otır.

–Şege, sen mınanı aytşı! — dep, alğa itinip, jımsıya küldi. — Sen mınanı aytşı! Paһraddin qulaq pa, joq pa? Sonı aytşı?

Jorğa Küreñ jımsıyıp külip nasattanıp şalqayıp otırdı.

Hәnsuluvdın beti duv jandı. Şege Jorğa Küreñge jalt qarap, aşuvlı janarımın atıp jibererdey:

–Qulaq! Al, qulaq! Sol ma edi estimeǵıñız? — dep ısqınıp qaldı.

Arı qaray dүniye jıñıldap bara jattı. Tınış otırған jıylıs jel soqqanday teñselip, sayqalğanday. Birev-birevge umtılıp ilinise ketkendeу. Hәnsuluv közin jumdı,

— Äy, äy, Jorğa!.. Sen... sen öytip arandatpa! Arandatpa! — dep şırqırap, töрге qaray ayqaylap umtılip Şärip baradı. Birevdiñ ayağın basıp, birevdiñ börkin uşırıp, otırğandardı qıran japqanday şuvlatıp baradı. Prezidivmnıñ aldına ısqınıp tura qalıp, özinen ülken tımağın jerge bılğan urdı. Jer şańı burq etti. Buqabay selk etti. Jorğanıñ da tüsi küreñitip ketti. Şäripke de keregi sol edi.

— Sen... seniñ istep otırğanıñ qastandık! Javlıq!

Sen... sen navqandı arqağa tañıp, kedey-kembağaldıñ anın soruvğa kiristiñ! Ortaşanı qulaq qılıp jatsıñ!

Seniñ taptıq perdeñdi aşayın, endeşe! Sen... sen tap javımız Majan baydıñ bazarğa mal aydaytın savdagerisiñ! Al! Al, sağan şındıq kerek bolsa! — dep jalañ bas, şeketamırı şottıyıp ketken Şärip Jorğa Küreñge qarap şaq-şaq etti.

— Durıs! Durıs aytadı.

— Mine, sözdiñ tuvrası!

— Avılñayda ädilet joq!

— Joldas Qaspaqov! Siz jıyılıstı buzdıñız! Siz iritki saldıñız! — dep stolın toqpaqtadı ökil.

Jurt şuvlap ketti

— Ädilet emes!

— Qutırğanın qoysın avılñay! Qoysın!

— Atasınıñ körin! Qan bolamız, qoymaydı eken! — dep bilek sıbanıp Qıyqımbay tärizdi qıysıqtar edireñdep töbeles tilep atıp-atıp turdı.

— Qaspaqov! Bunıñ barıp turğan sabataj! Sabataj!! — dep buvraday burqırağan Buqabaydıñ iyeginiñ astına Şärip ızgıp jetip bardı. Özi şınaşaqtay bolğanmen, Şäriptiñ aybatı jaman edi. Qadalğan jerinen qan alar şaqar edi. Şege tamırı şottıyıp, qıp-qızıl bop sasıq küzenşe şaq-şaq etti. — Tut-aq! Öy, jaman İgensarttıñ balası! Sen be, meni qorqıtattın? Ävkeñ salbırıp andığanıñ qız-kelinşek, işkeniñ araq, söytip jürip sen be mağan zäkün üyretetin?!

Mına qaptağan kedeydi iziñe salmay turğanda jönindi tap, şatpay! Ot solay! Onınıñ kelgen eken seniñ Şärippeñ!

–Şekeñdiki durıs!

–Ökimet kedeydiki!

–Qaytpa, kedey! — dep, äzil-şını aralas jurt dürligip qıquv saldı.

–E, endi, belsendi kedey aytpağanda kim aytadı?

Jerdegi tımağın alıp qağıp-silkip, basına mıylıqtata kidi de, Şärip endi basın tip-tik ustap esikke bettedi.

–Ov, Şäke, otırıñız! Jıylıs bitken joq! — degen Jorğa Küreñniñ mäymöñkesinen keyin Şäriptiñ tipten derejesi köterilip ketti.

–Küreñge pısqırıp ta qaramay qoldı bir-aq siltedi. Esikti sart javıp şıǵıp jüre berdi.

–E, bäre... — desti jurt.

–Siyaziñdı körgeñ adam qorıqsın ba jıylısıñnan?!

Şärip ketkesin köp üzamay Pañraddin men Qulataydı qulaq qıp, Jumaştı ortaşalıǵında qaddırıp, jıylıs tarkadı.

3

Sırt tas qarañǵı, tün jelkem. Kökesiniñ elginde jıylıstan suvsıp şıǵıp ketkenin bayqap qalğan Hınsuluv avıl şetine qaray sürine attap keledi. Bükil oyı — äkesi. El közinde jer bolğan äkesiniñ, qor bolğan äkesiniñ tezirek qasına jetüvge asıǵadı. Izǵırıq ayazdı qatqıl jel betti qarıp işik şalǵayın kevlep suvıq dalağa qaray iteredi. “Qulaq! Qulaq!” dedi-av Şege. Bar sengeni, bar tiregi — Şege! Ol söydedi. Özge jurt ne demesin. Hınsuluv men kökesiniñ jılt etken jalǵız ümiti Şege edi. Ol söñdi. Jalǵız tiregi Şege edi. Ol söñdi. Opırılıp üstinen aspan qulaǵanday. Jer jılǵıanday... Düniye be bop baradı? Ne bop baradı? Töñirektegi ittiñ ürgeñi, jeldiñ ısıq emes estip kele jatqanı. Estip kele jatqanı “Bülindi”, “oyran boldı” degen öz üni, alasapıran öz oyı.

Avıldan şetkeri jalǵız üydiñ aşıq tündiginen ot sävlesi bayqaladı. Hınsuluv kevdesinen itergen esirik jelmen alısa jürüp sıypalap esikti aştı. İşke attadı. Üy işi jarıq. Ortada gürlep janǵan ot. Otqa mandayın berip törde bük tüsip äkesi otır. Oñ jaqta şeşesi otır. Aytılar söz ayılıp, endi ekevara toñtorıs bir ünsiz hal ornaǵanday. Sırğa báybişe de, Pañraddin de beyvaqta jalǵız kep esik aşqan qızına şoşına, serpile qaradı.

Aq bökebayı moynına lıqsıp, jalañ bas tur Hınsuluv. Közinde ürey. Ākesine bir, şeşesine bir qaraydı. Gürildep janğan ot. Üydiñ tuvırlıǵın sabalap, sırtta ulıǵan jel. Añtarılıp bir-birine qarağan üşev. Qorqınıştı ertekten keyin tılsım tüñge qulaq türıp üreylene qalğan balalarday. Āldey vaqıtta şeşesi kösevdı alıp ot şoǵın ısıra berip:

–Suluvjan! Bılay şıq!.. — dep til qattı.

Ākesi enesi tüsip otqa üñilgen tüyiq qallına tüsti.

Hınsuluv umtılıp kep şeşesin quşaqıtay aldı. Quşaqıtay aldı da, solq-solq jıladı. Pañraddin qabaǵın şıtındı. Bıraq qıbrır etpedi. Ündemedi.

Sırǵa beybişe kösev ustaǵan oñ qolımen ottıñ şoǵın qaǵıstıra otırıp, sol qolımen qızın basınan sıypadı. Hınsuluv qaşan öksigin basqañşa ne ākesi, ne şeşesi tis jarmadı.

Esik tıqırlap, ile aşılp üyge taǵı birev kirdi. Qutjoldıñ ürmevine qaraǵanda avıl-üydiñ kisisi siyaqtı. Üydegiler ürpisip bastarın köterdi. Şege eken. Kirdi de esik aldında sostıyıp turıp qaldı. Nazarı — Hınsuluvda. Hınsuluvdıñ közi dombıǵıp, isip ketken. Aşuvlı. Ottı.

Şege ne derin bilmey daǵdarıp ayaq üstinde teñseldi.

–Seni... izdep jürsem... — dep kümiljidi.

–İzdemey-aq qoy! — dedi Hınsuluv közi jarq etip. Oǵan qaravǵa Şegeniñ dāti şıdamadı. Tanav astınan tüsiniksizdev miñgirlep tensele türıp, esikke burıldı. Avır kiyiz esikti serpip aşıp şıǵıp ketti. Üy işinde taǵı zildey tınıştıq ornadı.

Otqa qarap kökiregin qorǵasında oy basıp mülğigen Pañraddin. Qasın kerip sabırlı sır bükken Sırǵa bāybişe. Şegeniñ tuv sırtınan süzile qarap qalğan Hınsuluv. Tısırlap zuvlap janğan ot. Tuvırlıqtı urǵılap sırtta azınağan jel. Qabaǵı tüyilip kele jatqan bir jamanat ħabarşısında ulıp, sarnap dūniyeni qulazıtadı. Bereke qaşıradı.

–Suluvjan! Qoy! Üyiñe bar! — dep ısırılıp ornınan turdı bir mezgidde Sırǵa bāybişe. Boliskey kerevetke tösek saluvǵa kiristi. — Barmaymın. Barǵım da kelmeydi, — dep Hınsuluv taǵı da torsañ etti.

Pañraddin jumuvlı közin aştı. Eñsesin köterdi. Alarıp kep karadı qızına. İş tolqının āreñ irikken aşuv bar nazarında. Hınsuluv āke jüzine tike qaravǵa bata almay jasqanıp, ıǵısıp qaldı. Taǵı da şeşesi kilikti.

—Qoy, öndeme! — dedi aqılğöy ünmen qızına. —

Sizderdi eşkim zorlap qosqan joq. Biz üşin urıspay-aq qoyıñdar! Şegede be kinä bar deysiñ! Zamannan şıǵar. Bar! Üyiñe bar!

Ҳансүлүв назарымен јер şүqip ündemey otıra berdi. Köpti körgen sabırlı Sırǵa bāybişe kelip qızınıñ basınan sıylap, arqasınan qaǵıp birşama jibitip aldı da, sodan keyin üyine şıǵarıp saldı.

Ҳансүлүв otavına kirse, Şege терis qarap jatıp kalıptı. Oşaqtaǵı tezektin şoǵı sönüvge jaqın. Ölimsirep jıltıraydı. Bölek jatuvǵa tösek joq. Lajsız, Şegeniñot jaǵın ala tösekke kirip терis qarap kıysaydı. Şege uyıqtamaptı. Kürsine beredi. Ҳансүлүв da qalıñ oyǵa şomdı. Köz aldınan бүgingi oqıyǵa tizbektelip ötti. Berin keşirüvge bolar edi. Biraq kökesin, бүkil el aǵası kökesin Şegeniñ “Qulaq!” dep ayqaylaǵanın qalay keşirer? Izası qalay kelmesin. Bunı oñaşada “küydим-süydим” деп üzdигip, endi iske kelgende, qımılǵa kelgende tuvraşıl komsomol bola qaluvın... Jaqtap bir avız söz ayta almavın... Jaqtay almaǵanıмен турмай, “Qulaq!” деп ayqaylavın, şarşı toptıñ közinşe.

Ҳансүлүв Şegeni osı sāt javdan jaman јек көrip jattı.

Şege kürsinip şalqasınan avdarılıp jattı. Közin aşıp aldı. Üy işi tas qarañǵı. Sırt јel. Azınan tur. Oyı da sol tuldırsız tüngi mediyen kezgen ızǵırıqtay jüytkidi. Kevdesin qısқан bir ıza. Sol qordalanǵan ızanı kimge tögerin bilmeydi. Tuvrasın aytqanı üşin bul nege kinäli boldı? Älde, “qulaqtıñ” qızın alǵan özi me kinäli? Älde bunı qaqpақıldap otqa iterген Jorǵa ma kinäli? Älde, дәvletti bolǵanı üşin Paһraddin be kinäli? Älde, şındıqtıñ emes, äkesiniñ jaǵına şıǵıp alǵan Ҳансүлүв ma kinäli? Kim kinäli osı sorǵa? Kim kinäli osı topalañǵa? Kim kinäli?

4

Apta boyı Üstirt üstindegi qalıñ el дүrligүvmen boldı. Күndiz-tүni jıyılıs. At belinen түspey oñdı-soldı şapkılaǵan ökilder.

«Jaña joldan» şıǵıp bel asıp sırdañ jazıqpen Narqamısqa tartatın jalǵız ayaq јolmenen бүlkeketep jayav јelip Paһraddin keledi. Soñında attı melisa-Surjekey. Күн аşıқ. Sāske түs. Üp etken јel joq. Alıs-jaqınnıñ beri alaqañǵa salǵандаy jadırap ayqın көrinedi.

Tağı şayın işip bola bergeni edi. Aspannan tükkeni de belgisiz, jerden şıqqanı da belgisiz Surjekey kirip keldi. Tüsi ört söndirgendey. “Avdanğa jüresiñ!” dedi, sälem joq, savqat joq. Sırğanıñ zäresi uşıp ketken. Bul ajırayıp qaradı melisağa. “Bol, tez!” dedi Surjekey dorba avzı tompayıp. “Av, inim, jayşa ma?” “Barğasın köresin! Alğa tös!” Sözi osı boldı.

Paḥraddin ün-tünsiz, şapanın jüre kiyip esikke bettedi. Sırğa äldene dep jattı. “Köligimdi äkeleyin!” dep edi. “Joq! — dep aqırdı melisa, —jayav jüresiñ!”

Minesodan bülkildevmen keledi. Säl ayanğa bassa “marş!” dep, kökjelkeden aqıradı Surjekey. Qolında qamşı. Uruvı da mümkün ğoy. Melisanıñ atı melisa. 18-şi jılı Oyl jaqta iri baylardı dalada atıp ta tastadı ğoy. Terlep keledi Paḥraddin. Borşa-borşa terlep keledi. Iyığında — qorjın. Qorjını avır emes. Sırğa bayğüs asığıs-üsiris, oramalğa orap nan ba, bunıñ iş kiyimi me, qorjınğa bir narselerdi tıǵıp jatqan. Irs-irs Paḥraddin.

At üstindegi Surjekeyde ün joq. Paḥraddin ırsıldap demikken sayın, qıynalğan sayın janı raqattanıp keledi. “Men jetim kezimde Eseneydiñ qoyın jalañ ayaq baqqamın. Künde östip жүгіріп жүріп баqqanmın. Közimnen jasım tamşılap жүріп баqqanmın. Sonda sender şalqayıp at üstinde bara jatuvşı ediñder. Qoy şetinde köz jasın jutıp turğan qarşaday balağa köz qıyıqtarıñdı da salmavşı edinder. Eñdi eñkildender sol jetim Jekeydiñ alında. Surjekey Paḥraddinniñ şıp-şıp ter şıqqan jelkesine qarap kele jatıp jını qozıp ketti.

Attı tebinip qaldı, Paḥraddindi omıravlatıp. At ırşıp ketkende, jaqın kele jatqan Paḥraddindi omıravımen qaǵıp ötti. Paḥraddin etpetinen quladı.

Irşıp tekirektep alğa şıqqan atınıñ basın tartıp Surjekey burılıp, qulap tükken Paḥraddinge qaradı.

Paḥraddin eki qolımenjer tirep “tfä, tfä” dep, avzına kirip ketken topıraqtı tükirip, jeñimen betiniñ şaın sürtkiştep türegele bergen eken.

Surjekey atınıñ basın tartıp köldeneñdep tur. Közi de, qulağı da Paḥraddinde. Ne der eken deydi.

Qorjının jerge qoyıp Paḥraddin qalkıyıp türegeldi. Üsti-basın silkiştedi. Äli bir tuvralap qarağan joq Surjekeydiñ betine.

Surjekey qanın işine tartıp surlanıp alğan. Ündemeydi. Közin oqtay qadaydı.

–İnim! — dedi, bir kezde Paḥraddin. Üsti-basın rettep bolğannan keyin tikteli. — Asası, osı meni qıynap qaytesin? Sirä, tübi bir ölim goy. Büytip it qorlıq körip erteñ sasıq türmede ölgenşe, men osı keñ dalamda-aq jatayın da! Tilegim sol öziñnen! At ta, meni osı jerge tastap ket, qarağım!

Surjekey tırs etip dıbıs şığarmadı. Ün-tünsiz atınan tüsti. Atın tusadı. Nagandı qolına aldı. Asıqpay avdarıp-töñkerip qarap şırıppesin qaytardı.

–Durıs, söyt, inim! Ağañnıñ bir tilegin orında! — dep Paḥraddin bes-altı qadam jerge barıp, sabanı qalıñ uyısqañ alaqañday alañğa ötip, Surjekeyge bir qırın berip turdı.

Surjekey dorba avzın tompaytıp, qoñız murtı jıbir etip bir kezde nagan ustağan qolın köterdi. Paḥraddinniñ qulaq şekesin nısañağa aldı.

Bir sätke jım-jırt tınıştıq ornadı.

Melisanniñ atına şeyin qulağın tikireytip odırayıp qarap qalğan.

Paḥraddinniñ kökiregine tük qorqınış kirgen joq. “Qorlıkpen ötken ömirden, kösilip jatar kör artıq” dep Abay aytpaqşı, büytken ömirden şınında da “kösilip jatar kör artıq” edi. Nazarı sonav alısta, jaypaq dalada qaravıtıp köldeneñ kösilip buldıragan Qarajon kezinde. Sonıñ arğı jağında qalğan avıldı, Sırğa bayğüs ben qızın oylap tur. Äsirese, köz aldında Sırğa. Sonıñ şırqırıp jılağan davısı qulağına jetkende. Bayğüs Sırğası, Quday kosqañ jalğız qosağı, sol sorlaytın boldı goy. Bunıñ tügi de ketpes, öler de keter.

Äldekaydan aspañ tustan moldatorğay quyqılıydı. Juvsan arasınan şegirtkeniñ şırılı estilip tur. Äne “tars” eter, mine “tars” eter dep, siresip kütüvmen tur Paḥraddin. Mıltıq atılmağannan keyin javına burılıp qarasa, äldeqaşan bunı umıtıp avızı tompayıp maḥorka oravğa kirisip ketipti. Naganın kabüvge salıp qoyğan. Bunda isi joq. Jaybaraqat.

Qulağıñnıñ şınıldap, jüregi alasürüp turğanın sonda sezdi Paḥraddin. Siresip, şırıqqan buvin-buvını tarqatılğan jiptey bosap bolbırıp qoya berdi. Sılq tüsip otıra ketti. Däl qumırsqañnıñ jolağıñnıñ janına otırıptı. Ersili-qarsılı jüytkigen qumırsqalar, e, Jasağan İye, däl sol bayağı qalpımen ömirde tük bolmağanday sapırılısıp jatır. Mına qozğalı, mına küybiñ tirşilik Paḥraddin älginde ölip ketkende de tük bülk etpey, sol bayapı eski arnasımen jılkıy beredi eken de, asası. O, opasız jalğanşı!

Quday oñdap Narqamıstıñ köşesinde kezdeysoq Apanastıñ közine tüspegende, Paḥraddinniñ osı tuñğıyıqqa ketkeni ketken eken. “Arıstıbaylardıñ” arasında balşıq ilep, kirpiş quyıp jatqan Paḥraddindi köşeden öte bergen Apanas körip qaladı. Tanıy ketedi. Kabinetine baradı da, derev Surjekeyge tapsırma berip, tüs qayta Paḥraddindi RİK-ke saqırtadı.

Balşıqqa tüsip kirpiş quyıp, türmede jatıp eki künniñ işinde äpşeri qaşıp jadap-jüdep qalğan Paḥraddin, RİK keñsesine melisa bunı nege alıp kele jatqanın tüsinbedi. Tek esikti aşıp törde stoldı “quşaqtap” otırğan şüñkigen arıq Apanastı körgende ğana, közi jarq etkendey boldı. Şüñkigen arıq mosqal Apanastı Paḥraddin quşaqtap köristi. Közine jas aynaldı. Patşa qısımimen onınşı jıldarı Temirge avdarılıp kelip müğalimdikpen aynalısqan Apanas qazaq arasın jaqsı biletin. Endi isine Apanas aralasqannan keyin jağdayı oñğarılattının sezdi.

Paḥraddindi tındap bolıp Apanas bölme işin kezip biraz teñselip jürip aldı. Aytqanı mınav boldı.

— E, dostım Paḥraddin... Mäsele tek Buqabay, Surjekeylerge ğana tirelip tursa... jarası jeñil ğoy. Mäsele olarda bolmay tur ğoy...

Orındıqqa otırğan Paḥraddin oşarıla burılıp Apanastıñ avzına qaradı. Apanas sözін jalğadı.

Töñirek tolğan jav. Memlekette küş jok. Küş bolıvı üşin zavod kerek. Tehika kerek. Onı saluv üşin nan kerek, et kerek jümıssığa. Et pen nan kuvlakta. Kuvlaktan satıp aluvğa memlekette aqşa joq. Ne istev kerek? Kuvlaktı tap retinde joyıp, sonıñ astığın, malın aluv kerek.

Av, sonda berin jıyıp-terip ökimetke berip kuvlak

Aştan öle ma?

— Vo... vo... Sovet ökimeti de aştan ölgisi kelmeydi. Eşkimniñ de aştan ölgisi kelmeydi...

Bul Paḥraddin üşin tosın jañalıq edi. Zäresi üşip, tüsi buzılıp sulıq otır.

Apanas bölme işin kezip äli teñselip jür.

–Aşçı da bolsa aқиқат osı... Paһraddin dostım... Ökimetke astıq kerek, et kerek... Bül situvatsiya şamalı vaqıtta özgeredi dep ayta almaymın. “Aşa tüyaq qalmasın,

Goloşçekin zaһına qarsı turuv bolmasın” degen taqpaqtıñ şıǵuvı beker emes. Bası artıq astıq pen maldı ökimet aladı. Kim bolmasın, qazır qolında malı, azıǵı bar şarvanıñ üstinenbult arıla qoymas... — dep, Apanas daǵdarıp oylanıp turdı.

Qolımnan keler jaqsılıǵım — qalaǵan jaǵıña jer avdaruvǵa ruqsat qaǵaz bereyin... Qolımnan keleri sol ǵana... — dedi Apanas kürsinip.

...Sol qaǵazdı alıp Paһraddin bosap “Jaña jolǵa” keldi. Qaǵazdaǵı Apanastıñ qolın körip, Jorǵa jelkesin qasıdı. Kollektivke tüsip ketken Şoyınqaranı Jorǵa beribir qaytarmadı. Onıñ esesine qoǵamdıq maldan eki juvas tüye berdi köşuvge. Duşpanına bas igisi kelmey Paһraddin de köp qajap suray almadı Şoyınqaranı. Söytip, qaraşanıñ 29-ı küni säske tüste jesip äyeldiñ köşindey qıykıyıp Paһraddinniñ şolaq köşi avıldan settep şıǵa berdi. Paһraddinmen birge köşken Bulıstıñ şeşesi Däv apa ǵana boldı.

–Sizge ruqsat joq köşuvge, Däv apa! Ol üşin qaǵaz kerek avdannan! Qaǵaz! — dep edi Jorǵa Küreñ.

–Äy, Küreñ! — dedi Däv apa, zor aşıq davısı

Sañqıldap. — Qaǵaz kerek bolsa saǵan kerek şıǵar... Maǵan keregi joq ondayıñnıñ! Osı jasıma şeyin qaǵazsız-aq күneltkem!.. Endi, eşkiniñ jasınday jasım qalǵanda... alatın Quday meni sol qaǵazsız-aq alar!..

Süyekti, iri, er pişindi qara kempirdiñ osılay derin bilgn Jorǵa Küreñ. Bile tura ädeyi aytqan jurt estisin dep. Keñes aǵası retindegi mindetinen qutıldı ǵoy. Jorǵa Küreñge keregi sol-aq edi.

Avıl-üydiñ bas kötergeni qazır sırtta. Paһraddin köşiniñ mañında. Bi aǵanı sıylaytın jurtşılıq qoştasıp qaluvǵa şıqqan. Jük artqan tüyeleri orındarınan tura bastaǵanda, äyelder jaǵı japırılısıp qoştasıp, jılap-sıqtavǵa kiristi. Däv apanı kempirler alma-kezek quşaqtap “Qanday-qanday) күn boladı, köre almay ketsek baqıl bol!” desip, añırıp, ändetip jurttıñ topsasın bosattı. Javlıq uşımen közin sürtkiştep turǵan

Torqa kempir şoynardap kelin “Tüz-demiñdi talay tatıp ek, tilim tise keşe gör!” dep suñqıldap kep Paһraddindi quşaқтаǵanda käriler jaǵı kemseñdep:

—Oy-hoy, dünyeye-ay! Közi qıymaydı da... Birge öskenniñ atı bir ösken ğoy, — desti.

Köş irkilip tür. Qara küz aspanı bulıñğıp. Qara sur dala qıbır ete almay qulaq türedi zarlı ünderge. Hınsuluv “Apalas” jas balaşa eñkildedı, şeşesin quşaqtap. Sırğa báybişe eki ıyığı bülkildep ünsiz jas tökti.

Pañraddin buvınıp-tartınıp qalın kiyinip alğan. Ün joq. El qalıp baradı. Jer qalıp baradı. Qazıgın aynalıp balpañ-balpañ basqan Şoyınqara qalıp baradı. İşi it jırtqanday. Murtı qıravlanıp, qabağı tüyilip tur. Alıs jol, jat jurt, qatal tağdırmen bettesüvge şıyırığıp bekingen türi bayqaladı. Keşeli-bügin ata qonıstan irge bölerine anıq közi jetkeli beri janınıñ eski jarası qayta sızdağan. Jalğızdığın oylağan. Osınday basına is túskeñde izine erer ul bolmay, quyırıq-jalsız simpiyğannan jaman närse joq eken. Soğan közi jetti. Bayağı şeşekten ketken tittey qaraşıqtarı Äli, Qalıyları tiri bolğanda ğoy, büginde büytip jalğızdıq körıp jabıqpas edi. Töñiregi tolıp turar edi. Sum tağdır-ay...

Qızı kelip “kökelep” botaday bozdap quşaқтағанда Pañraddinniñ keñ ıyığı dir-dir etti.

Şärip:

—Ay! Ay! Qoyındar! Qaraqalpaq degen mına turğan jer emes pe?! Bularıñ ne, tügel bozdap?! Pay, pay, bizdiñ avıldıñ qatındarı-ay!.. —dep qatındarğa basuv aytıp jortaq qağıp dızattap jür.

Pañraddin köşimen “Jaña jol” osılay qoştastı.

Boz qıravlı jüdev sozılğan bos alap. Sulıq tüsip köldeneñ kösilgen jondar. Qızuvı joq, sonay qıyyan şet kökjiyekten jaday sığalağan kün.

Solay qaray bir şolaq köş baradı. Qıltıyıp bülıñğıp kökjiyekke siñip baradı.

ZOBALAÑ

1

Soñğı kezderi Şäriptiñ quvanışında şek joq. Qalay kuanbasın. Etikşi dep etekten tartıp jatqan eşkim joq. Jalğız javı Jorğa edi. Onıñ da aqlı kirse kerek. Bas iyip özi keldi. Avıl arasında bedeli odan sayın öse tüsti Şekeñniñ. Tağı bir quvanışı — jalğız ulı Şegesi. Tpe, tpe, osı jaman nemesi soñğı kezde közge tüsip jür. Äsirese, kämönes

bolğannan keyin eseyip ketkendey. Sözi de, jüris-turısı da salmaqtı. Pıt, jaman neme, kimge tartqan özi! Soñğı kezde Tenteksaydı baylap, böget jasaymız, Sarıjazıqqa suv jiberip jayqaltıp egin egemiz değendi tavıp alıptı.

Sonimen, saydıñ eki jağına ötip eki top tura qalıp ketpen siltedi.

– Qıy-ı! Jabıl kedey, jabıl! — dep Şärip jurttıñ delebesin qozdıra urandap qoyadı.

Söytkenşe, bir qızıl köylekti qız bala avıldan şığıp bularğa qaray tura jügirdi. Köyleginiñ etegi delendep uşıp keledi.

– Bizdiñ Güljan emes pe jügirip kele jatqan? — dedi Şärip, qolımen közin kölegeylep, şuşşıyıp.

–Ay, ay, ne boldı?!

– Ağamdı... ağamdı...eki melisa şaqırıp jatır! Tez kelsin dep jatır! — dep şıñgirledi anadaydan tulımşağı jelpildeggen Güljan. “Ağası” — Şege.

–Melisa deysiñ be? — Şärip qaytalap suradı.

–Melisa! Eki melisa! — dedi Güljan. — Birevi Qozbağar ağam. Onıñ da qılışı bar. Ağamdı tez kelsin dep jatır.

Şege üyge jetkenşe äri oylap, beri oylap ökimet aldında ne kinäsiniñ barın bile almadı. Sonda da, jüregi qurğır sekem alıp qaltıranıp esikti aştı. Ayağına oratılğan qara küşikti iterip tastadı. Birden közi tör aldında qus köpşikgi şıntaqtap şaljıyıp jatqan nāmāndik melisa Surjekeyge tüsti. Sırlı tostağannan sızdıqtatıp aypan jutqan Surjekey buniñ kirgenin közi şalsa da ayılın jıymadı. Odan tömendev qompiyıp Qozbağar otır. Üstinde — melisa forma.

Qozbağar melisanıñ oquvında edi osı qısta. Bitirgen eken ğoy. Özine biraq melisa forma jaraspay tur.

–Assalaymağaleykim! — dedi Şege. Qozbağar qalbaqtap türegep buğan qol berip amañdastı. Şubat quyıp otırğan şeşesi jaltaqtap ekeviniñ betine qaradı. Surjekey basın sāl tiktep qol uşın ğana usındı. Qol uşı supsuviq eken. Surjekeydiñ sazarğan öñi anav qabırğağa sünevli qılış, mılıqtardıñ susınday ızğarlı.

Bul tize бүкті. Üy işinde tınıştıq ornadı. Bul qalıptı buzuvğa Surjekeydiñ ğana huqı bar edi. Jurt sonıñ avzına qaradı. Surjekey ädeyi sol avır küydi soza түsip,

tostağandı keyin asıqpay ısırıp dastarqannıñ şetin qayırdı. Oramalmen ernin sürtti. Sodan keyin Şegege qaradı.

—Joldas Qaspaqov... avdanğa jüresiñ... Jinal! — dedi.

Äñgimeniñ şamamen osılay boların iştey älginde esikten bas suqqanda-aq sezgen Şege.

—Avdanğa deysiz be? Jaraydı... — dedi bul.

Surjekey endi Qozbağarğa jüzin burdı. Qomlıyğan

Qozbağar jılan arbağan köşektey tıpırşıp ketti. Bastıǵına bir, Şegege bir jaltaqtap şekesi terşip:

—... Şege, — dedi davısı bojırap. — Mäsele bılay...

Jaybaskan men Şege Qozbağardıñ avzınan taǵı bir sumdıqtı esitkeli qulaq türdi.

— ... Mäsele bılay... fakti bar. Paħraddin qulaqtıñ altın-kümisi osı sizdiñ üyde tıǵuvlı körinedi. Küyev balası bolǵandıqtan sizge tapsırıp ketipti degen arız bar. Sonı tekserüvge keldik...

—Ne deydi jazǵan Quday! “Altın-kümisi” nesi?! — dedi Jaybasqan.

—... Tekseriñder! Tekserinder! — dedi Şege öñi sāl quvqıl tartıp.

—Apa, endeşe kebeje, tenderdiñ avız aşıñız! — dedi Qozbağar jelkesin sıypap.

—O, jazǵan Quday, taǵı ne taptıq?! — dep, Jaybasqan kebeşe, teñderdiñ üstindegi körpelerdi laqtıra bastadı.

Aldımen qara kebeşeni aştı. Kezdeme, mata, kiyim-keşekten özge närse şıqpadı qara kebejeden. Qasındaǵı teñniñ de avzın şeşti. Bir qalı kilem men tekemet bar edi onda. Boyjetip qalǵan Baljannıñ jasavı edi, Jaybaskan qamdap jürgen. Melisalardıñ izdegen altın, kümisi odan da şıqpadı. Endi sırtın örnektep aq kiyizben qaptağan jalǵız temir sandıq qaldı aşıлмаған.

— Ana sandıqtı nege aşılaysız! —dedi Surjekey, qoñız murtı jıbir etip, avzın tompaytıp.

—İbay, ol kelinniñ sandıǵı! Kilti mende joq! — dedi Jaybasqan bet baqtırmay.

—Kelinderiñ qayda ol? — dedi Surjekey, avzın tompaytıp.

–Jimista. Böget salıp jatır.

–Davay! — dedi Surjekey Qozbağarğa. — Davay, alıp kel!

Qozbağar esikke umılğan, sol arada odan burın esiktiñ özi aşıldı. Ekiqabat Hınsuluvdın boyı körindi. Hınsuluv astan-kesteni şıǵıp jatqan üy işine qarap, añırıp turıp qaldı.

–Mineki, özi de keldi. Kelin, kel, sandıǵındı aşşı! Mina jurttıñ bir izdegeni bar körinedi! — dedi Jaybasqan davısı qobalıp.

Hınsuluv eki attap işke kırıptaǵı irkildi. Äli eşteñeni uǵa almay tur.

–Kiltin äkel sandıqtıñ! — dedi Şege şırt aşuvlanıp.

Sonda ğana Hınsuluv selk etip es jıyǵanday arqasında jatqan şolpısın bir ırǵap aldına túsirdi. Şaşbavınan kiltti şeşip alıp enesine berdi. Jaybaskan äşekeyli aq kiyizben qaptalğan sandıqtıñ kiltin tetikke sala almay:

–İt jegir! — dep silkip, tüygiştep äreñ aştı sandıqtı. — Al körinder, tüge!

–Davay, davay tekser! — dep, Surjekey tartınşaqtap turğan Qozbağarğa iyek qaqtı.

Qozbağardıñ murın uşı terşip qoya berdi. Öñi alaburtıp uyaldı, äyeldiñ zatın aqtaruvğa. Biraq buyırıqtıñ atı buyırq, sandıqtıñ betinde jatqan Hınsuluvdın jaz kiyetin qos etek aq köyleginen bastap, oramal, beşpet, kamzol, iş kiyimderine deyin qopsıtıp şıǵarıp tekemettiñ üstine tastay bastadı.

Surjekey şılımın burqıratıp şetkerirek teñniñ üstinde qayqayıp otır. Eki közi — sandıqta. Kenet Qozbağar sandıqtıñ tübinen kişkene, altın jalatkan aǵam qutını suvırıp aldı. Hınsuluv ısqınıp qaldı.

–Tiyme! — dep şır etti.

Sol arada Surjekey şirenip ornınan turdı. Şılımı bir ezüvinde.

–Beri äkel! — dedi. Qozbağardıñ qolındaǵı qutını özi aldı. Salmaqtap kördi.

–Hm... Bunıñ kilti qayda? — dedi, tanavınıñ astındaǵı qoñız murtı jıbır etip. — Kilti joq onıñ! Onı qaytesiz? — dedi Hınsuluv juyıp alǵanday.

Surjekey qutını qulaǵına taqap silikti. Äldenege közi jetkendeı avzı tompaydı, murtı taǵı jıbırladı. Sodan keyin qutını basına köterdi de, jerge tartıp urdı.

–Ah! — dep qaldı Hənsuluv, betin basıp. “Əldəqanday kün boladı, əldəqanday zaman boladı. Qısılsañ keregiñe jarar” dep, köşərdə şeşesi tastap ketken asıl tas, altın, kümisten soqqan zergerlik buyımdar edi. “Eşkimge körsetpe!” dep edi. Sodan, bul Şegege de körsetpey saqtap jürən.

Qutınıñ bıt-şıtı şıqtı. Tekemet üstinde asıl tastı kümis alqalar, altın, kümis bilezikter, saqına, jüzikter, moyıñğa tağatın tolıp jatqan monşaqtar, Mekalaydıñ bası bar kümis teñgeler şaşılıp jattı.

Bir şılımı ezüvinde, jürelep otırğan Surjekey ap-avır altın bilezikti alağanına salıp salmaqta kördi. Basın şayqadı. Tanavınan osqırınıp küñk etti:

–Kommüvnistin deydi eşçe...

–İniñizdiñ jazıǵı joq, aǵa! — dep bez-bez etip betin basıp otıra qaldı Hənsuluv. — Ol bilmeydi! Men... Men...

Qozbaǵar bastıǵınıñ aytuvımen tekemet üstinde şaşılıp jatqan əlgi asıl buyımdardı jinap terip, bılǵarı sımkege saldı.

Şege tildən ayrılğan adamday. Öñ joq, tüs joq.

–Qaspabov!.. Kettik! — dedi Surjekey, şılımı ezüvinde.

Şege jeydesin avıstırdı. Bastıq bolǵannan keyin alğan drap pidjagin kiydi. Şeşesiniñ “Ayrıan iş, eñ bolmasa!” dep bəyek bolǵanına qaramadı. Doküvmetterin qaltasına saldı da, üyden şıǵıp jüre berdi, bir avız til qatpastan tünərip barıp melisanıñ arbasına otırdı.

Şeşesi izinen apıl-ğüpıl ere şıǵıp oravlı bir nərseni əkel qoynına tıqtı. Nan eken.

–Şu! — dedi, delbe ustağan Qozbaǵar. Arbaǵa jegilgen qos ayǵır avızdıǵın süzip düsirley jöneldi, “Jaña jol” avlınıñ bala-şaǵası, kempir-sempiri tügel sırtta. Andap qarap tur. Anav Tenteksaydı bögep jatqan jurt ta qaray qalıptı jumıstarın irkip. Avılǵa qaray qalbaqtap jügirip Şärip bayǵus keledi. Äldene dep ayqaylap şırıldaydı.

Onı tek Jaybasqan ğana estip tur. Arqırağan qos ayǵır jekken melisalar qaperine de iler emes. Şañdatıp tepiskeyge qaray quyǵıtıp baradı.

– Quday, ne jazdıq? Ne jazdıq? — dep küñirendi qapelimde ğarip bolğan Jaybasqan. Üyinen altın şıǵıp talaydıñ bası ketip jatqan zaman emes pe?

Oylamağan jerden östip, Şäriptiñ ot basınıñ oyranı şıqtı.

2

Şegeler avdan ortalığına tüs ava jetti. Apanas bunı kabinetinde kütip otır eken.

— Al mınav ne? — dedi, ä degennen latin ärpimen jazılğan tabaqtay jattı aldına qoya berip. Şege qağazdı qolına aldı. “Arız” delinipti. Kalaşnikovtiñ atına jazılıptı.

— Oqı! Oqı! — dedi Apanas. Özi ornınan turıp, mañorka oravğa kiristi.

Şege börkin stol üstine koyıp arızdıñ ärbir ärpine üñildi. Şegeni büge-şigesine deyin jaqsı biletin adam jazıptı kim bolsa da. Mäseleni äriden qozğaptı. Şegeniñ Hınsuluvğa üylenüvinen bastaptı. “Taptıq közqarası bulıñgıp, bılqıldağ bolğandıqtan Keñes ökimetiniñ tap javı, Pañraddin qulaqtıñ qızın aldı, söytip, borjoymen avız jalastı” depti. “Soñğıldıqta taptıq perdesin aşqan Bulış bandittiñ, söytip, bjası boldı” depti, Bulıştıñ ölgen äyeli Äytiştiñ Pañraddinge qarındas bolıp keletin körsetip. “Şegeniñ Bulış bandığa işi buratının Majanniñ kämpekesinde tamam jurt körgen” depti “28-şi jılı Pañraddin kämpekelengeñde ökimetke altın-kümis ötkizgen joq. Ökimetke bermegen altın-kümisin tuvğan küyev balası Şegege ötkizdi degen käveset bar. Joldas, avdandıq sekretar! Äldeqaşan joğarıda körsetilgende, tap javlarımızben avız jalasıp partiya jolınan avıttıp, Trotski jolına tüşip alğan Qaspaqov sındı oñşıldardıñ taptıq bet-perdesin aşatın mezgil jetti” depti. Astında “bir top belsendi kedeyler” dep qol qoyıptı.

Şege jattı oqıp bolıp basın köterdi. Apanasqa qaradı.

— Al kim jazğan deysiñ bunı? — dedi Apanas burılıp.

— Küreñ... Küreñ bolar, — dedi Şege. — Men de solay oylaymın.

— Biraq jazvı oniki emes, Afanasiy Vasiliyeviç!

Apanas qolın siltedi.

— Oy-y, jazğıştar tabıladı ğoy. Odan da sen qazır byroda qalay javap beretinindi oylan. Bügin qaralatın mäseleniñ biri — seniñ mäseleñ. Jarayma, oylan! — dep,

Apanas Şegeniñ qolındağı “domalaq” arızdı alıp esikke bettedi.

Şegeden burın Kalaşnikovtiñ kabinetine bes-altı kisi kirdi. Olardıñ işinde Şege tanıytındardan — avdandıq komsomol hatşısı, meyizdey qatqan arıq qara qız Nurila,

avdandıq prokuvror Suranişev, Surjekey bar. Qalğandarın bilmeydi. Azdasın esikten Surjekey basın qıltıyıtı:

–Kir! — dedi.

Kalaşnikovtıñ aldında uzınşa stoldıñ eki jağın ala otırğan bir qavım kisi Şegege japa-tarmağay qaradı. Keybir közder ajırayıp tesile qaradı.

Stalinniñülken suvretiniñ astında otırğan Kalaşnikov şaşı tikireyip esikten kire toқтаған Şegege şarşavlı nazar irikti. Qalamsaptıñ uşimen qabırğağa jaqın turğan orındıqtı nusqadı. “Otır!” degeni edi.

Şege otırdı.

–Çitayte! — dedi Kalaşnikov, manağı tabaqtay arızdı Nurilaniñ qolına ustatıp. Nurila ornınan ırşıp turıp davısı sañqıldap arızdı äp-zamatta oqıp şıqtı.

“... Qaspaqov sındı oñşıldardıñ taptıq bet-perdesin aşatın mezigil ketti” dep barıp bir-aq irkildi. Keñ bölme işinde birvaq zil tınıştıq ornadı.

Kalaşnikov Surjekeyge iyek qaqtı.

–Nuv-ka! — dedi. Surjekey gazetke oravlı nârseni stoldıñ üstine qoydı da, oravın aştı. Şegeniñ beti duv jandı. Stol üstinde jaynağan altın-kümis buyımdar. Uyattan, namıstan, naqaq jaladan örtendi, jandı, zığırdanı qaynadı.

–Eto — anonimka! — dedi Kalaşnikov, hattı körsetip, — A, eto... faktı!..

Orıssağa şorqaq, Şege odan äri Kalaşnikovtıñ ne degeniniñ birin tûsinse, birin tûsinbedi. Äytevip, bunı ondırmay töpep jatqanın bildi. Bir kezde, Kalaşnikovtıñ tik qabağı astındağı tuzday közi buğan qadaldı. Şegeniñ jüregi suvıldap qoya berdi, ön-boyına sup-suvık, ürey jügirdi.

– Orniñnan tur! — dedi Nurila hatşınıñ sözün qazaqşalap.

Şege türegeldi, ayaq buvını qaltırıp. Közder buğan tağı da japa-tarmağay qadaldı.

–Mına arızğa baylanıstı ne aytasıñ dep otır senen semen Harytonoviç! — dedi Nurila tağı da.

Şege özine söz sonşalıqtı şapşañ tiyedi ğoy dep kütpep edi. Terezege qaradı.

Kişi besinge eñkeygen munart kün. Nege ekeni belgisiz, közine Hınsuluv elestedi. “Jaña jolda” ol da osı Künge qarap kütip otırğanday elestedi.

– Hat — jala, — dedi Şege. — Onı jazğan belsendi kedeyler emes! Onı jazğan sol “belsendi” degen attı jamılıp jürgen kisi. “Bulıştı qorğadı” deydi. Bulıştı qorğasam men, bandit bolmay turğan kezinde qorğadım. Qate jolğa tüspesin dedim. –Qulaqtıñ qızın alğanıñ da ötirik pe? — dedi

Suranıšov kelkesin berip teris qarap otırğan küyi jiñişke davısı ızındap.

– Pas... Ötirik emes, — dedi Şege düñk etip. Şegeniñ sözün Nurila qolma-qol Kalaşnikovke avdarıp otırdı.

– Sonda, tap javımızben avız jalasqanıñ emey nemene? — dedi äyel davısı Suranıšov.

– Keşiriñiz! — dedi sol arada Apanas tıqırşıp, Suranıšovtıñ sözün bölip, Kalaşnikovke qarap. — Pazreşite!

–Men eşkimmen avız jalasqanıñ joq! — dedi Şege davısı şıǵıñqırıp. — Qulaqtıñ qızın alsam da, qulaqpen avız jalasqanıñ joq! Siz öytip jala jappañız!

Kalaşnikov tıqırşığan Apanastı işaramen toqtattı.

–Äy, sen öziñ nemenege qızaraqtaysıñ? Kimdi aqımaq qılǵıñ keledi? — dep, apaşçı davısı Suranıšov Şegege qaray jalt burıldı. — Nemene, mına altın, kumis, üyiñnen sıqqan, bul da jala ma?

–Vo, vo! — dedi öñkigen Kalaşnikov, orındıǵın sıqırlatıp serpile tüsip. — Çto tı skajeş, nasçet etogo! Eto — faktı, tovarişç Qaspaqov!

Şege osı arada tosılıp kaldı. Sözine eşkim senbeytin tärizdendi, qalay aytsa da.

– Bul narselerdi, Quday aqına, men körgeñ de emespin, bilgeñ de emespin. Militsiya kelip sandıqtı aşqanda ğana kördim. Keliñsegim jasırıp kelipti menen, — dedi davısı bāseñsip, qoñırlanıp.

Suranıšov mırs küldi, osı arada basın şayqap. Mına asav jigittiñ söziniñ bojırap, öziñniñ qobırağanın körip köñildengeñ edi.

Kalaşnikov Apanasqa qaradı.

–Pojaluvysta! — dedi.

Afanasiy Vasileviç qulşınıp türegeldi ornınan.

–Semen Haritonoviç! Dorogiye tovarişçi! — dep bastadı sözün Afanasiy Vasileviç, Şegege jaltaq-jaltaq qarap turıp. Apanas sözün orıssa söyledi. Şege tolıq tüvsinbese de onıñ ne aytıp jatqanın boljadı. Men Şegeni jaqsı bilem deydi Apanas. Javınger retinde ötken jılı bandımen ayqasta közge tüsken, er jürek javınger dep jatqanı bayqaladı. Keñes isine şın berilgen jas dep aytıp jatır.

–Afanasiy Vasileviç! — dep bir büyirden qoyıp qaldı, kenet Kalaşnikov. — Eto mı znaem... Vı lüvçe skajite...

Şege odan arı Kalaşnikovtıñ ne degenin tağı tüsinbey qaldı. Nurılası qurğır da Kalaşnikov pen Apanastıñ arasındağı bolğan qaqtığıstı avdarmay tım-tırıs otırıp aldı. Kalaşnikovtıñ tegevriñni qattılav. Apanas älgi jorğasınıñ jañılıñqırıp qaldı. Stol üstinde jatqan altın, kümiske qarap kibirtikteñkirep qaldı. Şege dospeyil Apanastıñ bul üşin otqa tüsip jeñilis tavıp turğanına bir qorlansa, orıssa aytıp jatqan pikirlerge jete tüsine almağanına eki qorlandı.

Apanastıñ sözün Kalaşnikov tağı bölđi.

–Ya Vas ponimayo. Eto vı daliy emv rekomendatsiyo v partiyo. İ vı obyazanı zaşçişçat ego... No, tovarişçi! — dep, gürildep ornınan tusıp ketti Kalaşnikov.

–Sereygen uzın bolbay. Davısı da zor. Suvırılıp qızuv söylep kep berdi. Endi älgiden bergi äñgimeniñ bări tükke tatımay qalğanday. Tipti, Şegeniñ közinde qudiretti kisi sanalatın Apanastıñ özi bir tutam bop şüñkiyip şögip ketkendey. Qalğan jurt Kalaşnikovtıñ avızına qarap, ärbir sözün qılğıtıp “jutıp”, bas şülğısadı.

–No, gde naşa partiynaya printsipiynost! — dep, gürkirep ayqayladı bir kezde judırığın jüre tüyip söylegen Kalaşnikov, tuvra Apanastıñ tusına kelip irkilip.

Apanas qozğalaqtap jötkirindi. Äldene degisi kelgendey, biraq Kalaşnikov keñ adımdap barıp ornına şuğıl otırdı da:

–Tovarişçi! Vı prekrasno znaete, çto po vsej strane idet çistka partii... — dedi. Dedi de säl ünsizdikten keyin qalamsabın Şegege qaray şoşayttı.

— ... Ot takıh sornyakov... — dedi. — Horošo, çto on v nas poka kandidat. İnaçe bı on nas, dorogoy Afanasiy Vasiliviç, — dep, tağı sozıp ketti. Ol söylegen sayın Şege öziniñ kinäsi avırlap bara jatqanın sezdi. “Opozoril bı” degen sözdi de esitti. Kalaşnikov söylegen sayın bul özin qaraptan-qarap otırıp qubıjıqqa aynalıp bara jatqanday sezindi. “Şınnan da büldirgen ekenmin ğoy...” degen ökiniş tırnadı janın. “Büldirgen ekenmin ğoy... Äytpese, mına birinşi hatşı bunşa aşuvlanbas edi ğoy...”

Basın köterse tağı birev söylep tur. Suranıšov. Küldibadam orıssasımen töpep tur Şegeni.

Şege мәseleniñ büni partiya qatarınan şıǵaruv jaylı bolıp jatqanın uqtı. Soñǵı söylevşiler bir avızdan “şıǵaruv kerek” dep jatqanın uqtı.

Şege Kalaşnikov özine qarap söyley bastaǵannan-aq ornınan turǵan. Biraq, birinşi jatısınıñ söziniñ soñǵı jaǵın uqpay qaldı. Osı arada meyizdey qatqan Nurila taqıldap qoya berdi.

— Partiyadan şıǵarıldıñ, jumıstan şıǵarıldıñ, túsindiñ be? Endi zañ aldındaǵı aq, qarandı şeşüv üşin isiñ tergev orındarına beriletin boldı.

Qos qoldap börkin mıǵılap sopayıp turǵan Şegeniñ jüzi duv-duv jandı. Kün qaqqan, jel qaqqan şekesinen, samayınan teri aqtı.

— Jür! — dep qaldı Surjekey künq etip. Sol davıs Şegeni esikke qaray jalt burdı.

Surjekeydiñ dorba avızı tompıyıp, qoñız murtı jıbır-jıbır etti. Buǵan “Alta tús!” degende yek qaqtı. Melisanın aldına túsip dälizben empeñdep keledi. Etigi edenge rabaysız dürsildeydi. “Arıstıbay” bolǵan degen osı eken ğoy. Esine bayaǵı Äzbergen tüstı. Melisa eñkildetip aydap bara jatqanda bular bükil avıl bop sırtınan qarap turıp edi-av.

Köşege şıqqasın tanıs birev kezdesip qalmasa eken dep tiledi. Surjekey tuv jelkeden “Olay jür”, “Bular jür!” dep, buyırıqtı berip keledi. Avıldıñ ortasındaǵı jalǵız köşege túsken. “Melisaǵana” köşeniñ argı şetinde edi, sonda aparıp qamayın degeni ğoy. Janjakqa qarasa, jariqtıq erte köktemniñ iyisi añqıp, qırqa, saylar tülegeli jatır. Jemniñ jaǵasınıñ kögi köterilip te qalıptı. Äldeqaydan üyirilip samal esedi. Sonav manday aldına narttay qızarıp Kün eñkeyip baradı qabaqqa.

Ötken jılı Hansuluv ekevi turğan kereñ kempirdiñ üyinin tūsına da kelip kaldı. Tanıs avla. Tanıs qora. Jıyrıyğan balşıq üy. Jüregi şımırladı. Esten ketpes qızıq künder eken-av! Birde urısıp, birde tabısıp jürgenderiniñ özi qızıq eken-av!

“Melisaşana” töbesi qanılır uzınşa bara q üy. Sonda jetkesin Surjekey “arısıtbay” Şegeni Qozbağarğa tapsırdı. Qozbağar Şegeden közin ala qaşıp öz-özinen abırj’ş qutı qaştı. Qolında bir buvma kilt, üydi aynalıp qompandap Şegeni alıp jürdi.

—Sotqa deyin jatadı ekensin... — dedi, üninen Şege üşin qinalatının sözdrip.

—Solay... — dedi Şege, bolğan iske köngendey. Bala künnen birge ösken mına Qozbağardıñ melisa bolsa da minezi özgermepti. Sol, bayağı Şegeniñ betine kelmey jasqanıp ösken qaldı. Tipten, qalındıǵı Hansuluv kaşıp ketip, odan keyin Şegeniñ jarı bolğanda da Qozbağar küyinen özgermegen. Kışkentaydan Şegeni jaqsı körip, onıñ ädiletşil minezine tänti bolıp ösken qalpınan tanbağan.

Şege Qozbağardıñ sol aynımas adal peyilin jaqsı bile di.

Onıñ mına tusta, Şege ustalar tusta qızılatın sebebin de tūsinedi.

—Tergevşi tanıs jigit edi. Söylesip köremin... — dedi tağı sãlden keyin Qozbağar.

Şege ündemedi biraq öziniñ qanşalıqtı müşkil ħalge tūskenin sezdi. İştey ünsiz qorlandı.

Qozbağar baraqtıñ ekinşi basındaǵı temir qursavlı avır esikti eki kiltpen aştı, Esik aşılganda alaköleñke iş jaqtan ızğar lebi añqıp turdı. Şöp töselgen eken edenge. Alaköleñke burışta jatqan kisilerdiñ sulbası bayqaladı.

—Osında... jata turasın!.. —dedi Qozbağar tağı da öz-özinen qısıls tavıp.

—Jarayd... — dedi Şege işke attap ene berip. Oñ jaqta jalğız tereze bar eken. Onıñ özi torlavlı. Jelke tusınan qarap turğan Qozbağar sıqırlatıp avır esikti japtı. Jerdiñ astına tūskendey ap-avır meñirev tınıştıq ornadı. Qarañğı burışta jatqan adamdar bastarın qalqıttı. Uyıqların äreñ aşıp qarañğı tükpirden tesile qaradı. İn tübinen qaragan jırtqıştarday. Denesi türşikti.

Jerge töselgen qalıñ selev tösek üstinen tize bürger orın közdedi. Terezeniñ aldınan orın saylap sılp tūsip otıra ketti. Şöp tösek tısırladı.

–Öy! — dep bir jalpaq bet qara däl qarsı kep jüreley berdi. Azvı aqsıyıp, bitik közi jumılıp küledi.

Bir kezdegi melisa, soñğılıqta ökil bolıp ketken ataqtı Buqabay.

– Öy! — dep kelsaptay qolımen bunı ıyıqtan dürs etkizdi. — Şege! Joldas Qaspaqov! Bunda neğıp jürsiñ?

Şege ızalı kökjalday ezüv tartıp:

–Bunda neğıp jürüvşi edi? — dedi kekesinmen.

–“Asıra siltev” me?

–Joq, — dedi Şege. — “Avız jalasuv”.

–“Qulaqtıñ qızın aldın” deydi ğoy, bayağı.

–Solay deydi.

Kelsaptay alağanımen ıyıqtan dürs etkizip tağı perip qalın Buqabay tikteliq qarq-qarq küldi. Bükil semiz denesi de selkildep özimen birge “küldi”. Jalañ etine sırma küpi kigen eken. Qarnı jıltırıp körinip tur.

Neşava. Jasıma! — dedi Buqabay eñdi sabasına tüsip, Şegeni müsirkegensip. — “Neler kelip, ne ketpes er jigittiñ basına”. Atasına nälet, meni de eki-üş kün boldı osında tıǵıp koyǵalı. “Asıra siltediñ” deydi. Beri qırt osındağı başılıardıñ. Birese, “plan davay, plan davay!” dedi. “Jüz present! Oybay, jüz present!” dep janımızdı quvırdı, Kalaşnikov bas bolıp, Tura kele şaptıq. Qarap jatqan elge qasqırşa tidik. Pirkäzdiñ atı pirkäz. Könbegendi köndirdik. “Jüz present källektip bolasıñ” dep. Nadan jalıq sayasatqa tüsindi me? Bıtırıp qaştı. Biri İran ketti. Biri —Avğan ketti. Biri Qalpaqqa qaştı. Endi oğan kim binavat? Tağı da Buqabay binavat! Ot kebenemat!

Buqabay aşuvdan burq-sarq qaynap bir orında bälele taba almay ondı-soldı zır qaqtı.

–Ot kebenemat! Qalay da Buqabay binavat! Ol bola qoymas. Eregiskesin men arızdanam!.. Ana jaqqa arızdanam!!! — dep, Buqabay bunıñ aldına kep şabınıp tura qap, alqaylap aspañǵa savsağın şoşayttı. Söylep turğan Buqabay kilt tıyılıp Şegege iyek qaqtı. Terezeni nüsqağı.

–Äkeñ keldi ğoy!

Şege terezege bürılsa börki jıpırayıp äynekten işke üñile qarap äkesi tur. Şege boy tiktep ülgergenşe qapalaqtap äldeqayda jügirip te ketti. Tirsegi mayısıp esik aldındağı melisağa qaray jortaqtap baradı eken. Avlada baqıravıq jarbay tur, toranğılğa baylavlı. Äkesi tañerteñ izderinen tuvra şapqan eken göy.

Qozbağar esikti aşıp Şegeni äkesimen kezdestirüvge sırtqa şığardı. Imırt üyirilipti sırtta.

Şärip bayğus bir künniñ işinde öñi solıp, jağı suvalıp jüdegen balasın körip, jürek eti ezilip, quşaqtap bavırına bastı. Köz jası birt-birt üzildi. Arı qaray eş narse dey almay teris aynaldı.

—Tergev boladı. Sot şeşedi... Endi qalğanıñ, — dedi Şege.

—Al, süyinşi! — dedi kökesi. — Kelin boşandı.

Tügelhan degen bir jaman nemeli boldıq!

Lıp etip betine qanı tepti Şegeniñ. Eki özüvi eki qulağına jetti.

—Basımız tügel bolsın dep atın Tügelhan qoydıq.

—Köke, bular meni bosatpaytın siyaqtı... Javapqa Hınsuluvdı da tartatın siyaqtı...

Şärip şoşıp ketti.

—Köke! — dedi, Şege. — Äke-şeşesine aparıp tasta Hınsuluvdı!.. Basqa amal joq.

—Av, erteñgi sotqa... sonda men...

—Joq, köke! — dedi Şege. — Avılда qayt!.. Basqa salğandı körermiz.

Sodan, Şekeñ baqıravıq jarbaydıñ beline otırıp avılğa qayta şaptı. Ertesine böpesimen Hınsuluvdı alıp jolğa şıqtı.

Tün qarañğısı suyılıp alagevim tarta bastağan şama. Alıp dala kökjiyegi sāl-pāl bilinip alısqa şaqırıp aldarında jol jatıp. Eski kerven jolı. Sarğaya bastağan tañğı aspanıñ şekesinde jarqırıp Şolpan tur. Sol juldızdı oñ ıyıqqa alıp itingen bir at, bir tüyeli jolavşılar. Tüye üstinde — Hınsuluv. Qundaqtavlı balası bavırında tüye jürisine ırğala tüsip otır. Janarı botalap, uyqısınan endi oyana bastağan keñ duniyege nazar saladı.

Alda jol jatır. Ulı Üstirtti basıp ötip, sonav itarqası qiyandağı Besqalağa, qaraqalpaq, türikpen elderine alıp baratın uzaq jol.

Osılayşa böpesin quşaqtap Şegesiz qalğan Hınsuluvdın avmalı-tökpeli jıldardağı uzaq ta sırğalañ saparı bastaldı.

QUM ARASINDA

1

Ay süttey jarıq. Tünniñ bir uvağı. Ay nurın urımtal qum qoynavda uyqığa bökken bir qavım avılğa quyıp tur.

Sol tañğajayıp keñ dünüyege jal qum basında turıp jalğız adam nazar saladı. Uyqıdağı avıldı, uyqıdağı jalpaq älemdi jalğız küzetken saqşıday şoşayıp töbe basında, Ay astında tur. Bul jalğız jan keñ ıyığına jibek şapanın jelbegen jamılğan kökiregi qayavlı Paırraddin edi.

“Qaraqalpaq jaqtıñ tärтіbi bosañdav eken” dep, bayağı en daladağı erkindikterin ańsap kelgen köşpendilerdiñ aldınan bu jerden tağı da “kälektipke kiriñdep” degen ügıt-nasıhat şıqtı. “Endi ne isteymiz?” dep avıl aqsaqaldarı dağdarıp otırғanda Ämüvdariyanı jaғalap jer izdep ketken Labaq aһun oraldı sapardan. Labaq aһun bul saparında Hırezmnen. Özbek, türikpen, täjik elinen qazaqqa qonıs teberlik jer kezdestire almay jılıstay-jılıstay Avғанstanға jetipti. Avғанstannıñ bergişetinde otırған keşegi töñkeristen qaşkan türikpen obalarında bolıptı. Bayağısa malın bağıp, otın jağıp, etek-jeñi keñ jatqan eldi köripti. Labaq aһun sañqılдаған aşıq ävezdi davısımen osılay aңgimeni jırday tökkende tıñдаған jurttıñ avzınan silekeyi aqtı.

Oqıған, toqıғанı bar, zamanında bi bolıp aldınan top taratqan közi aşıq, kökiregi oyav al azamatı Paırraddinniñ avzına qaradı bәri. Paırraddin bolsa tujırımdı eşteñe aytpay jurttı tıñdadı, jurтqа qulaq түrdi. Qulağı — sözde, közi — äriptе. Özi soñğı tört-bes jıldan beri jinap-terip jazıp жүrgen шеjirelerine üñildi. Söytip жүrgende sonav qiyanda qalğan elden — Oymavıttan Hınsuluv keldi atasımen, jartı ay jol жүrip arıp-aşıp.

Quvdalav körip qolına qızı kelgennen keyin-aq Paırraddin ensesin köterdi. Kürt özgerdi. Шеjire depterlerin jinap, qara qaltaға salıp kереge basına ilip qoydı. Avıl aldı qumsaq töbe üstine Labaq aһun bastaған kәriya er-azamattardı jinadı. Jurt, ne aytar

eken dep endi murtın şıratıp otırğan Paḥraddinniñ avzına qaradı. Bulıñ siyaqtı jastar ses berip:

–Bi ağań aytsın!

–Bi ağańdı tıñdayıq! — desti. Aytuvdıñ qumında boy tasalağan bul qurama avılğa osı qıs ayağıńda Balqiyasımen kelip jalğız üyli Bulıñ ta qosılğan. Söytip şeşesimen tabısқан.

Paḥraddin köp sozbadı. Töbe basında tün jamılıp döñgelenip otırğan jas-kärisi aralas bir şoğır qavımğa qarap ensesin köterip:

Al ağayın...onda aqsarbastı şaluvğa kerek... Quday şolına, boz ala tañnan! — dedi.

–Avmin! — dep, aq saqaldı, aq şaştı aqquvday Labaq aḥun bet sipadı.

–Avmin! — dep, güv ete tūsken jurt bet sipap niyet etip söz baylastı. Sonımen talay küngi keñestiñ qımıldaytın bolıp jurt töbe basınan tarasқан.

Jalğız Paḥraddin ğana qum üstinde bögeleñdep turıp qalğan. Erkine salsa bir taban attap şıǵar ma edi el arasınan. “İranğa köşeyik” dep Äzbergen, “Türkiyağa köşeyik” dep Ermağambet ügittegende bılq etpegen Paḥraddin endi Avğanğa özi tarttı-av. Bev, düniye-ay! Surqay zaman, sum tağdır-ay.

Ay sävlesi sıqırlavıq esiktiñ sañılavınan, türüli bosağadan üy işine enip tur. Keñ tösekte kerilip jatıp uyıqtaytın kunder joq. Paḥraddin men Sırğa bugün tün köz ilmedi.

– ... Qızıña avız salğan ökimet... Endi tınış qoymavğa kerek... — deydi Paḥraddin. — Qurıq saluvğa kerek moynımızğa.

–Qurısın... köşsek köşeyik. Abaqtıdan tävir şıǵar... Jat jurt demeseñ... — dep, Sırğa da qoldap, qostap qoyadı.

Älden vaqıtta böpesi jılap Ḥansuluv oyandı. Besikke süyene otırıp balasın emizdi.

–Suluvjan! ... — dedi Sırğa bāybişe şımıldıqtıñ burışın ısırıp.

–Av, apa!

–Ḥabarıñ bar ma? Köşkeli jatırmız ğoy!

–Avğanğa ma? — dedi, julıp alğanday Ḥansuluv. —

Men şe? Men qaytem?! — dep qaldı Hınsuluv ışqınıp.

Üy işin ört şalıp, qapas qapırıqqa tolğanday.

—Balam-ay, sabır etşi! — dedi davısı dirildep Sırğa, töseğinen ısırılıp şığa berip.

Hınsuluv tunşığıp jılap ta jiberdi, besikke mañdayın süyep. Oğan balası qosılıp “iñğalap” üydiñ işin ep-sätte azan-qazan etti.

— O, pervardiğa-arr! — dep küñirenip, Pağraddin sırtqa susıp şığıp ketti. Ay batis aspañğa qaray jantayıp, sávlesi solğın tartıptı. Şığıstan tañ saz beripti. Qumandarın ustap sırtqa şıqqan birli-jarım şaldar qarañ-qurañ körinedi. Avıl aldındağı qum töbeniñ üstinde şoşayıp birev otır. “Kim?” dep qarasa, basında aq sâldesi tañğa qarap jüginip otırğan Labaq ağun!

Üy işinen Sırğanıñ üni şalındı:

—Qayt deysiñ endi, qayt deysiñ? — dedi şarasız küy tanıtıp. Pağraddin şıdamadı. Üy sırtına tayav kelip, tamağın kenedi de:

—Äy! — dedi, bul sözün báybişesine arnağanı edi. — “Qaytemiziñ ne senin?! Odan da şetirek köşip bu jaqtağı jağdaydıñ ańısın ańdaymız demeysiñ be? “Avğan” degenmen ol sonşa jaçannam emes. El işi tınıştalğasın qayta köşermiz! Tım qurısa, özindi äkelip tastarmız demeysiñ be? Solay devge kerek ğoy!

Salmaqtı äke sözine kim den qoymağan. Üydegiler de biravıq tolas tavıp tınışğanday boldı.

Tañ astınan Labaq ağunniñ azan şaqırğan ävezdi üni şarıqtadı.

—Aş-şadan, la-illaçul, il-Alla!

—Aş-şadan, la-illaçul, il-al-la-av!

Şınıdayın taza avada maqamdı även külli ölkege tarap türdi.

Kökjıyekten bas jarıp Kün köringende avıl köşi de tizilip qoñıravlatıp oypañnan şığa berdi. Tañdı sol büyirge ala otırıp köş tüstikke mañday түzedi. Köş aldında ürkerdey top attı — Labaq ağun, Pağraddin bastağan avıldıñer-azamattarı.

— Jez qoñıravları küñgirlep mañ-mañ basqan nar tüyelerdiñ üstinde aq javlıqtarı kekireygen kempirler.

Joldıñ birinşi küni degende bular qum arasında aqbas, jantaq, şırmavıǵı qalıñ ösken oypañǵa tünedi. Jükterin jayratıp tastap as-suvların işkennen keyin avıl şırt uyqı quşaǵına engen. Anaday jerde bir şoǵır top bop küysep tüyeler jatır. Avıldıñ arka tusındaǵı rañdı, selevli sayǵa arqandalǵan jılkı maldar ğana anda- pısqırınıp jayıladı. Saldırtqan uzaq joldan bayǵus itter de şarşaǵanǵa uqsaydı. Jaqtarı semip, jumsaq qum bavrayında kösilip jatıp uyıqtaydı.

Oyav Bulış sonıñ bärine ünsiz nazar jiberedi.

Elden bezip bul eki qıs qum arasında qañǵıdı. Elsizde jürip Balqıya ekevinin şekpegen beynetı joq. Aştıq, jalañaştıqtı da savdı bastan. Sodan “Jalǵız jürip jol tapqañsa, avılñımen adas” dep, Aytuvdıñ qumına oydan, qırdan jinalıp jatqan osı avıldıñ üstine Balqıyasımen bu da keldi. Aqılşı aǵa Paḥraddinge, añıraǵan şeşesine qosılıp, büginde tört qubılası tügeldeñgendey edi Bulıştıñ. Endigi jerde taǵdır aldan ne tossa da osı Paḥraddin tärizdi azamatpen, aḥun tärizdi köpti körgen käriyamen birge bolıp, birge körüvge bekindi. Şaldardıñ maslıhattasa kele bayaǵıday keñ jatqan qonıs izdep Avǵanǵa qaray bet alǵanın da maqul taptı.

Östin, är närсени oylap jatıp Bulış tün ortası ava közi ilinip ketken eken. Şuvıldap qoya bergen ittiñ davısınan şoşıp oyandı. Kiyimşeñ jatqan qalpı, alas-qapas ırǵıp turdı ornınan. Jastık astındaǵı besatarın ala türegeldi. Uyıǵan tan qaranǵısı. Eş närсени anıq bayqap bolmaydı.

—Oybay, jav!

— Jav tidi! — degen qatındardıñap-aşçı aykay-uyqayı şıqtı ittiñ şuvına aralasa. Jelide jatqan tüyeler öre ürkip, eki-üş attı kisiniñ aldında şoǵırlanıp jöñkip baradı.

—Atqa!

— Atqa jügirinder! — dep Paḥraddin tura aykay saldı. Söytkenşe, ürip turǵan itterdiñ iyek astınan qum şaǵıldıñ arasınan şañq-şuñq şıltıq atıldı-Oybay!

—Oybay! —desip, qatın-kalaş şuvıldasıp arqa tustaǵı sayǵa qaray kaştı.

—Sayǵa! Sayǵa qulañdar tügel! — dedi Paḥraddin şolaq buyırq etip. Alasapırannıñ işinen:

– Bulış! — degen Balqıyanıñ ısqınğan davısı jetti qulağına. Biraq qaraylaytın mezgilemes edi. Jeñil şekpendi jalañ bas, jalañ ayaq Bulış qarañğığa süñgi jügirip barıp erbigen bir buta tasasınan javğa qarap şılıq attı. Qoralı tüyeni quvalap ızgıp şavıp jürgen bir şögerme bōriktini attan uşırıp tūsirdi. Tōñirek ızı-şuv, qımquvıt. Bala-şağamen qosa körpesin bürkenip qaşıp bara jatqan erkekter de körinedi. Qarsı bette selevli buyrat tasasında tıgılğan jav “tars ta tars” oq javdırdı. Jügirip ırsıldap Paḥraddin keldi. Jalañ bas.

–Bulış! Keyin şegin! Jurttıñ bāri sayğa tūsip ketti.

Jalğız qaldıq! — dedi ırsıldap.

–Attar qayda, bi ağa! Atqa jügiriñiz! At kerek! — dedi

Bulış tüyeni aydap bara jatqan ekinşi attıkisini nısanağa ala berip. Tağı gürs etti mılıtığı. Alaqtap sayga qaray umtıla bergen Paḥraddin osı arada artına jalt qarasa tüye quvalağan dumpannıñ tağı biri at jalın quşqan eken.

– Ya, Alla! — dedi Paḥraddin, qarañğı sayğa qaray bülkildey tūsip. — Ya, parvardiger!

Jolında alakōleñke, iyo-qiyodış arasında “Ya, Baraq!”, “Ya, Baraq” dep suñqıldap, tiri arvaqtay qalkıyıp Labaq aḥun tur. Üstinde — boz şapanı, basında — aq sāldesi, qolında — asatayağı, avzında — düğası, tus-tustan javğan oqtıñ ortasında uzarıp, aq jalavday jelbirep tur. Sayğa tūsip ketken avıldıñ jaman-jävtik erkekteri endi qayırılıp jata qalıp javğa qarsı mılıtq ata bastaptı. Jan-jaqtan atılğan oq-däriniñ iyisi sasıydı. Düniye azan-qazan. Qıñsılağan it. Ürkıp jürgen qoy-eşki.

–Aḥun bava! Sayğa tūsiniñiz! Sayğa! — dedi Paḥraddin davıstap, eñkeñdep jaqıñday berip. Şal asa tayağın köterip şoltañ etkizdi. Paḥraddinge “Jolıñnan qalma!” degen işarası edi. Qarañğı sayğa avır denesin äreñ alıp jügirip Paḥraddinniñ qulay bergeni sol, saytabandağı alajabır sapırılısqan köp jalıqtı aralap äjeptarqı ayqaylap, sürine attap dalaqtap kele jatqan Qıqımbaydı kördi.

–At joq! Oybay, attar joq! Bi ağa, oybay, attardı aydap ketipti. — Ay, qırsıq şaldı-av! Qırsıq şaldı-av bizdi! — dep, änşeyinde tav qozğalğanda qozğalmaytın Paḥraddin zar iledi. Şarasızdıqtan ne isterin bilmey tıqrışıp ketti. Ne qolında mılıtqjoq. Mılıtq bolğanda da atıp kelistire alatın jan emes qoy Paḥraddin. Şıdap tura almay qaptağan

javdın ötinde jalğız qalğan Bulıştı oylap keyin qaray tura umtıldı. “Oqqa uşam-av” degen qorqınış joq, sirä, jüreginde.

... Bulış buta-butanın tasasimen bükeñdep tuvra jelkesinen kelip qalğan eñgezerdey javdan beyhabar edi. Tizerley otırıp düzgen tasasınan tağı da oq atqalı umsına bergende qulaq tübinen mılıtq gürs etip oñ ıyığına bir soqqı tigenin sezdi. Mılıtığı uşıp tüsti. Uşıp tüsken mılıtığına jarmasıp, eñkeye berip jalt burıldı. Üstine tönip kelgen Äzbergendi kördi. Äzbergen “Äkeñniñ!..” dep, besatardıñ dümimen qulaştap siltedi. Bulış tek basın jasqan ülgerdi. Mılıtıqtıñ avır dümi sol ıyıqtan tidi. Jan uşıra ırşdı. Qaydan kelgenin bilmeydi, tuvra aldınan Majannıñ Motanı şığa kelip qılış sermedi. Odan keyin serpilem degende däl qaraqustan äldene “saq” etti. Köz aldında bir ottıñ jarq etkenin bilei, odan äri ne bolğanın bilmeydi. Düniye tügelimen qap-qara tamüq tünge süñgidi.

Bulış jatqan jerde üş-tört kisiniñ sülbası qarañ-qurañ üymeleskenin körip Paḥraddin qalt toqtadı. Bulıştıñ qolğa tüskenin sezdi. Qanşa aytqanmen jan tätti ğoy. Buta tasalap otıra qaldı Paḥraddin. Söytkenşe:

–Bulış! Bulış! — degen jan türşigerlik äyel davısı şıktı. Qarasa, say tustan kökala tütindi qaq jara zımırıp Balqiya keledi. Jalañ ayaq, jalañ bas. Javlığı qolında, anturğannıñ jüyirigin, şaşı jayıl-ş, baltırı jarqıldap zımğap keledi.

– Qaştı! Jav qaştı! — dep, saydan mılıtığı bar avıl erkekteri de öre şıktı.

Bu kez tañ qarañğısı suyılıp, şığıs kökjıyek müldem bozarıp, qumdı ölke beredi közge ayqın şalına abastağan şaq edi. Şağıl arasınan suvırılıp şığıp, 20—30 attılı bulardıñ üreyin alıp jele-jortıp bel asıp bara jattı. Oq jeter jer emes.

–Bulış! Oybay, Bulış! — dep ısqınğan Balqiya tabanı jarqıldap janınan qustay uşıp ötti.

Buvın-buvını dirildep buta tasasınan Paḥraddin da boy tiktep “Sorladıq qoy!” “Sorladıq” dep küñirenip, Balqiyanıñ soñınan bülkildey jügirdi. Bulış qulağan buta tübine jetkende Balqiya oybaylap şırqıradı da qaldı.

Bülkildep kele jatqan Paḥraddinniñ közi jumılıp, jumılğan közinen jası ırşdı. Ayaq, buvını qaltırıp endi jügire alsaşı.

– Bozdağım-ay! Azamatım-ay! — dep eñkildey berdi.

Balqiyanıñ “oybayı” ağarıp atqan tañnıñ quyqa tamırın şımırlattı. Oğan say taraptan añırıp жүгірген Дāv apanıñ bozdav davısı qosıldı.

Etpetinenjer quşıp sulap jatqan Bulıstıñ janına Paḥraddin de jetti ırsıldap, eki ıyığınan dem alıp. Aldımen bayqağanı — köl-kösir qan Bulıstıñ töñiregi. Şaşın jayıp Bulıstıñ üstine qulay zar ilegen Balqiyanı qos qoldap julıp alıp bılay tastadı da, derev Bulıstıñ jarasına üñildi. Qaraqusı oñbay opırılıptı. Sol ıyığı şabılıptı. Oñ javırının kül-talqan etip oq tiyipti.

–Bozdağım-ay! Bozdağım! — dep küñirengen Paḥraddin köz jası burşaqtaı jürіp Bulıstıñ denesin avdarıp şalqasınan jatqızdı da, şapanın şeşip alıp öliktiñ betin japtı. Qabağın tüyip tistenip qalıptı Bulış.

Paḥraddin endi bayqadı — Bulıstıñ oñ qolı joq, bileginen şavıp түsirgen siyaqtı qılışpen. Ataña näletter, nege öytti eken? Älde savsaqtarı qarısıp qalıp, mılığın aluv üşin şaptı ma eken qolın?

Añırıp, bozdap Dāv apa jetti bir kezde. Uvlap-şuvlapqatın-qalaş, avıl jurtı jetti topırlap. Sol-aq eken, Balqiya ağarıp atqan tañnıñ astına qaray tura qaştı. Etinen et kesip alğanday qulın davısı şığıp zar qaqsap bezin baradı qula düzge qaray. Jalañ ayaq, jalañ bas, aq tabanı jarkıldap zıtıp baradı.

–Qulınım! Oy-bo-oy, üzildi ğoy julınım! — degen Dāv apanıñ zor qaralı davısı tañğı aspanğa äyelep köterildi.

–Ḥansuluvda es joq, түs joq, bop-boz bop qaltırıp mına taban astında oyranı şıqqan tirlikke şoşıp qaraydı. Ularday şuvlağan jalıq. Tonalğan avıldıñ jurтında señdeıy soğılısqan qozı-laq, qoy-eşki. Elevrep qıñsılay үрген itter. Avıldıñ aybatı men sänindeıy narlar joq. Attar da joq.

Jav jaqtan eki kisi şıgın bolğan eken. Biri — qum etekte jer qavıp qulağan Majannıñ Qapanı da, ekinşisi — şöгерme börіkti jas түrikpen жіgit.

Bulıstı түs qayta avıldıñ qubıla jağındağı düzgendi töbe üstine aparıp jalğыз jerledi.

Bulış ölimi külli avıldıñ qabırğasın qayıstırıp, sansıratıp жіberdi. Avıldıñ jas-kärisi түгел еғildi. Bayğus Balqiya qayta-qayta talıp qala berdi esin joғaltıp. Dāv apa qos qoldap belin tayanıp, teñselip otırıp bozdavmen boldı. Bir күнде şaşı ağarıp, şöгіp ketkendey көрінди er пішінди кәри ana.

Avıl oylamağan jerden javğa şabılıp, kölik, maldan ayrılğannan keyin endigi jerdegi tirlik josparı da kürt özgerdi. Tört-bes jigit avıldıñ qubıla jağınan Bulıstıñ körin qazıp jatqanda, bir top kisi saylanıp şığıp, say tabannan qudıq qazıp jattı. Avıldıñ keşegi bet alısı — alıs Avğanstanğa äzir köşpeytini endi balağa şeyin ayan boldı. “Ölgenmen birge ölüv joq” jol dağdısımen Bulıstı tezdetip jerge bergennen keyin: “Üyeriñdi tiginder, osında otıratın bolıppız, äzirşe” degen jarlıq taradı, qatın-qalaş(kadınlar/ ikileme) arasına ülkender tarapınan. Sodan jilap-sıqtav azayıp, jurt jükterin jayratıp şeşip, kerege jayatın orın tegistep, şańıraq köterip, abır-sabır üylerin qalqıta bastadı. Jalğız ğana Balqiya es jiya almadı. Qoyansüyekiiñ köleñkesinde birese talıp, birese “Bulış!”, “Bulış!” dep sandıraqtap buralıp jata berdi. Basın süyep Hınsuluv otırdı.

Däv apa küñirenip jürip şüñkigen şırıq tesik üyiniñ keregesin kerdi. Ağayın-tuvıs jıylıp qara jamılğan kări anağa kömektesip şańırağın köterisip uviqtarın baylap berip jattı.

Köşkisin avıldıñ bas kötergen bes-on aqsaaqal-qarasaqalı Paħraddinniñ aq boz üyiniñ köleñkesine keñ tekemet jaydırıp alqa-qotan otırıp jalpaq maslıhat qurdı.

–Jolımızdı baylap arğı jaqqa jibermeı turğan Qudaydıñ isi şıǵar! — dep, bügingi bolğan hıkmetti kărileı jağı tügel Qudaydan kördi. “Al eñdigi tirşilik ne bolmaq?!” degen savalğa tireldi, sodan keyingi söz jüyesi.

– Qolda bar aqşa, altın-kümisti tügel jinap, bazar şığıp, mal alıp, ilekerlep sol burıñğı alğan bağıtıımızben Avğanğa qaray jılkıy bersek qaytedi, — degen pikir şığıp edi, oğan qalğandarı dırse qoya berdi.

– Av, ştanımızğa deyın satıp, Avğan jetkende ne abıroy tappaqpız?! Jalañ but kelgen avıldıñ kimge qadiri bolmaq?!— desti esi barları.

Bul keñestiñ tusında Labaq aħun közin tars jumıp bası salbırıp, erni kübirlep, tasfıyıp sanap, beytarap otırdı. Mäjilis Ay tuva tarqadı. Paħraddin bas bolıp ertesine tört-bes kisi osı tustan Qoñıratın görı jaqındav türıkpenniñ Köne-Ürgeniş şarine jol tartatın boldı. Kolhoz, artel degende kirmey, vaqıtşa kölik alıp kelisim şartpenen isteytin käsip izdeytin boldı.

Töñirek sağım jortqan, quyın kezgen qızılıkya şöl. Tek jeti sayın seksevil tiyep osı avıldıñ tüyeli kerüveni ğana sağımğa sıñıp kökjıyek asıp bara jatadı. Jeti sayın sol

kerüven ğana tırnaday tizilip sağımnan şığıp kele jatadı. Alista qalğan şuvlı ömirdeñ habar äkelse solar ğana äkeledi. Tüye üstinde jarbıyıp otırğan qalaşılar. Jol soğıp, qatalap şöldep kele jatqan türleri bar. Qızıl nardıñ üstinde kökesi — Paıradıñ.

—Kötek, anav artqı tüyenıñ üstindegi kisi şırıldavıq qaynağağa uqsaydı ğoy!

—Jasağan iyem-av! Şärip qoy mına kele jatqan?

Ĥansuluv öz közine özi senbedi. Qalaşılardıñ soñın ala bayağı baqıravıq jarbayımen atası keledi. Özi turqı kışkentay kisi ğoy. Japalaqtay jarbıyıp otır tüye üstinde. Labaq aħun Şäripti Däv apanıñ üyine alıp kirdi. Däv apa bozdap biraz joqtav ayttı. Şaldar quran oqıp, bet sipastı. Üyde Balqıya joq edi. “Qolında qapşığı bar, mana bir äzirdä tezek terüvge ketken” desti qatındar. Ĥansuluv tısqa samavrın alıp şıqtı. Samavrınğa ot sala jürüp işke qulaq türedi. Şegenıñ habarın aytar ma eken dep. Şaldar, kempirler qavqıldasıp ärqaysısı öz keregin surap Şäripti ortağa alıp jatır.

—Quda, Şegeden ne habar bar? — degen şeşesiniñ üni estildi. Ĥansuluv jügire basıp kep bosağağa qulaq türe qalğan. Osı arada atası:

—Kelin! Av, kelin, qaydasıñ? — dep davıstadı üyden.

Ĥansuluv üy tolı ülkenderden uyalıp, qırınday qozğalıp işke kirdi. Atası törde Tügelħandı aldına alıp basınan emirene iyiskep maldas qurıp otır eken,

—Otır, aynalayın! — dedi. — Aman jürsiñ be?

Şärip söydedi de davısı buzılıp janqaltasınan oramalın alıp közine apardı.

—Şege de aman... Orısyatqa barıptı. Jatı keldi. Or degen qaladan. Mınav jatı!

Şärip mıj-mıj bolğan üşburış qağazdı Ĥansuluvğa usındı. Odan äri söyley almay sıqsındap jılap köz jası aldında otırğan nemeresiniñ basına tamdı. Onı körıp Ĥansuluv da borday ezildi.

Şay üstinde Qıqımbay qısıq:

—Uvay, Şäke, aytpaqşı källekgibiñizdiñ aħvalı neşik, güdildigütpan? — dep saval qoydı Şäripke. Istıq şaydan tuqşıñdap terlep-tepşip soraptay bergen Şäkeñkekşeñ etip basın julıp aldı. Saval qoyğan kisi tiliniñ qotırı bar tañqı tanav Qıqımbay qısıqqa bağıjañ etip bir qaradı. Eñsesin köterip avzına qarağan şarşı topqa nazarın tastap ötti. Qıqımbay

qısıq degenmen şıqanğa tiyep saval beripti. Mañdayınıñ terin sürtti Şäkeñ. Tisi avırğanday qabaq şıtıp:

– Nesin suraysıñ, källektiñ ataña nelet Jorğa tübine jetti ğoy, jetti, — dedi.

– Al?! İye?? Sonda qalay, tarap ketti me, “Jañajol”?

– Taramağanı bar bolsın... küyi ketken soñ... — dedi Şärip. — Elde mal qalğan joq. Tartıp aldı, “Aşa tüyaq qalmasın, Goloşçekin zañına qarsı turuv bolmasın” dep uran salıp ökilder. “Salıq” degenniñ Jorğa künde bir türin oylap tabadı. Maldı bitirgennen keyin endi “teri-tersek, jün-jurqa, baqay-tuyaq tapsır” degendi şıǵardı änevğünü. Berseñ bergeniñ. Bermeseñ senen jaman adam joq. “Jav da” sensiñ, “kontr da” sensiñ. Qıyt etseñ “türmege tıǵam” dep zirkildeydi. Qazır “Jaña jolda” 16-aq üy qaldı. Jurt källektiñ taǵı qaşıp jatır. Aytarı joq...

– Oypırmo-oy?!

– Allam saqtaǵay! — dep el küñirenş, tolqıp ketti.

... Sizderge ötirik, şaǵan şın, — dep Şärip jalǵastırdı äñgimesin. — Anav tırǵan jaman jarbay ma? Endeşe, jalǵız sol, bizdiñ üyde mal atavlıdan qalğan. Onı alǵan küni aştan qırılattın şıǵarmız.

Qıqımbay qısıq jıltır qara köse iyegin uvqalay otırıp:

– Av, sonda bül, güdildigütpan, ökimet sayasatı ma, ölde beri jaǵındaǵı Jorğa tärizdilerdiñ asıra siltep jürgeñi me? — dedi.

– Qaydan bileyin...joǵarıdaǵılar “şaş al” dese tömengilerdiñ «bas alatın» ädeti emes pe?!... Äytevir, tonap jatır ğoy... — dep, Şärip taǵı da köz jasın sürtti.

– E-e-e... — desip, muñayıp qaldı jurt.

Alıs joldan qatalap şöldep kelgen Şärip şayǵa qayta bas qoydı. Biravıq şını ayaqtıñ sıñırını ğana estilip, üy işinde az-kem tınıştıq ornadı.

Qıqımbay qısıq mırs küldi. Bir tal qıl bitpegen qara jıltır köse iyegin sipap qoydı. Söz baǵın otırǵandar eleñ etip Qıqımbayǵa külimsipey qaradı.

– E, sizdiki, Şäke, beri jaqtıñ äñgimesi eken ğoy, güdildigütpan, arı jaqtıñ äñgimesin ayta ma dep otırsam... — dedi.

Şärip tüşinbey Qıqımbayğa tağı da ajırayıp qaradı.

—Endeşe men sizge... Şäke, bir qızıq aytayın, tındañız! — dedi Qıqımbay qısıq, jurtqa estirte davısın sañqıldatıp. Jurtqa qızıq kerek. Eminip, ıntığa tüsti.

—Güdildigütpan, jaqında Goloşçekin Stalinge barıptı deydi, güdildigütpan, mına mi dalada añday örgen köşpendi jalıqtı källektipke kirgize almay şarşadım dep... Stalin bir tavıqtı avlanıñ işine jiberip “al usta!” depti Goloşçekinge. Goloşçekin olay quvıp, bılay quvıp tavıqtı ustay almaptı. Kün suvıq eken. Stalin tavıqtıñ jünin juldırıp avla işine qayta jibergen eken, jüni jülinğan tavıq Goloşçekinge özi kelip tıgılıptı. “Qazaqtı qolğa ustaydıñ täsilin endi tüsindiñ be? depti Stalin. “Tüsindim” depti Goloşçekin.

—Qasqa, bizdiñ Qiyeken de bilgiş-av, añgimeni tek äriden qozğaydı!

—Oybay, beri jağındı neğılsın Qiyeken. Beri jağıñnıñ añgimesin Baytaq ta biledi, — desip, şayğa terlegen jurt güv-güv etedi.

—Zaman aqır jaqındağanda hämmä yer yüzinde emge tuyaq qalmaydı dep jazılğan-dür, kitapta, — dep söz qozğadı Labaq ağun, tosınnan.

Jurt külkini tıyıp Labaq ağunñıñ avzına qaradı.

—Uşqan qus, jortqan añ, suvdağı balıq hämmäsi harap bolmaq. Sonda, musılman balası, lekin, buta basında ilinip qalğan bir şökim jündi körse sonı otqa tutatıp iyisinen läzzat alar bolmaq. Bayağı mıñğırğan mal aydağan künderin söytip eske alar bolmaq... dep jazılğan-dür...

Labaq ağun jurttıñ zäresin uşırıp Adam urpağıñıñ jer betindegi uzaq tirliginiñ zaval şağı — Aqırzaman tuvralı quddı közben körip kelgendeñ añgime şertti.

Däv apanıñ jırtıq üyine jinalğan qavım bir etti jep juldız körine tarqadı. Pağraddin Şärippeñ oñaşa qaldı.

—Quda! Şoyınqaradan ne ħabar? — dedi Pağraddin üni bäsäñ, saqtıqpen.

— Estigen joq, pa edin?! Şoyınqara källektipke tuskennen keyin köringenniñ taqımında ketti. Aqırı Jdaqay järkölem tübine jetti.

— Qalay sonda?! — dedi Pağraddin tamağı qurğap, üni jarıqşatıp.

— Sol... Qısta malşılarga otın kerek dep Baraq ata basındağı kiyeli seksevilge tiyisedi... arqan baylap narğa tarttıradı... Nar sodan mert boldı...

Paḥraddin ün-tünsiz bas şayqay berdi.

–Qaypan... Şoyınqara!!! — dedi küñirene teñselip – Tüye maldıñ töresi edi ğoy...
Ätteñ...

Ertesine Şärip qulqın säriden baqıravık jarbayınıñ beline otırıp elge qayta jürip ketti. 1931 jıldıñ jazı edi bul.

4

Sumdıqtıñ kökesi kelesi jılı köktemde bastaldı. Sonav Qır üstindegi Qarimbettiñ sorınan Qoñıratıñ bazarına esekpen tüz tasuvdı käsip etken avıl erkekteri üy jüzin, bala-şağa jüzin aylap körmeytin.

Jutağan avıldan aldımın it ketedi eken. Tışqan avlap dala kezip ketti it bitken. Däv apa bastağan qatın-qalaş jıyılıp qır basında moynı salbırıp kün üzın namaz oquvmen otırğan Labaq aḥunıñ aldına keldi. Tiri aruvaqtay quvarğan aḥun bet sipap jalayıq pikirine qulaq tostı. Däv apa arqasına jabısıp uyıqtap jatqan nemeresin tüsirmesten, säl eñkeyin turğan qalpı söz qozğadı.

–Qaynağa-av, ne oylağanıñız bar? Bir tirşilik jasav kerek şıǵar. Av, jaman aytpay jaqsı joq, kütip otırğan er-azamatımız kelmegen künde ne isteymiz? Ölemiz be osılay?

–Osı bugün tün şıdayıq! Enşalla, bir ḥabar bolar... — dedi aḥun taqva keyipke enip, saqalın taramday tüşip.

Tün jelkemdev boldı. Aysız. Tas qarañǵı. Avıl jatıp qalğan. Tınıımız jel qozğap jabıq sıtırılaydı. Keyde jeldiñ ekpinimen şańıraq, uviq sıqırlap, üy qulaytınday kisiniñ zäresin uşıradı. Uyıqtap jatqan Tügelḥanın qımtay tüşip güvildegen, ısıldağan, sıñsıǵan, ulıǵan sırt dünüyege demin işine tartıp, qulaq türedi Ḥansuluv. Uytqıǵan jelmen birge qolına şavıp mına därmensiz avıldı aralap nebir qorqav qubıjıqtar jüytkitindey. Jinalıp kelip irgeni timiskileytindey. Borbaydan tartıp jeytin ölimtik izdep üy arasın kezetindey. Sañılavdan sıǵalap mına uyıqtap jatqan qarşaday ulına köz tigetindey. Köz aldına jan türşiger suvretter elestep Ḥansuluvdan uyqı qaştı.

Söytkenşe, irge jaq düsirlep koya bergeni.

–Apa! — dep ırşıp ketti Ḥansuluv.

– Bismillâ! Bismillâ! Ne boldı? — dep, şeşesi basın köterdi. -Uvı, irgede bir nârese jür.

–Tısqan da, Quday, ne boluvşı edi?!.. — Şeşesi ottıq tutatıp irgeni aynalıp qaradı.

–Tısqan dağı... — dedi esinep.

Ulınıñ şüñkigen bet-älpetine nazarı irkilip, bir sät jüregi ezilip ketti Hınsuluvdıñ. Köz şarası jasqa toldı. Küşiktiñ murnı, qası, mandayı, o, Jasağan iye, äkesinen avsayşı! Körpeden şığıp jatqan kip-kışkentay ayağına eñkeyip jıbırılağan mayda başaylarınan süydi emirenip.

Tündik bavlardı tısırlatıp jel sırtta tolassız güvildeydi. Ağıp jatqan köşkindey. Sonıñ tabanında nârestesin quşaqtap bir uvıs bop bürisip bul jatır. Qalğıp baradı eken älden vaqıtta. Tağı da tısır oyattı. Qarasa, şeşesi turıp ottıq tutatıp jatır.

– O, ne, apa! — dedi.

–Äkeñ keldi ğoy! — dep, şeşesi barıp esikti aştı.

Üyge mol şidem küpili äkesi kirdi. Ünsiz, börkiniñ astınan jağın oramalmen baylap alıptı, tisi avırğan kisidey. Jüzi tütigip dombıǵıp iskenge uqsaydı. Etiği şań-şań.

– Kökesi, aman keldinder me? — dep, şeşesi bäyek bolıp äkesiniñ qolındağı qorjındı aldı.

–Keldik qoy... — dedi äkesi äreñ söylep, qabağın şıtıp.

– Köp keşiktiñder ğoy... — dedi şeşesi. Äkesi söylevge zavqı joq, bası avırıp turğanğa uqsaydı.

Sırğa malınıñ otıra qalıp, etigin tarttı. Paırraddin sözün üzip-üzip, qabaq şıta otırıp habarın ayttı.

– Tuzımız ötpey, ölse de ol-pül aluvğa jetpey... aynalıp qaldıq. Biday turmaq jügeriniñ özi qat bazarda. Kilâsi 2 somğa köterildi. Tuz satıp mandıtpaytın bolğannan keyin, änevgi tay-tuyaqtı ötkizdim, bir özbekke, 3 kilâ jügerige. Anav qorjındağı sol, — dep, Paırraddin demi dirildep şekesin ustadı. Sırğa lıp türegep barıp eriniñ basın uvqaladı.

Qır eli şubırıp, qalağa quyılıp jadır... Aş-jalañaş... Ölim-jitim köp... Hınsuluv qara şaynekke suv quya bastap edi, äkesi şay qondırtpadı, jatıp dem alaman dep. Sırğa tösekti keñeytip saldı. Paırraddin eskirgen şidem küpisin şeşip jatıp:

— Asası, azanmen qozğalarmız... — dedi. — Jağağa karay... Zamannıñ türı jaman...

Sırğa eriniñ basın süyep jastıqqa jatqızdı. Şamdı söndirdi.

Hınsuluv äkesiniñ «qozğalarmız» degenine tañırqadı.

Äkesi tañerteñ üydiñ ortasına ot jaqtırıp, tonga oranıp, mandayın otqa bere otırıp terlep şay işti. Söytip otırğanda Labaq aıun kirdi. Qolında asatayaq. Sözge sarañ. Törge şıǵıp, erni kübirlep äldebir batanı şapşañ oqıdı da közin jumıp bet sipadı. Aq saqalın taramdap biraz ünsiz otırdı. Oy-qıyalı duniyeni şarlap jürgendey. Paırraddin de ünsiz, ensesi salınıp tonga oranğan küyi Sırğa báybişe quyğan ıstıq şaydan soraptap otır.

— Ä-ä-ä, — dep, aıun işte buvlıqqan oyın sırtqa şıǵarğanday közi jumuvlı qalpı bas izedi. — Keyin qaray qaytuvdan basqa amal qalmadı de?!

— Qalmadı, — dedi Paırraddin.

— Ä-ä-ä, — dep, javapqa qanğan Labaq aıun, uzaq bas şulǵıdı. Sodan keyin, qalay kelse däl solay, qolında asatayaǵı, basında aq säldesi, uzın boz şapanınıñ etegi jer sızıp, tik basıp esikke bettedi.

Bu kezde körşi-qolañ sırtqa şıǵa bastasa kerek. Äñgime, dabır, qatındardıñ şañqıladağan üni, jılağan bala davıstarı estile bastadı sırttan.

— Bu Qudaydıñ küni de ne javmadı, ne qoymadı... — dep, Sırğa báybişe aşıq tündikke, aspanğa qaradı. Tañ atsa da jel äli basılmağan edi, aspan taza emes, şaǵırmaq, tartıp tur. Paırraddin kesesin töñkerip, sülgimen terin sürte otırıp:

— ... Tek kerek narselerdi alıñdar! Körpe-tösek, qazan-tabak, kiyim-keşek degendey. Qalğanı qalsın. Bir esekke ne sıymaq? Ana dorbanı alıp berşi, — dedi, Hınsuluvğa keregeniñ basın nusqap. Keregeniñ basında qara maqpal dorba ilüvli turğan. Dorba işinde Paırraddinniñ özi qolımen talay jıl jazıp toltırğan eski şejiye däpterleri bartuǵın.

Ol дәптерлердің ішине не жазылған? Ol жайлы Паһрaddinнің ең жақын деген адамдары да бilmeytin. Jazatayım: “Mınavıñız ne?” dep surağan jaңға “Şejire ğoy, tarih qoy...” dep, qısqa ğana javap qayıratın.

Äkesiniñ sol qara dorbasın Hıansuluv kerege basınan alıp berdi. Paһraddin asıqpay sarğayıp ketken дәптер betterin paraqtap ünsiz tolğanıp biraz otırdı. Ala qorjınğa kese-ayağın orastırıp tıqqıstap jatqan Sırğa, körpe-tösekti jinavğa kirirken Hıansuluv da otağasınıñ mına alasapıran tañda ala qağazğa üñile qalğanın oğaş körip jaltaqtay beredi, “Bunısı nesi?” degendey.

Arab әрпimen әdemilep jazılğan aq sarı paraqtardı avdarıstırıp, tönkeristirip otırdı da, Paһraddin, kenet, дәптерdi ortasınan “dar” etkizip ayırdı. Qaq ayırılğan дәптерdi dodasın şığarıp jırttı da, oşaқтаğı otqa bir-aq attı. Qağaz lav etti.

Hıansuluv da, Sırğa da turğan jerlerinde sileydi de qaldı.

Azdasın Paһraddin tısqa şıqtı. Dala ızğığan jel. Jayav şañıt irgeniñ qumın suvırıp, onsız da qıyoı qaşqan tirliktiñ usqının ketirip-aq tur. Avıl arası sapırılısqan qatın, bala-şağa. Tüyinşek, käkir-şükirlerin sırtqa şığarıp jol жүrүvge qamdанған qım-qiyğaş qarbalas. Bul köşüvdiñ keskin-kelbeti bul eldiñ burınğı köşüvlerinen bölektev. Bul köşüv — köşüv emes, kötergendi qolğa alıp üy-orman, jiğan-tergendi aydalağa tastap bosuv edi. Ipındarı ketken kәri-qurtañ, aş-jalañaş bala-şağanıñ kespirleri naşar. Keşe qala jaqtan kelgen bul avıldıñ Paһraddin bastağan er-azamattarı tarığıp otırğan qatın, bala-şağalarına bul şubırındınıñ sır-sipatın jumsartıñqırıp aytqan. Sonav dariya boyında Almatıdan ökilder kelip jatır-mıs. Maqsattarı —osı avıl tärizdi kollektivke kirmey ata jurttan avıp ketken, aşarşılıqqa urınğan bölшек-bölшек avıldardı jinav-mıs. Dariya boyına jinap kemege salıp sonav keñbaytaq qazaq jerine qaytaruv-mıs. “Köşpeli eldiñ atamekennen bezinip tus-tusqa bıtırıp ketüvi — jergilikti belsendilerdiñ asıra siltevinen, kollektiv jönindegi partiya sayasatın burmalavınan” dep Stalin Gäläşökindi qattı sınğa alıptı-mıs. Sodan Qazaqstan ökimeti ökilder jiberip, Qıtayğa, İran, Avğanğa, körşiles orıs, ezбек, qırqız, түrikpen, qaraqalpaq jerine lıqsıp jatqan avıldardı irküv, keyin qaytaruv maqsatında-mıs.

Üy-ormanın, jiğan-tergenin japan düзде qaldıratın sät tuvğanda qatındar jağınan sıy şığa bastadı.

Bundayda Qıqımbaydın üyiñdegi Qatira kelinniñ “köş bastaytın” ädeti ğoy. Esektiñ üstine sıymay jatqan tüyinşekterin tüygiştep:

—Osı bizdiñ erkekterde bas joq, tüge! — dep bastap, sonıñ ayqayğa ulastırğan edi bir kezde. — Büytip qayta küyseytinimiz bar, äv basta nemiz bar edi källektiñten qaşıp? Av, sirä, qaytıp baratınımız bar, el işinde nege otıra bermedik, tüge?

—... Öşir üniñdi, ataña nälet! Öşir! — dep jattı.

Qıqımbay äyeline tap-tap berip.

Qatira kelinniñ älgı ayqayı Paḥraddinge ğana ayılğan qarıstay, lağınettey edi. Sur jebedey janına qadalıp etinen ötip, süyegine bir-aq jetti. Odan arğı avıl arasınıñ uvşuvına qulaq tospadı. Uyattan beti örtenip, salpı etek qatınıñ şaypav tili janına qamşıday batıp, ittey qorlandı. Sırğa men Ḥansuluv sırtqa şığarğan qos qapşıq, körpe-tösekti bir meñirev ḥalde jürip esekke tendedi. Azıq-tülik, ayaq-tabaq salınğan ala qorjındı da saldı. Sur esektiñ arqası sonımen sıqap tolıp qalıp edi. Budan artıq nästeniñ sıymaytının köre tura äyeli men qızı küybeñdep üyden şığar emes. Olarğa salsañ tipti närse tastağısı joq. Paḥraddindi bir ıza buvıp tur. Talaydan qaqpıqlap äkep osı tığırıqqa tayağan tağdır surqıltayğa ma, älde keş qımıldaymın dep keñirdeginen tuzaqqa ilinip turğan özine me, älde bolğan isti tek birevden köretin Qatira tärizdilerge me, äytevir, bir buvnağan ıza bar. Şarasızdıq ızası. Osı kezde Paḥraddinniñ öñi qabarıp, saqal-şaşı tügel qırav şalğanday edi. Äyeli men qızı onı añğarğan joq. Ana närсени bir ustap, mına närсени bir ustap üyge kirip-şığıp jüytkip jür. Söytkenşe, Sırğa bāybīşe:

—Oy-büy-i, kökesi-av! Qazandı umıtıp baradı ekenbiz ğoy! — dep, esikti aldı jer oşaqtağı dāv qazanğa qaray umtıldı. Qızı da jügirip barıp ülken qara qazannıñ bir jaq qulağınan ustadı. Paḥraddin dāv qazandı köterip dedektep kele jatqan äyeli men qızına qarap şatınap tur. “Qazandı tasta!” dep aytuvğa tili barar emes. “Alayıq!” devge sur esektiñ arqasına sıyar emes.

— Sıymas... — dep, sıpayı aytıp edi, äyeli men qızı estimedi. Qara qazandı tuqşındap köterip äkele berdi janına.

Sol-aq eken talağı tars ayrıldı Paḥraddinniñ:

— Tasta!!! Sıymaydı! — dep ısqınıp davısı şığıp ketti. Paḥraddin “Paḥraddin” bolğalı osı şığar bala-şağağa ayqaylap turğanı. Qızı men äyeli şoşıp ketip, qara qazandı

tüsirip aldı qoldarınan. Öñdegi qaşıp ketken. Paḥraddin tüsi tütigip, teris burıldı. “O, şunaq Quday! Şunaq Quday! Körsetpegeniñ osı ma edi? Osı ma edi mağan!” dep iştey küñirenip, bulıñgır laysañ kökjiyekke qarap jılarman bop öksik attı Paḥraddin Biraq, közinen jas şıqpadı. Tul dünüyedey bu da qañsıp qalıptı. Qulağıñda — ısıldağan jel.

—Bolındar! —dedi, özi ne isterin bilmey ävre-sarsañ sendelip.

Biraz jurt esekterin aldına salıp aydap, ubırınıp-şubırınıp jolğa şığıp ta baradı. Qırıq jamav jupını üyinen bayğus Däv apa şığa almay jür aynalsoqtap. Qulaq tossa üyiniñ işinde sampıldap ol da birevdi tildep jür. Köliksiz üydiñ biri osı Däv apaniki edi.

—Äkel ana Däv apanıñ jügin! — dep, Ḥansuluvdı jumsadı. Däv apa eki-aq tüyinşek närse alğan eken jolğa. Birinde kişkentay qazanı barı bayqaladı. Sol eki tüyinşekti saldı sür esektiñ beline Däv apa üyine qayta kirip ketken, bir kezde davısı şıqtı sañqıladağan:

—Qasqa Quday, meniñ sorıma bu qatındı da avırtıp qoydı ğoy!.. Endi qayttım?! — dep, üyinen şığıp keledi. İzinen nemeresi jılap jügirip qalmay keledi.

— Paḥraddin-av, endi ne istedim? Ana avış kelinim jüretin emes. Jäy aytsam tüsinbeydi. Qattı aytsam jılaydı. Endi qayttım, taqa?!

Paḥraddin Ḥansuluv men Sırğağa burıldı.

—Aldastırıp alıp şğıındar? — dedi.

Şaşı burqırıp keregeni tas qıp quşaqtap teris qarap бүrisip otır eken üyinde Balqiya. Esikten kirgen Ḥansuluv men Sırğanı körip odan beter jıyırıla tüsti. Üstinde jırtıq ıyıq eski köylek. Ḥansuluv: “Men söyleyip köreyinşi...” dep, Däv apanı, şeşesin sırtqa şığarıp jiberip üyde oñaşa qaldı. Balqiyaniñ qasına kelip tize бүkti:

—Balqiya, — dep, ıyığına aqırın qol salıp edi. Balqiya dir etip, jalt burıldı. Közinde sana joq. Tanımay tur.

— Ḥansuluvmın ğoy men!

Balqiya endi esiktiñ mañdayşasına qadala qaradı. Ḥansuluv beşpetiniñ qaltasınan ayna, taraq alıp aldına qoydı. Ayna, taraqqa nazarı avdı Balqiyaniñ. Burın da östip aldavsıratıp, talay ret basın juvıp berip, şaşın tarap jürgen ğoy.

— Äkel... şaşındı tarap bereyin! — dedi Ḥansuluv Balqiyaniñ endi ikemge könetinin sezip.

Azdasın Hənsuluv Balqiyanı qolınan jetektep üyden alıp şıqtı. Bul kezde, bulardan basqa tiri jan joq, avıl qulazıp qañırıp bos qalğan edi. İyesiz qalğan üylerdiñ arasında şań borasın suvmay qağıp küldi uşırıp, qağazdardı quvalaydı.

Şubırıp, jayav-jalpılap bel asıp bara jatqan jurttıñ artın ala bir top bolıp jük tiyelgen sür esektiñ soñına erip, Pañraddin, Däv apa, Sırğa, Balqiya, Hənsuluvlar qozğaldı.

Şubırğan qavım men avıl arasında bir top it selteñ qağadı. Tışqan avlap qañğıp ketip, qayıp kelgen avıl itteri. Adamdardıñ taylı-tuyağı qalmay avıldı tastap ädtseqayda bet alğanın körıp bü paqırlar dal. Ne isterlerin bilmey jurt soñınsn bülk-bülk ere tüsedı de, ile toqtap, şoqıyıp otırıp qalıp bara jatqan avılğa qarap qınsılaydı. Ulıdı.

Şań suvırğan jelge qırınday qozğalıp keledi Pañraddin. Buta bitkendi teñseltip ötip jatqan ulı köşkin tozañğa äldebir güvil qosılıp bükil dünüye zor küñirenip turğanday. Bir hikmet, älemdi astan-kesten eter bir hikmet bas köterip kele jatqanday. Kün közin kirevkelegen şań perde, mına jariq älemdi köleñkelevge bet burğan. Aspan qızıl munarttıp Qiyamet-qayım habarşısınday azınav jel sarnaydı. Tüzde qalğan uyaday iyesiz qañırıp qalıp bara jatqan üylerge, jurtta qalğan iyesiz jetim avılğa qaravğa Pañraddinniñ дәti şıdar emes. Endi ne de bolsa közdi jumıp, alğa, tek alğa tarta berüv kerek edi.

Äyelder jaqtarın javlıqpen tañıp alğan.

Avıldan şıqqan jol alğaşqı köldeneñ qumşağıl belge köterilip äri asar tusta, aldaraqta, avır qozğalıp demigip kele jatqan mol deneli Pañraddin mañday terin sürtkiştep sāl irkildi. Biraq keyin qaramadı. Tüyilgen, äli sol tuyıq qaldı.

İzine ergen äyel, bala-şağa osı jerde tügel burılıp, lajsız keyin qaradı.

Orasan şalqar oydım-oydım qum ölkeleriniñ ortasında ayaday ürke uyılığa sığılısa otırğan avıl. Esik, tündikteri jabuvlı tompığan qoñır üyler, tağaday tal tüste jetim qalğan jazıqsız üyler. Şañıt davıl bürkep alğan avıl üstin.

Balqiyadan basqa äyel bitkenniñ bäri bırsıldap jılavğa kiristi. Sırğa bāybişeniñ közine keñ büyirli aq boz üyi men esik aldında noqattay qaravıtıp qalıp bara jatqan qara qazanı, äsirese, ottay basıldı. Istıq jası betin juvıp, davıs etüvge Pañraddinnen qorqıp javlıq uşın tistelep ünsiz egildi.

Düzgen, qarağan bastarın julqılap tolassız bozdağan jel sarını Paħraddinge bir sät aspan astı, jer üstin kerelegen äyel zarına uqsap ketti. Sodan tula boyı türşikti. Közderin jaspen şılap, bırsıldap jılavğa kirisken mına tört-bes äyeldiñ betine tuvralap qaray almadı. Qolındağı jıñıl şıbıqpen:

Şuv!— dep, qulağı salpıyıp mülgi qalğan ülken sur esektiñ savırınan ızalanıp tartıp-tartıp jiberdi.

ĞARASAT MAYDANI

1

Aspanda Kün tutılğanday. Labaq ahun köp aytatın “ğarasatmaydanı” bastalğanday. Közi jas, köñini päs Hansuluv qumsaq jolmenen ilbip keledi. Arqasında – böpesi. Artta, bel astında moladay qañırıp avıl qaldı. Alda –şañbuvıp munartqan beymağlum kökjiyek. Belgisiz tağır. Bular jayav—jalpılap şubırıp keledi. Alıstan, arqa tustan jurtta kalğan itterdiñ kozıltıp ulığan ünderi estiledi. Jamanat habarşısında aspan astın qulazıtıp küñirene ulıydı. Hansuluv endi burılıp keyin qaravğa jüregi davalamadı.

Säskere köterilgen kün közi şağıрмаqtanadı. Şöl dalanıñ är tusınan şañıt burqıldaydı. Buta bitken bozdap üvil saladı. Közge qıyrısqı qum uradı. Jalpaq duniye bir uvıs, tarılıp tur. Bir ğalamat qalayda bastaldı. Jüregi qaltırıp rap qorqıp keledi Hansuluv.

Qumayt şağıl aralap irelendegen ayaq jolmenen üzdik – sozdıq şubırğan el. Jıñıldı alaptan öte bergende jol jiyeginde birevdiñ ağaş sandığı qaldı avızı añqıyıp. Jaqınday bere tanıdı, Külzipanıñ qara kebejesi eken, äspattep töpinde saqtap jürgen.

Jol şetinde jatqan äşekeyli süyekti qara kebejeke bular bir - bir qaradı da, jumğan avızdarın aşpastan öte berdi. Ne äkesinde, ne şeşesinde, ne däv apada til qatuvğa degen qulıq bolmadı. Jalğız ğana, arqasındağı Tügelhan şıdamadı, suq savsağın şaşaytıp:

-Ap! Ap! –dep, kebejeni körsetti.

Hansuluv soñ bildi. Külzipanıñ kări äkesi bar edi, avızı uraday opırılğay. Sol şal jüre almaptı. Külzipa sol äkesin esekke mingizip, qara kebejesin laktırğan eken.

Uzaq jürüvge şama qayda, irkis-tirkis şubırğan jurt tüske taman jolşıbay kezdesken şoq jıñıldıñ arasına kirip ıgın panalap şoğırlanıp irkildi. Jükterin tüsirip,

töñirekten şönsek jıyıp, bıqsıtıp är jerden ot tütetti. Şävgim -şäynekteşine suv toltırıp otqa qoydı. Jurttıñ soñın ala jetken Hansuluvlar da irkildi. Jılğındıñ tübine jük tüsirip, ıktasıñğa alaşa jaydı. Är butanıñ tübinde tüstengeli jatqan bir üyli jan. Eski dağdımen tüski as qamına kirisip jatır. Aytuvdıñ qumında otırğañda Hansuluv sığandardıñ tobırın körgeñi bar-dı. Qazirgi mına şubığan eldiñ jıñğıl arasına kep tüstenip jatqan keyipteri däl sol sığandardan avmay qalıptı.

Qız—kelinsek, qatındar jer-jerden bıqsıtıp ot jağıp, sevgim köterip jatsa da tanavğa bäribir et iyisi, sorpa iyisi kelmeydi. Sodan boluvı kerek, qatındardıñ şańqıldap bala – şağağa urısқан aşçı, ünderi jiyi estiledi.

Qağındı kelgir, äri tur, otqa tüseme—ay mına qoyanşıq! – dep jatır Qatira oşaq basına emingen balaların qarğan- silep.

-O, şuñaq Quday! Şuñaq Quday! – depbir zarlanıp, Qudaydı qarğıstıñ astına alıp jatır.

Jelkem kün aşır Hansuluv jayğan şağın dastarqandı qorşap, eki üydiñ törtbes janı quvırılğan jütegi, zağra nan, aq suv şayğa apaq- janaq bas qoya bergen. Söytkenşe Däv apa davısı dirildep:

—Oybuy, jazğan—ay! – dedi. Söytse, bölek-bölek dastarqan basında otırıp qalğan jurtşılıqtı aralap, qolında tostağanı bar bir bala keledi eken. Maylıbay müsäpir degen bar edi. Qoy avzınan şöp almas, momın edi. Bala- şağası toğız ba, on ba, köp bolatın. As suvı tavsılatın reti bar edi paqırdıñ. Qayır surap kele jatqan sonıñ balası eken.

Ärkim dastarqanıñ bir närse şımsıp alıp balanın sozğan tostağanına salıp jattı. Keybirevler közin alartatın boluvı kerek, bala jılistap öte beredi. Olında jamavlı tastağanı bar, jalañ ayaq, jalañ bas, butındağı dambalı örım-örım, on ekiler şamasındağı er bala bulardıñ janına keldi. Jazğan balanıñ nazarı tömenşiktep kişinin, betine tura qaray almaydı. Tömen qarap tastağanın sozıp tur.

Av, jaqınday kerek!—dedi Pahraddin, dastarqan üstinen bir uvıs quvırılğan jügerini usına berip. Bala ürke basıp jaqındadı. Pahraddin tastağanğa üniliپ karadı. Tastağanğa Hansuluvdıñ da közi tüsti. Balanıñ бүkil avıldan manadan beri jıyğan tarı, jügerisi bir uvısqa da jetpeydi eken.

–Manadan jıyğanıñ ası-aq pa? - dedi Pahraddin, tanavı şuvıldap öz közine özi senbegendey.

Bala bas izedi.

Pahraddin Sırğanıñ tizesiniñ astında jatqan şüberek qaltadan jäne bir uvıstay jüregi alıp, balanın Tostağanına tastadı. Bala ustap alatınday şapşañ burılıp bülkildey jönedi. Sırğa şarşavlı nazarın otağasığa qadap, säl qabaq şıtqanday boldı.

Pahraddin bäybişesin tüsindi. Tüsindi de şarasız küy keşip:

E-e! E-e-e!—dep, avır bir kürsindi. Eñsesi kürt tüşin oyğa ketti.

–Äneki, tağı keledi, taratıp ber, endi mına kalğan bir uvıs biydaydı da!.. dedi Sırğa. Aqırın aytsa da küyinip ayttı. Pahraddin basın köterdi. Qarasa jetim qozılarday jan-jaqtan örip kele jaqtan örip kele jatqan öñşeñ joq-jitik balalar.

–Ey, qaraqtarım! Qayda kelesinder entelep, tüge? – dep qaldı zor davıstı Däv apa. Balalar ürpiyisip toqtay qaldı.

–Keliñder! Keliñder!—dedi Pahraddin. Davısı qatqıl.

–Kökese- av!..—dey berip edi Sırğa, Pahraddin:

–Jä, doğar! Ölsek birge öldik! Osı närestelerdiñ janınan artıq emes menin janım!—dedi sıyrıǵıp.

Äñgime osımen bitti. Pahraddin är balanıñ jayǵan alağanına bir-bir şökim biyday salıp jattı.

Osı jurtta Külzipanıñ kari äkesi üzildi. Un şıǵarmay tez jerledi. Onı el. Tüs ava tağı şubırdı.

...Hansuluvdıñ bir qorıqqan adamı Balqiya edi. Burıñǵı künine bassa, kez kelgen vaqıtta, bası avǵan jaqqa turıp jüre berüvi kerek edi. Joq, Balqiya öytpedi. Jetekke ergen botaday tompañdap qalmay keledi qatardan. Jat qılıǵı bolmaǵannan keyin Däv apa da, Hansuluv da onı añduvdı qoydı. Biraq, qızıqtı qarañǵı tüşkesin körsetti Balqiya.

İrkis-tirkis şubırǵan el tüş qaytqasın da eki-üş bel asqan. Keş tüse qoyselevi molday qumsaq bir şaqıldı qonalqıǵa tañdap irkildi. Esekterdi jayılsın dep selevge arqandap, özderi şöpşek jiynap ot jaǵıp, jükten ıqtasın jasadı. Aysız qoyu qarañǵı tünde saǵıldıñ tus-tustan ot lapındap, adam qıbırlap töbe üsti peri qonǵanday qujınap jattı.

—Oybuy! —dedi bir kezde ot janında otırğan Däv apa ornınan türegele berip.—
Quday bezgeldek, kelip qayda älgı?

Bular jükterdi şeşip jumsaq qumnıñ üstine tösek küybeñdep jürgeñde Balqiya jandarında sıyyaqtı edi.

—Balqiya!—dep davıstadı Däv apa.—Balqiya – av – vvv?

Tım-tırıs. Pahraddin bastap bări tügel öre türegeddi. Ottan qaşıqtap tün işine taman barıp, bări qosılıp: “Balqiya! Balqiya!” dep, ayqayğa bastı.

Aspan bulttı. Közge türtse körgisiz qarañğı.

Aspan bulttı. Közge türste körgisiz qağanı. Hansuluv otıraqalıp üñildi kökjıyekke. Ne köp, jan-jaqtan butalı şağıldar köp. Kenet tün tükpirinen sıqıltağan äyel külkisi şıqtı. Hansuluvdın tula boyı türşigip ketti.

Mına jaqta!—dep, äkesi dalpıdap tura jügirdi tün işine qaray. Älgi esalañ külkiden keyin Hansuluv qoatan köp uzavğa qorıqtı. Pahraddinmen birge avıl erkekteri de ketti dürsildep jügirip.

Balqiya quğan uzay kisilerdiñayqanı tün işine qaray kem-kemdep uzay berdi.

Hansuluv şeşesi ekevi tün jamılıp biyравıq turıp, keyin qayttı. Tüñgi dalanı bastarına köterip, qanşa ayqaylağanmen bul tüni Balqiya taptırtpadı. Tañ sävlesi jerge tüsisimen sur esektiñ beline otırıp Pahraddin Balqıyanı izdep ketti. “Aşıqqan eldi irküvge bolmas, alğa qozğala berinder!” dep tapsırdı Labaq ahunğa. Däv apa, Hansuluv, Sırğa báybişe jükterimen osı şağıl’şç basında kütetin boldı Pahraddindi.

Pahraddin iz kesip älektenip jatpadı. Keşegi kelgen jolğa tüsip eski jurtgа qaray tarttı. Köp uzamay jerge jarıq tüsti. Kün şıqtı. Tañ aldında ğana sāl- pāl sirkirep ötken jañbırdıñ iyisi burqıraydı. Topıraq, jas şöp iyisi keñsirikti jarıp baradı. Sendey soğılısıp alajabır bult köşip jatır aspanda. Jalğız ayaq jolğa köp uzamay Balqıyanıñ da izi kelip qosıldı. Balqiya jolmenen janañ ayaq ızğıp tatıp otırıptı. Tipten kidirmepti. Bükildep jüگریпти älsin- älsin. Pahraddin da ayamadı esekti. İzğıtıp aydap otırdı. Kodan ekindi äletinde ğana jaqındadı keşegi avıl manıñda irkilip ötetin köldeneñ belge. Oğan sıqsa eski jurтта qalğan avıl körinedi.

Sur esek mamırlap qumsaq belge tırmısıp şığıp keledi. Osı Pahrandindi bir sezim bileidi. Kütpegen sezim! Ol—jutta qalğan avılğa qaravdan seskennen, belgisiz ürey edi. Qaytan aynalıp kelmevi kerek edi jurtqa, qanırap qalğan qara şanırağın körmeyi kerek edi.

Esegi, söytse, asuvdın üstine de şığıptı. Esektiñ atı esek emes pe, iyesiz avılğa qarap qulağın tikireytip al kep aqırsın.

Qum arası qazan şuqır oypañda üyrekñ jumırtqasında tompıyğan qoñır üyler. Esektiñ dünyeni köşirgen davısınan keyin sırtqa adam qara jügirip şığatınday qaray qaldı Pahraddin. Biraq, avılselt etpedi. Jabuvlı esikter jabuvlı küyinde tura berdi. Qanğıbas quyn ğana şayqaqtap jer oşaqtardıñ külin kökke uşırıp, avıldı aralap ötip baradı.

Şağıl töbeniñ basındağı bulıştıñ tompayğan jalğız molasına qaray burdı esegin. Janjağı da qorşalmay, basına qaday ağaş şanılğan jalğız ğana tömpeşik bop jatır bayağı Bulış. Esil Bulış.

–Bozdağım- ay! Esil azamatım -ay! –dedieseğinen tüse bergen Pahraddin. – Sen bar ekensiñgoy! Sen jatır ekensiñ ğoy!

Pahraddin jüresinen otıra qalıp köz jası betin juva otırıp, ayat oquvğa kiristi.

Januvar sur esek iyesiniñ mina tosın halin tüsinbey qulağı salpıyıp tura berdi.

Älden vaqıtta Pahraddin közin sürtip tizesiniñ qumın qaqqıştap ornınan türegeldi. Baytqasa, molanıñ tönireginde Balqıyanıñ jalañ ayaq izi jatır. Oy, anturğan—ay!” dep ensesin tiktep tañ qalıp janjağına köz jiberdi. Kenet közi anaday jerde şoq düzgenniñ tasasınan sıǵalap turğan kelinşekti. Şalıp qaldı. Sol-aq eken, Balqıya jalt berdi.

–Balqıya! Öy! Qaşpa! Öy! – dep, Pahraddin tura umtıldı kep.

Balqıya bayğus qobırap tarqatılıp ketken şaşı arqasında lıqsıp, aq tabanı jarqıldap zıtıp baradı, tap-taza qum betimen. Üstinde örım-örım eski böz köylek, Tānir alǵırdıñ toq baltırı jarq-jurq etedi.

–Ay! Hay! Urıp ketken, toqta! – dep ayağında etigi, üstinde şapanı jügire almay qorbañdap keledi Pahraddin.

“Tānir alǵız jabayı bolıp ketken be, kiyiktey jüytküvin!”

Balqiya artına jaltaq-jaltaq qarap qoyıp qayqayıp tartıp baradı. – Balqiya! Säl kidirşi, aynalanın! Balqiya! – dep ayqaylap keledi Pahraddin. Biraq, jalañ ayaq esalañ kelinşek söytkenşe qır asıp ta ketti. Pahraddin jügire almadı. Demikpesi ustap ırsıldap qaldı. Kevdesin äreñ süyrep suvsıma qum töbege de köterildi—av istilep. Qayda, bul kezde Balqiyaniñäldeqaşan qarası batqan-dı.

Qap, mına beybaqtıñ azabı- ay! - dedi, töbe üstinde irkilp, uşı- qıyırsız şalgar qum älemine köz jiberip turıp. Qayda qarasañ da jal- jal qumdar.

Balqiyaniñ izine tüsip sölpektep jügirip jäne bir töbere şıqtı.

Bu qarañ batqırdıñ qarası qayda battı?—dedi küyini. Söytip turğanda esegi aqırdı, manağı qalğan tustan. Burılıp qarasa, tusavlı esegi arı qaray şaşıp qaşıp baradı. Onıñ izinen it pe, qasqır ma, äytevir, bir qos köleñke taqımdap quvıp baradı. Bul es jiyip ülgirgenşe, esegi sol ıtırınıp qaşqan küyi oypañğa qulap körinbey ketti.

Pahraddin eseñgirep säl turdı. “Qasqır!” degen oy sap etti basına. Sol- aq eken, tula boyı muzdap qoya berdi. Söytse, bayğus esek mana aqıramın dep basına päleni şaqırğan eken ğoy. Tuv, ataña nälet, endi körmegeni osı edi! Balqiya bolsa qurıdı qum arasına tastay batıp, suvday sinip. Öziniñ turısı mınav sölpiyip. Bu kezde qos qasqır sur esektiñ kevdesin üñgip jep jatqan da bolar. Esekti jayğap bolıp, atoylap qos qasqır saydan şığa kelse ne istemek? Pahraddin avılğa qaray elpeñ qaqtı.

ırsıldap borşa- borşa terlep qoya berdi. Boyınan äl ketkendey. Üylerge deyin jügire alatın şaması joq. Jöndi as işpegendikten bolar, köz aldı qaravıta beredi. Ayağı da ap – avır, ırqına äreñ könedi.

Avıl otırğan oypañğa quladı. Qañırıp jetimsirep turğan üyler. Qılt etken tirlik nışanı joq. Jımjırt tınıştıq. Jalğız – aq öziniñ ayaq dürsili dünüyeni köşirip keledi.

Şette turğan Qıyqımbaydıñ üyiniñ esik aldına ırsıldap jaqınday bergeni sol edi, kenet irgeden toqtıday bir närse ıqtıp şıǵıp bajıldap tura kele qaştı. Tuv, ataña nälet, balpaq tışqan! Ömirinde buytip qorıqpağan şıǵar. İmanı tas töbesinen şıqtı. Üydiñ irgesinen şırqırıp şıǵıp jäne eki-üşevi bezdi. Ayaǵınıñ buvını ustasınşı endi. Tışqan jaylap ketken mına iyesiz üyge kirüv, qasqırdan da qorqınıştı edi. Közine tep quyılıp, bası aynalıp teñselip Däv apanıñ julım üyine qaray öte berip ayaq astındaǵı jer oşaaqqa tüsip ketip oñbay quladı. Qolımen jer tayanıptüregele berip, basına bir oy keldi. “Bitken

jerim osı eken” degen. Şalğanıynıñ külin qağıp buvın- buvını qaltırap äreñ tikteli Däv apanıñ qavaşaday üyine qaray tältirektep ayaq bastı. Odan sāl äri esik, tündigi tumşalavlı öz üyi. Esik aldında tönkerilip jatqan däv qara qazannıñ töniregin tışqan qazıp tastaptı. Joq, öz üyine ölse jolağısı kelmedi. Däv apanıñ üyiniñ esigi sırtınan baylanbaptı. Aşıq esikti aşıp, işke bas suğuvğa kelgende Pahraddin tağı jüreksindi. Üy işinde älgindey azınağan balpaq tışqandar tolıp jürgendey elestedı. Naysap, netken jiyirkeniştı maqulıqtar edi!.. Aqırı, lajsız işke bas suqtı. Qaraköleñkege üy işinde eş närse bayqalmaydı. Sāl turıp işke kirdi. Közin jumıp teñselip biraz turdı üy ortasında. Es jıynadı. Qaraköleñkege közi üyrenip üy işine nazar qıdırttı. Tiriley molağa kirgendey türşikti janı. Adam ketken üyde ne jilüv, ne usqın bolsın. Äytevir, qanqıyıp turğan bir quvıs.

Törde alaşanıñ üstinde qırıq qurav eski körpeşe qalıptı. Sıqırlavıq esikti işten ildirip älgi körpeşeniñ şaın silkip törge qayta töseı. Sonıñ üstine otırdı. Şarşağan, älsiregen denesi uyıp, tınış demalıs añsaydı. “Tınığayın, köp uzamay Kün batır, atasına nālet, tañ azanda – aq jürermin.” dedi oyı. Sırtqa qulaq türıp qaljırap jatıp közi ilinip ketkenin de bayqamadı.

...Tünniñ biruvağında oyandı. Tula boyı toñazıp qalğan eken. Tündiktiñ jırtığan jaynap juldızlar körindi. Üy işi qaranğı. Biraq jüregi, nege ekeni belgisiz, dürs- dürs soğadı. Qorqınış bar boyında. Qartayayın degeni me, qorqa bergeni nesi? Sol -aq eken, nazarı köleñke uyığan esik tusqa irkildi, Jabıq esiktiñ arğı jağında äldene jasırınıp turğan siyaqtandı. Pıs – pıs tınıs alğanın anıq şaldı qulağı. Derev töniregin qarmandı. Tünde şeşip jatqan etigi ilindi qolına. Esiktiñ barmaq sıyğanday sañılavınan buğan qarap baqşıyğan jalğız közdi körıp qaldı. Sodan:

Ay!—dep, aqırıp aybat şeşip, qolındagı sınar etikti esikke qaray jibersin. Esik jaq satır etti. Bunı añdığan jın ba, peri me, äytetip, bir päle apıl - ğupıl tura kele qaştı!

Ayt! – dep, tağı aqırdı Pahraddin bu jolı ornınan ırşıp türegep. Maqulıqtıñ ayaq dürsili uzap bara jattı kem-kemdep.- Astapıralla! Ya, pirlerim!.. – dep, Pahraddin jatqa biletin ayattarın birinen keyin birin şubırtıp jatır. Uyıqtav qayda endi? Tar üydiñ işinde teñsetip körer tadı közben alırdı. Qulqın sāriden tısqa şıgın dāret aldı. Esik aldında otırıp tañ namazın oqıdı. Jürüvge hali bar siyaqtañdı. Qolına tayaq aldı.

Tönirek ala köleñkelene bastağanda iyesiz avıldan jayavlatıp jolğa şıqtı.

Pahraddindiň jolın tosıp aydalada qalğan Hansuluv, Sırğa bāybişe eki tün uday uyqı körmedi. Şağıl qumniň basına ot jaqtı. Ayqayladı. Pahraddin adasıp jür me dep.

Adıra qalğır, osınıñ bāri ana qanşıqtıñ älegi! Ölse erem qapsın, nemiz bar edi sonı izdetip?..—dep, küyinedi Dāv apa aşıq üni sañqıldap.

Sırğada ün joq. Iyığına işigin jamılıp otqa qarap tunjırap otıradı da qoyadı. Avıl, üydi tastap şubırğan künnen beri tönirek dūniyeden bölünip özinşe bir tuñğıyıq qalıpqa tūsip jür edi. Burınnan da sözge sarañ tili mayda, jumsaq minez şeşesi soñğı kürderi, tek, köleñkedey qozğalıp jürgeni bulmasa, ündevden söylevden mülдем qalğanday edi.

Kün köterile Hansuluv jaqın mañay şağıldardı aralap kösik qazdı. Juva terdi. Osınday tiske basatın nārselep bolmasa qalta tübinde qalğan azğanday bıyday, jüregini bular bir aq künde jep bitetin türleri bar edi.

Qumjuvanı julıp avızına saldı Hansuluv. Quvat ketken boyına ol da bolsa edävir nār, edävir juğın. Al, kösik degeniniz, kädimgidey as. Sonı izdeymın dep Hansuluv şağıl aralap qostan uzañqırap ketken eken. Älden vaqıtta qır astınan Dāv apa tañ saz berisimen eski jutqa qaray jürip ketken.

Qırqağa şıqsa Kün astınan qa javlıgının bulğaydı Dāv apa. Şaqırıp tur.

Hansuluv jügirip keledi. Kökesinen bir belgi bolğan ğoy.

Qırqanıñ küygen bavrayında keriksidey sozılıp birev jatır, şalqasınan tūsip. Qasında javlığı qarqaraday bop Dāv apa otır. Qarasur şapanınan tanıdı jatqan kisini—kökesi. Hansuluv jaqınday bergende basın köterdi. Pahraddin sırqattanıp qalıptı. Beti-avzı isinip, közi jasavrap, gürk- gürk jötele beredi. Dāv apa men Hansuluv eki jağınan süyemeldep qosqa äreñ jetkizdi.

— Ot jağındar!—dedi Pahraddin. Otı lavlatıp şağıp, suvdı qaynatıp alaşa kerip qapqa etken qos işinde derev dastarqan jayıldı. Pahraddindiñ erni jarılıp tobarsıp ketken. Bir kezde tuz salğan aq şaydan tikteliپ otırıp urttadı. Zağra nan, quvırılğan bıyday, jügerinden şımşıp alıp avzına saldı.

-Oyf! – dep qoyadı Pahraddin, ıstıq şaydan urttağan sayın.

-Ya, Alla!

-Ya, baraq ata! Ya, Beket ata! – dep Dāv apa arvaqtı sarnap şaqırıp otır.

–Pahraddinde ün joq. Körpeni bürkenip alıp mandayı jipsip aq suv şaydan soraptay beredi. Soraptay beredi.

Tüske tayanğan köktem Küni şaqırayıp şekenı şağıp baradı. Aspan taraptan moldatorğay quyqılıydı. Aynala ızındağan şıbın-şırkey. Bosañ topıraq qum kögi erte köteriletin ädeti. Qayda qarasañ da qavlap ösken kök rañ jantaq, miya, tüyetaban, qoyselev, aqşatav. Alıs- jaqın oy, qırlardıñ arasında mäldirep kilkip tunğan kögildir ava. Dala jariqtıq qulpırıp jatır. Tabıgattıñ mına mamırjay qalpına nazar jiberip demi dirildep kürsindi Hansuluv.

Quvırılğan biydaydı qıtırlatıp, aq suv şaydı ünsiz otırıp uzaq işken Pahraddin aq tep, kök ter terlep, azdasın közin jumıp suvlıq jattı. Sırğa bāybişe jik-janar bop Pahraddindi qımtavmen jar.

-Av! –dedi bir kezde Pahraddin.

-Ne? – dedi Sırğa elp etip.

-Tiske basatınan ne qaldı?

Sırğa ündemedi. Kişkentay qara şüberek qultanı qorjınan alıp Pahraddindiñ aldına tastadı. Qoldağı kişkentay biydaydı tal tüste jurtqaülestirip bergen äpendi erine desin.

-Osı-aq pa? – dedi Pahraddin.

Sırğa tağı da tis jarmadı. Teris qarap otır.

-Im... m, --dep, sağı sınıp qaldı Pahraddinniñ. Közin jumıp sāl-kem ünsiz jattı. Oylandı. Äyelder otağasınan bir lebiz kütkendey tügel tım-tırıs. -Suv qanşa qaldı? – dedi Pahraddin.

-Jartı mes... -Däv apa! – dedi Pahraddin, qımtanıp jatqan qaldı.

-Ayta ber! –dedi Däv apa.

-Däv apa! Bılay etüvge kerek! Men bugün... asası, jüre almaspın... Al sizder, Hansuluv ekevleriñ jüre berüvleriñ kerek! İrkülüvge bolmas... Meniñ qasımda... Sırğa qalsın. Aman jürsek, jetermiz izderiñneñ! Suvdı tortıstarğa quyıp ekige bölinder! Jügeriden bir qos uvıs tastañdar! Qalğanın alıñdar! Köteringenderiñşe körpe- jastıq, kiyim aldıñdar! Al, qıymıldandar!

Bölinbey – aq, birge bolsaq qaytedi, köke? – dey beri pedi Hansuluv, Pahraddin:

– Boldı! Söz qısqa! Qozğalıñdar! –dep kesip tastadı.

–Manadan ünsiz otırğan Sırğa báybişe teris qarap köziniñ jasın sıqtı. Däv apa:

–İnimdiki jön ğoy, qaraqtarım!.. – dep, bet äjimi qalıñdap küñirene kürsindi.

Sodan Hansuluv men Däv apa ekevi eki balanı jeteklep jolğa sıqtı. Däv apanıñ ıyığında – ala qorji. Hansuluvdın qolında – suv quyğan torsıq, kiyim- keşek.

İyen dala. Selevli şağıl basında şosayıp qalıp bara jatqan äke- şeşesine jaltaq – jaltaq qaravmen Hansuluv ketip baradı. Düniye buldırıp közdin ıstıq jasımen jiydip erip ügitilip kök jiyekter qorğasında balqıp, tönirek kölkigen suyıqqa aynalğanday osı sät. Aspan astı, jer üsti Hansuluvdın şarasız tunşıǵuvğa aynalğan ğarip haline qarap qañtarılıp turğanday. Tirlik doğarılğanday. Japıraqtay jalğız jüregi aydınında maltığan Hansuluv basqa urğan balıqtay dal. Eş nârseni uqpay, äytevir, bir sergeldeñ dalbasa küyde kevdesin süyretip keledi. Ömir kädüvilgi köktemniñ qızıl suvınday jayıla aqqanday. Eşteñe uğa almaydı, eşteñe bayıptay almaydı. Bar билетini-jeteginde tompandap kele jatqan- qulınşağı, böpesi. Bar билетini—sodan ayrılıp qalмай. Bileginen qısa tüsedі ulınıñ.

Biraz uzap sıqqanşa balasınıñ da, öziniñ de közderi jastan qurğamadı.

Qolında uzun sıırıq tayağı, ıyığındda avır qorjin, eñkender tartıp keledi jalğız ayaq jolmenen Däv apa. Ün joq, iştey tüyilip tistenip alğan. Älden vaqta:

E – e, balam – ay, “bolğan iske bolat bol” degen. Allam duvşar qılmasın... de! Budan da zorın körgen, mına addında kele jatqan beybaq apañ!.. – dedi Däv apa zor qoñır davısı küñirenip. Jalğız ayaq jol birese qumsaq şağıldı aralap iyreleñdep, birese tegis sortañğa şıǵadı Jürген sayın jantaqtı, aqbastı, jıñğıldı, şiyili alañdar kezdesе bastadı. Aldan sayaq ösken biyik torañıl ağaştarı körindi. Qum aymağı artta qalğanı bayqaladı.

Kişi besin şamasında, balalar nan surap qıñqıldavğa kiristi.

Jol eki jağı jıñğıldı, şili, ajiriği qalıñ sortañmen kele jatqan. Lüp etken lep joq. Kişi boyı jıgınğıl arası buyıǵı tınış ıqtasın.

Däv apa ıyığıндаǵı ala qorjının ajırıq üstine tastap, uyıp qalğan belin jazıp, tikteldi.

–Al, balam, käne, ne bar, şeş tüyinşegiñdi!- dedi.

Mana tüste jürerde Sırğa as-suvdı öz qolmen ekige bölgen -di. Däv apa ol kezde aralaspay sırt berip küybeñtsep jürgen-di.

Hansuluv jartı külşe zağra nan men qos uvıstay quvırılğay biyday tüyilgen oramal tüyinşegin şeşip Däv apanıñ aldına qoydı. Nandı körip balalar tamsanıp umtıla berip edi Däv apa:

– Täk! Täk! Säl sabır etinder! – dedi. Küs-küs qolın sozıp, aldımın şarşı oralamaldıñ jıyırıgın jazıp keñirek jaydı. Arbiyğan savsaqtarımın oramal üstindegi şökim biydaydı birşene topqa böl-di.

–Säl, säl sabır etiñder, balaqaylarım! – dep tanavınan söylep, biydaydı aldımın tört, odan keyin segiz, odan keyin on ekige böl-di. Qumaraq aşıp oturğan balgerdey. Hansuluv da, balalar da Däv apanıñ ne istep oturğanın tüsinbedi.

– ... Asıp ketse, Qonıratqa deyin eki tünermiz ... imm... Minaviñ bılay, - dep, qabırğasımın keñesip oturğan Däv apa, endi qalğan jartı külşe nandı da ortasınan sındırıp, ekige böl-di. Nannıñ iyisi tanavdı qıtıqtap baradı. Hansuluvdıñ avzınan silekeyi şubırdı. Däv apa eki bölengen jartı külşeni jäne eki ret sındırıp törtke böl-di. Balalardıñ qolına bir- birden japıraqtay ğana nandı ustattı.

–Balalarım, östip jetsizbesek bolmas, jol uzap.

Şıdañdar! – dedi Däv apa. Piskın kızıl biydaydan Hansuluv avzına saldı. Qattı biyday emes, tandayına beyne bir sarı may tükendey tuşındı. Iş- dünyesi qasqırşa ulıp qattı aşıqqanın osı sät sezindi Hansuluv, Zağra nan, piskın biydaydıñ iyisi tanavın jarıp baradı- av. Jarıp baradı. Däv apa oramaldı jiynadı. Jaqsılap tüydi. Bäriniñ közi sol tüyinşekte. Tüyinşekti Däv apa qorşınğa ıqtıyatap öz qolımın saldı. Sodan keyin, jükterin ıyıqqa alıp jolğa tüsti. Jol jıñğıldı alaptan şığıp düzgendi, qarağandı qumsaq adılardı aralap ireleñdep alğa tarta berdi.

3

Tüs körip jatır Pahraddin.

El işi buzılmağan bayağı kezder eken deydi. Köl jağalay qonğan öñşeñ aq şağala üyler. Avıl işi qujınağan adam. Toy ma, mereke me, äytevir bir quvanıştı kün. Jurttıñ bäre Pahraddindiñ avzına qaraydı. Jurttıñ bäriniñ qurmettegeni Pahraddin. Pahraddin

bilik aytuvğa tiyis eken deydi. Söylevge tiyis eken deydi. Täyiri, şarşı top aldında söylevden, sirä, Pahraddin qaşqan ba? Bugin äñgimeni äriden bastağısı kep jıylğan düyim qavımdı közben şoladı. Bügin äñgimeni tipten äriden bastamaq. Mınav alaş urandı halıqtıñ ata tegi jaylı, tüp tamırı jaylı söz qozğamak. Tegin bilmegennen teksiz şıǵadı. Talay jıl şejire aqtarǵanı sodan emes pe? Sonı kökirekke tüygen kökireginde sayrap bulbul oyanǵanday, aǵarıp tañ atqanday. Jaǵın aşsa kömeyden kümbirlep söz aqtarılday, oqıs bir şabıt üstinde tamaǵın kenep, jalqına jüzin burıp endi... endi til şeşeş bergende... oyandı da ketti.

Şalqasınan jatqan Pahraddin basın sāl köterip töniregine qaraydı. Mi dalada aşıq aspan astında jatqan qalpına sener- senbesin bilmegendey bir ävre – sarsañ küy keşip otır. Quy sen, quy senbe, janbasında – qara jer, töbesinde – juldızı jıltıray baştaǵan alqara kök keşki aspan tönip keledi. Ättegen- ay! Tüsi bolıp sıqtı – av älginiñ bäre. Bir jaǵınan – tüs äserinen arıla almay, ekinşiden – mına şındıqqa, keskini suvıq ömir şındıǵına köñdige almay biraz esengirep otırdı. Teri qaytıp, boyı äldeqaşan toñazıp qalǵan eken.

“Uf” dep kürsinip, basın jastıqqa qaytaa qoydı. Uyqusı şayday aşıldı. Bügingi künniñ süvretteri, tipten, üy – ormanın tastap qalaǵa qaray şubırǵannan bergi vaqıyǵalardıñ bäre köz aldınan tizbek- tizbek ötti. Taǵdır şirkin bunı ilgerili – keyindi dirdeketip, quvalap ayday jürip, aqırı mine, japan düздеgi qaydaǵı bir qumsak, jaydaq töbe basına äkep tastaptı. O, parvardiger! Anav -mınav emes, alpıs jılǵa tarta sozılǵan bul fänidegi saparınıñ soñı töbe bası bolǵanı ma? Bu ne jatıs? Jürgende ne bitirmek? Barǵanda qayda barmaq? Barar jeri, basar tavı qaysı?

Şıraǵdanday sirek juldızdardı jıltırap dalıyǵan qarakök aspanǵa qaraydı. Sol bayaǵı atam zamannan tanıs zeñgir kök, tanıs juldızdar. Pahraddinniñ bala kezinde sol qalpı edi, äli sol qalpı. Tük özgermepti. Bul netken keñistik? Bu netken meñirey älem? Mınav jer betin qumırsqaşa şımaylap, şım – şıtır taǵdır soqpaqtarı jatır şatısıp, iyü-qıyyu aralasıp, şiyelenisip. O, parvardiger! Sonı şeşemin dep, sonı bir qalıpqa keltiremin dep kişi ğumırı ötedi arpalısuvmen, qanşa bas qurap, qanşa şaş aǵaradı. Beyne özi jerdi tirep turǵanday, beyne özi mǵñgi sol jer betinde alşañ basatınday toyımsız, qanaǵatsız kisi armanı älemdi şarlaydı. Qulqınnıñ da qomaǵaylıǵında şek şoq. Talay bas sonıñ qulı

bolıp- aq quraydı. Sonıñ qanağatın toltıramın dep oñdı – solğa soqtıǵadı. Aldaydı. İyiledi, bügiledi. Jaǵınadı. Jalparınadı.

Tınış ımırt qarañǵısında juldızdı alqara kök aspanǵa qarap osılay oy keşedi Pahraddin. Oyun bir köldeneñ tırıs bölip jiberdi. Mınav jım-jırt keşki ölkede özinen basqa tirlik barın umıtıp ketken eken Pahraddin. Tiksinip, tula boyı türşikti. Kebisi sırpıldap birev jaqındap keledi.

–Sırǵa, sensiñ be? – dedi davısı bir türli alburıp.

–Men ğoy, - dedi Sırǵa älsirep, äreñ ğana dıbıs bildirip.

Pahraddin báybişesiniñ üninen şosıdı. Ülken küyzelis ünin esitkendeı qulaǵı.

– ... Qayda jürsiñ... janım – av! Lıqsıp kömeyine tıǵılǵan bir ıstıq tolıındı ereñ irikti.

–Juva terdim. Sen uyıqtasın dedim.

“Alla- ay, Alla- ay!” dep, et – bavırı ezilip ketti Pahraddindiñ. Jasavray qalǵan közin tönkerip, báybişesine uzaq qaradı. Sırǵa javlıǵın jagına orap alıptı. Iyıǵındaǵı juva salǵan eski kenep dorbandı alıp, aqırın jerge qoyıp jatır. Özinde ün joq. Bayav, biyazı qozǵaladı. Jüregi şımşırladı Pahraddindiñ. Jan duniyesi alay – düley boldı. “O, ker zaman! Ker zaman!!!” – dep işteı küñirenip ketti. Mina Sırǵa ayaǵın kerilip başatın kerbezdiñ özi emes pe edi?! O, ker zaman, körmegendi körsettiñ – av, sen zaman! Qayran Sırǵa! Äley zatınıñ padişası – Sırǵa! Qız küninde seni jurt beyiştin üzilip tüsken gül me devşi edi. Saniñdi, altanatıñdı körgeñ, sıñǵırlaǵan külkiñdi estigen jan qaraptan – qarap turıp, şırın jannan keşkendeı edi. Seni qolǵa tüsirüv köktegi juldızdı köksegenmen teñ edi. Saǵan bas qosqanda Pahraddin aspannıñ gavhar juldızın alaına qondırǵanday baytaq saharadaǵı jalǵız baqıttı jigit özi bolıp edi. Sodan beri mineki öziñmen talay sävleli jıldarı birge ötipti. Seniñ janarıñnıñ, jañıñnıñ şuǵılası mınav surqay tirliğine jarıǵın tüsirüvmen kelgen. Qayran kermiyıǵım, kerbezim! Kerilgen ker maralım! Kenep dorbanı ıyıǵına salǵanınındı körgeñşe, Pahraddindiñ şıqqır közi nege şıqpaydı!

Pahraddin jaralı arıstanday ınıranıp, bulıqsıp kürsin attı.

Ne boldı, kökesi? – dep, Sırǵa lıp etip otıra qaldı qasına. Üzdigip möldirep qaraydı kep buǵan. Özi köleñkedeı äreñ qozǵalıp jürse de ayaytıñı Pahraddin. Qayran

Sırğa, asılım- ay, ayavlım- ay! Söytken qosağıñ, täñirdey tabınıp jürgen azamatıñ ne körsetti sağan? Ne ävsele kersetti? Iyığıña kenep dorba ilgizip juva tergizgeni me körsetkeni?

Uh! – dep, kökiregi qars ayrılıp ketti Pahraddindiñ. Döñbekpiip ketti.

–Bismillä! Bismillä! – dep, üstine tüşip jılamısırap bebev qaqtı Sırğa. – Kökesi, ne boldı?

–Uh, Alla- ay! Ne jazıgım bar edi ?! Uh! – dep, ışıqınıp jasıqtan basın julıp aldı Pahraddin. Eki ıyığınan dem alıp, dir- dire tip, közden jası burşaqtap kep berdi.

– Qay qılıgımnan jazdım! Ne qıyyanatım boldı adam balasına! Ne jazıgım bar edi?

–Bismillä! Bismillä! – dep, zäresi uşıp ketken Sırğa zar ilep Pahraddindi quşaqtay aldı. – Ne boldı, sabır etşi, kökesi!

Sırğa eriniñ keñ ıyığınan qapsıra quşaqtap, aşılıp qaşğan omıravın qımtap älek.

–... Asası, mağan lağinet nege aytpaysıñ?! Men... qarabet boldım ğoy... keşegi qañğığan düyim el aldında... seniñ aldında... bala – şağa aldında... seniñ obalına, jurttıñ obalına qaldım... men.

–Kökesi, qoyşı endi... Qudaydıñ isi şıǵar...

Pahraddin Sırğanıñ sezine jubanğanday, bayız tavıp oylanğanday boldı. Sırğa onı jubatıp otır.

–... Eldi köşirseñ... mal- janına jaylı qonıs izdediñ... Jamandıq oylağan neñ bar? Köşpegen jurttıñ da körip otırğan ävselesi belgili ğoy...

– Bilmeymin... “Qırsıq bir aynaldırsa şır aynaldıradıñ keri me. Äytevir, bir şırğalañnan şıǵa almay- aq qoydıq qoy... Aqırı, mınav... tozğınğa tüşkenimiz...

Sodan keyin ekevi jaydaq töbe basında tün jamıla otırıp uzaq oyğa şomdı.

–El deysiñ- av... Sol eliñ qayda qazır? Japan düzde şoyırılıp otırğan seni nege sol eliñ qazır izdemeydi? Avızındağını jırıp bergen jurtıñ nege seni izdemeydi? – dedi Sırğa aşınıp.

Pahraddin tañ qaldı. Sözge sarañ ömirge üni şıqpaytın Sırğanıñ mine, tuñğış ret aşınıp söylegeniniñ küväsi bolıp otır. Aytıp otırğanınıñ bări ras. Biraq, Pahraddin keşegi

şubırğan elden Sırğa tarizdi qayırım, jârdem dâme etip iyegi qışımas edi. Özgege qaraylamaq turmaq, ol jazğandar öz bastarın aman alıp el şetine jetse eken. Söytip ökimettiñ nazarına ilirip, äytevir, aştıq zulmattıñ qurıǵınan qutılsa eken.

–Bäybişe! – dedi Pahraddin bir kezde.

–Av! – dedi Sırğa.

–Qozğalaydıq!

–Şamañ bar ma jüre alatın? – dep, quvanıp suradı Sırğa.

–Bar- av deymın...

4

Kisi arıp- aşqanda qarğa adım jer muñ bolatın ädeti ğoy. Ertesine tüske taman tipten esten tanuvğa aynaldı Hansuluv. Japıraqtap üzip berip ünemdegenmen nan da bitti. Balası nan surap qaqsığanda lağaş jin qağıp ketermin degen. Biraq oğan da köndi. Eti üyrendi. Balalar qağıldap- qağıldap aqırdı, nâtiye sıqpağasın olar da tınşıqtı. Birese arqalap, birese jayav jeteleydi balasın. Balalandı jemdegendey avıq- avıq avzına bıyday salıp qoyadı. Bala sonı talmap jatıp, keyde arqasında uyıqtap ta ketedi. Öz özegi talıp köziniñ aldı qaravıtsa dağı sılpıtıp keledi. Äytevir, sılpıtıp keledi. Aldında tayağı tırsıldap, öñkendep adımdağan Däv apa. Däv apa... Yanır- av, bu netken qajırlı kisi. Şarşağannan, qaljırağannan Hansuluvdın keyde tizesi бүgilip – бүgilip ketedi. Sondayda otıra keteyin dese Däv apadan qorqadı. Däv apanın tüsi ört söndirgendey ızbarlı. İştey sıyraqqan, janıqqan qolbassıday aybattı. Şarşağanın aytuvğa Hansuluv seskenedi.

“Jas basıñmen bu ne, taqa qamırday ezilip! Käne qıymılda, bas ayağıñdı! Dep tastavı ıqtıymal. Ömirinde kişiden söz estip körmegen Hansuluvdı namıs qamşılay түsedı. Jas basımen jetpiske kelgen kempirden kem soqqısı kelmeydi. Bir qıbırday berüv kerek ekenin bileği. Bojıravğa, bosavğa haqı joq edi Hansuluvdın.

–Balam, şarşadıñ ba? – dep qoyadı Däv apa. Un qatuvğa şama joq Hansuluvda. Dıbıs qatpaydı.

–Jä, jıda, qazır dem alamız! – deydi tağı da Däv apa jubatıp.

Jide, torañıl, ta lösken ülken bir uzınşa añğar saydın şetine jetip irkildi tüske tayav. Jar basına qorjının qoydı Däv apa. Hansuluv arqasında uyıqtap jatqan balasın

jerge tösirdi. Bayğus balada ün joq. Älsiregenge uqsaydı. Eki balanı jerge körpeşe tösep sonıñ üstine otırğızdı. Aldarına oramal jayıp üstine azğana bıyday şaştı. Balalar bıydaydı balapanşa şuqıp jevge kiristi. Bärinde de ün joq. Däv apa da, Hansuluv da qıtır- qıtır şaynaydı bıydaydı. Jarıqtıq quvırılğan qızıl bıydaydıñ iyisi- ay. Dämi balday eridi tañdayda. Arandardı aşılıp öñireñdep jalmap baradı dastarqañdağı bıydaydı, tüyirine deyin terip jep. Äsirese, eki bala şuykildep ölip baradı.

– Jä, boldı! Qanağat! – dep, Däv apa oramaldı jiynadı. Eki bala erinderin jalap, jutınıp burdı Hansuluv. Aspan taza, aşıq. Jazğıturğı jalpak, älemge Kün nurın riyasız tögip tur. Kögerip, tülep jatqan qırlar, saylar, alış jaqın kök sağım kölgigen alaptar.

Tula boyı zil tartıp, şarşağpan Hansuluv otırğan jerinde qorjındı jastanıp qıysaydı. Sol- aq eken, külli denesi mavjırap eşteñeni oylaypay uyqı şaqırdı. “Uh” dep, janı jay tavıp kürsindi.

5

Pahraddin men bäybişesi tündeletip biraz qozğaldı. Aspandı bult bürkep ayaq joldarın äreñ körıp qana otırdı. Tün ortasına taman bular bir keñ aytaqırğa kelip tireldi de, soqpaq joldan adasıp qaldı. Biraq, irkilmedi. Kele jatqan bağıttarın özgertpey ilbiy berdi. Şığıstan tañ sibirley bastağan şamada qalıñ rañ ösken üy orınday tegis kök şöptiñ üstine körpeşe tösep jatıp dem aldı. Kün jerden tusav boyı köterile qorjındı ıyıqqqa salıp, tağı alğa qaray qozğalğan.

Säskege taman qarağandı, tırbıq düzgendi, kök şöbi tunıp turğan qumayt şağılğa kezikti. Osı jerde Pahraddin oylanıp irkildi.

O, ne kökesi? – dedi, diñkelep äreñ kele jatqan Sırğa.

Pahraddin sonav alıs, sağım kilki bastağan kökjiyekke eki oqtılav oylanıp kep qaraydı.

–Uh, - dep Sırğa jumsaq qumğa otıra ketti.

– Imm... o, parvardiger? – dep, jalpaq alağanımen murtın sılap turıp dağdardı Pahraddin. – Meniñ şamalavımşa bu kezde biz “Esek ölgennen” ötip Jiledi saydıñ o jaq, bu jağında jürivimiz kerek edi. Endigi jerde bağıtımızda mınanday qum şağıl kezdespevi kerek edi... bu qalay?! Astapıralla!

Sırğa bəybişə söylesüvge şama joq, otırğan jerinde basın qorjımğa süyep közin jumğan. Pahraddin öz közine özi senbey biyigirek bir töbeşikke şığıp tağı nazar jiberdi, sağım tola bastağan tönirek atırapqa. Vay, ättegen,- ay. Tündeletip beker jürgen eken. Jarıqta bolsa ğoy soqpaq joldan şıǵar ma edi. Tipten, jolsızben Jürgen künniñ özinde de bunşalıqtı bağıttan köp avıttıqımaıvı kerek edi. Buğan ne körindi adasıp? Älde mana tañ aldında köz şırımın alıp oyanğanda, bası aynalıp basqa jaqqa jürüp ketti me eken? Uqsa buyırmay. Sırğağa deydi endi? Qay betimen aytadı “adastıq” dep? Jetpegeni osı edi endi...

6

Hansuluvlar “El qarasın köremiz – av” degen ümitten küder üze bastağan. Jol jetkizetin emes. Äbden tıyıttadı.

– Balam, - dedi alda kele jatqan Däv apa. Bul – mezigil kişi besinge tayağan şama edi. Aynala kisi boyın jasırğanday qalıñ jıñıl, tal, şiy. Sonıñ arasimen irelendep jalğız ayaq soqpaq qaşadı.

–Balam, körıp kelesiñ be? El şetine de jetippiz – av!

Hansuluv ensesin köterdi. Oñ qaptalda, ävdem jerde qabırğaları jatılay qulağan eski kesek tam tur. Odan ärigerekte de qalqıyğan sınar qabırğalar bayqaladı. Jäne säl jürgennen keyin Däv apa:

Estip kelesiñ be? – dedi. Toqtap tıñ tıñdadı.

Hansuluv da irkilip qulaq türdi. Esektiñ aqırğanı estiledi alıstan.

Kün uyasına eñkeygen şamada qozıköş jerde tütini şüykelenip iyirilgen qala köripdi. Qoñırat degen qala.

Jıñıl arasındaqı bultığan şağın bir töbeşikke şığıp qarap tur bular. Aştıqtan, jol azabınan iytsilikpesi şığıp ayaq üstinde äreñ turğan Hansuluvğa Qoñırat o şeti men bu şeti köz jetkisiz ülken şaharday bop elestedı. Birine – biri mingesken üuleri de köp sıyyaqtı. Äytevir, közge tıǵız, şıbırlap körinedi. Ğumırında qala körmegen Hansuluvğa anav köringen kesek üyli Qoñırat qırı – sırı beymağlum bir jat dünüyedeı.

Qala degenmen... Bizdi onda quşaq jayıp kütıp otırğan jan joq, balam! – dedi Däv apa, qabak şıtıp arqasında uyıqtap jatqan nemeresin äldilegendeı tensele tüsip. “Bäse, -

dedi iştey Hansuluv. – Bāse, osılay boların sezgen. Sonda bular tanımaytın qalağa iyitinip nemenege sonşa asıqtı?”

Beytanıs qala ğoy... Tünde kirmey – aq qoyalıq... urı – qarı, aş – arıq köp deydi ğoy, - dedi Dāv apa, batış jaqqa moyın bura berip. – Balam, mına turğan zirat – “Dāvit ata” ziratı. Basında kisi tüneytin jeri bar. Sonda barayıq!

“Dāvit ata” ziratı Üstirttiñ bergi bir müyisiniñ üstinde eken. Tört qulaqtı beyitter batar Künniñ jalkıñ nurına tur.

Balam, jabarıñ bar ma, joq pa, bilmeymin?.. – dep, āngime bastadı Dāv apa. – Mına aldımızdağı zirat jariqtıq qasiyetti babamız Dāvit batırdiki. Baraq, Baraqtan – Asav, Asavdan Dāvitke darığan deydi. Arvağına bas iyip barayıq basına!

Jalbarınayıq... - Dāv apanıñ davısı dirildep söziniñ soñın jutıp ünsiz qaldı.

Kimge muñın şağarın bilmey kele jatqan Hansuluvğa ünay ketti mına aqıl. Bunıñ qasiretine qulaq türer āliye – ānbiyeler bar bolsa, Hansuluvda olarğa aytar muñ – zar az emes – ti.

Jaydaq töbe üstinde eken Dāvit ata ziratı. Köz baylana jetti. Oyu – örnekti sandıq tastarmen qorşalğan dört qulqatı beyitterdiñ sän – saltanatı birinen – biri asadı. Meñirev ımırt qarañğısına enip bara jatqan qoyımşılıq mañaydı jan ürikkendey zil tınıştıq.

Töbeniñ batış jaq qulay berisinde töbesi şım sılaq, qoñır kesek üy tur. Dāv apanıñ aytqanı ras bolıp şıqtı. Esigin kürekpen tirey salğan iyesiz üy. Minājat etüvşi kelim – ketim jutqa arnalıp salınğan üy. Balalardı jerge túsirip, ıyıqtan jükterin alıp Hansuluv da, Dāv apa da “uh” dep, belderin jazdı. Balalar da töñirekke qarap añ- tañ.

Balalarım! Kördiñder me? Üyge keldik... - dep qoyadı Dāv apa balalardı aldarkatıp. Dāv apa esikke tirevli turğan kürekti ala bergeni sol edi, mañdayşa tus satır-sutır ete qaldı.

Küs eken. Qanatı suvsıldap qarañğığa süñgip joğaldı.

–Tfä! Tfä! Jürekteriñe tükirinder, qorıqsandar! – dedi Dāv apa.

–Tirevli kürekti alğannan keyin sıqırlavıq esik şıñğıra şıqıldap aşıldı. Üñireygen karanğı işke kirüvge Dāv apanıñ da jasqanıp turğan qaldı bar.

E, sadağa keteyin... - dep qoyadı Däv apa. – Osı äviyeniñ öziniñ kiyeli qusı bar devşi edi. Sol eken ğoy älgı jarıqtıq.

Däv apa degenmen jürekti kisi. “Bismillä!” dep, qarañğı üydiñ tabaldırığın jalğız attadı. Jan dñniyesinde ümit pen küdik şarq urıp, eki balanı bileginen ustap şetteñkirep tur Hansuluv. Sırtta jel köterile bastağan. Aspandı japqan bult bar. Javın javıp ketpese neğılsın... Däv apa şırt etkizip ottıq tutatıp qarañğı jaydıñ işin alka köleñke jarıq etti. İle – şala kempirdiñ:

–E, sadağa keteyin! Bese! – degen qoş köñil üni estildi. –Hansuluv, balam, beri kel!

Hansuluvdıñ jüregi lüpildep ketti. Quddı jayulı dastarqan, mol tağamnıñ üstinen şıqqanday Däv apanıñ davısı şıyraq şıǵıp edi. Balalardı süyrey – müyrey esikke umtıldı. Biraq, ala köleñke üy işinde bosağa tušta may şamğa ot tutatıp sopayıp turğan Däv apadan basqa nazarga eş narse iliner emes. Hansuluvdıñ nazarı dastarqandı, nandı izdeğısteydi.

Kördiñ be, balam, mayşamdı?! – dedi Däv apa, jarıq, tüsken iyesiz bölme işine ol da endi aynala qarap. Törde qamıs töseniş üstinde eski tekemet jatır. Bosağa jaqta qazan, tutqış, quman tur. Däv apa “Bismillä!” dep, qazannıñ qaqpağın aştı. Üñilip qaradı.

– Mine suv bar eken, balam! – dedi, davısı şıyrap.

Hansuluvdıñ kütkeni biraq basqa edi. Nan bar ma, sol edi bilgisi kelgeni. Eseñgiregen küyi tek nandı izdeydi. “Nan” degen ğajayıp ündi estigisi keledi.

Däv apa üy işine ürpiyip ünsiz nazar qıdırtqan Hansuluvdıñ, közderi javtañ qaqqan närestelerdiñ neni izdep, neni közdegenin tüsinip – aq tur. Özi de köleñkesimen qosa erbeñdep tintip jur bölme işin. İzdep jur. Balalardan maza ketti.

Äje, ol ne, nan ba? – Edigeniñ tañdayı taq – taq etedi.

– Oy, balalarım, käne, säl şıdandar! Qazır ottı jağıp, öydeyt, şaydı qaynatamız! Öydeyt, ıstıq şayı şemi! – dep, kenet, Däv apa davısı samırlap bala- şağağa qayrat bere, jiger bere söyledi. Özi qumandı alıp sürine attap sırtqa bettedi.

Biyday salınğan kişkentay qaltanıñ ırqı Däv apada bolatın. Däv apa atpaydı qanşa as qalğanın. Ünemdep keldi äytervir. Hansuluvdın şamalavınşa bugün biyday bitüvge tiyisti. Şayğa Däv apa ne bergeli otır, o jağı jumbaq. Däv apanıñ ajarına qarasa ümit oti jılturay tüsedı. Qazır dastarqanğa Däv apa qalayda bir jeytin däm tavıp qoyatın tärizdi.

Otta turğan qara quman, aqırı saqırlap qaynay bastadı.

– Qaynadı ğoy! – dedi Hansuluv.

– Qaynadı, - dedi Däv apa. – Sen qumandı işke alıp kire ber.

Hansuluv qara qumandı tuqışpen köterip işke bettedi. Biraq, Hansuluvğa keregi qara quman emes edi. Antalap otırğan balalardıñ avzına qazır ne tavıp saladı Däv apa! Sol edi andığanı. Buvı burqırağan ıstıq qara qumandı köterip bara jatıp oşak jaqta aynalsoqtağan Däv apağa jaltaq – jaltaq qaray ketip baradı. Qarañğıda janğan ottı aynalıp Däv apa äldene izdeytin tärizdi.

Hansuluv buvı burqırağan qara qumandı alıp üyge kirgizdi. Iyıqtarına küpi, beşpet jamılıp, uyada otırğan balalarday eki bala şüykildap qoya berdi.

– Nan!

– Nan!

– Şırdañdar! Şırdañdar! – dep, janı qurılıp ışqındı Hansuluv, esikke qayırla qarap, Däv apa tezirek bir amalın tappasa mına eki bala bunı tütüp jeytin türleri bar. Balalardı aldarqatayın dep, kese alıp dastarqanğa qoyadı. Tuz qaltadan bir şışım tuz alıp qumanğa tastadı.

Sırtta äldene “dürs”, “dürs” etti. Balalar esikke jaltaqtadı. Dastarqanğa qoyatın endi eş närse bolmağasın Hansuluv bir sätke lajsız dağdarın qaldı. Aş närestelerge qaravğa beti şıdamay, bir qırın esikke burıla otırdı.

Esik aldın oran jel esti. İle kir – kir javlığı qarqaraday bop eñkeyip, işke Däv apa kirip kele jattı. Däv apanıñ qolında bir oravlı jüberek. “İya, Alla!” dep, Hansuluv közin jumğanda dünüye teñselip ketkendey boladı. Balalar moyındarın sozıp uşıp kete jazdadı.

Däv apa dastarqannıñ burışına kep tize бүkti.

– Bismillä! Mineki, - dedi eski sur şüberekti jaza berip. Hansuluvdın közine bölşektelgen aq kesek qurt ottay basıldı.

–Tañdaylarıña salıp talmap sorsañdar budan öteken as joq. Tek asıqpandar! – dep, Däv apa arqaysısınıñ qolına barmaq basınday qurttan usttattı.

Balalar qurtqa bas saldı. Qaqala – şaşala şaydan da urttan jatır.

–Asıqpañdar!

–Sorıp işiñder!

–Tiliniñ astında jatqan barmaq basınday tastay qattı aq suv şaymen qoca talmap otır Hansuluv. Jarıqtıq bolmaşı tuz qatqan ıstıq şay tañdayında erigen qurttıñ süt dāmin bükil tula boyına jalıp taratıp, külli alpıs eki tamırına jol tartqanday. Mandayı jipsip qoya berdi. Közi jarq etip aşılp, sanasına bir sävle quylğanday. Hansuluv osı kezge deyin mınaday tañdayına maylı şırın süt quylıp jatqanday. Neyne tandayına beyis tağamı tamıp jatqanday.

Şım- şımdap boyğa as näri jügire bastağannan – aq, endi şarşağandari sezilip, süyekteri avırlap otırğan jerlerinde qıysaya ketkileri kep mavjıray bastadı.

Däv apa bir kezde barıp esikti japtı. Barmağın sorıp uyqığa kirirken böpesin quşaqtap Hansuluv tekemettiñ üstinde uzınınan tüsip sulıq jatır. Kirpiri ayqasa beredi. Denesi qorğasınday zilmavırlanıp bir şırın masañ küyge köşip baradı aqıl – sanası. Qaydan kelş, qayda jatqanın, erteñgi küni ne boladı, o jağın oylavdan qalğan.

7

Közin aşıa bosağa tusı, töbesi küye – küye bolğan qañırağan eski jaydıñ işinde jatır şalqasınan. Tañğı salqın jaylap alğan bölme işin. Oñ jağında бүрисip toñıp Tügelhan jatır, aştan buralıp. Kiyişi kir – kir. Oğan tıgılıp Edige jatır. Onıñ usqını Tügelhannan da eri. Bayğus balağa qaravğa ayaysıñ, Däv apa orında joq.

Sırtqa şıqsa Däv apa Dävit ata mazarınıñ aldında tuqşıyıp, şart tüginip quran oqıp otır eken. Qasına barıp Hansuluv da tize бүkti. Ekevi sarğayıp kele jatqan tañğa жүz berip ata – baba arvağına sıyındı.

Azdasın bet sıypap orındarınan turdı.

Ekevinin de nazardarı töbe üstinen beyne alaqañğa salğanday ap – aykın körinip jatqan ävdem jerdegi Qonırat qalasına qadaladı. Qala äli uyqıdan oyana qoymağan.

Biraq, tus- tusinan taviqtar şaqırıp jatır. Bir – birine iyin tirese bijınağan kesek üyler. Qaravıtqan şoq – şoq tut ağaştarı.

Qalağa deyingi aralıq tegis. Ayqış – uyqış ayaq joldar körinedi. Aq teñbildenip taqır jatır.

– Al, balam, bir Allağa sıyınıp, qıymıldayıq! – dedi Däv apa tañ astında jatqan qaladan köz almay. – Biz barganşa tañ da atıp, Kün de şığar...

Sodan uyqılı – oyav, balalardı arqalap, jükterin qolğa ustap ekevi alagevim tañmenen qıbırlap qozğalıp ketti qalağa qaray.

Ävdem jerdegi qalağ jetkenşe kökjiyekten şaşırıp Kün de şıqtı. Är jerden selteñdegen adam qara körinip, qalanıñ qıbır – qıbır tirligi bastalğanıday. İti ürip, sıyırı möñirep, esegi aqıradı. Köşede ersili – qarsılı jayavlar. Esek jekken jaman arbasın sıqırlatıp äne bir şögerme bōrikti ölmegi şal şöp alıp keledi. Oripek jamılğan bir tobir qız – kelinşek, ıyıqtarıñda ketpenderi, şuvıldasıp qaladan şığıp baradı. Brigat bolsa kerek jumısqa bettegen.

Al, balalarım, mineki, Qoñıratqa da keldik. Qazir bazarğa da baramız. Kāneki, endi özderiñ jüre qoyındar! – dep, Däv apa balalardı köñildendirip, jerge tūsirip jayav jürgizip qoydı. Balalar köringen nārsege bir qarap azdap ta bolsa jubanıp, jetekke erip keledi. Tünde javğan jañbırdan jer busasıp jılı topıraq iyisi şığadı.

Jan – jağı duval tar köşege kelip kire berdi. Beyne bir ertek dūniyesine engendey qattı äserlendi Hansuluv. Üylerdiñ bāri kesek duvaldıñ ar jağında. Körinbeydi. Tütinderi şığıp jatır oşaqtarınan. “Qala degenimiz osı eken göy!” deydi, Hansuluv iştey ürkinip. Däv apa bir ret Qonıratıñ bazarında bolğan eken, erterekte. Ğumırıñtsa qala körmegen Hansuluv köşege kirisimen- aq bası aynalğanday. Däv apa bolmasa māñgirip turıp qalatın türi bar. Oripek oramal jamılğan äne birevler qalpaqtıñ äyelderi göy. Al, mınav şapan bürkenip beti- avzın tumşalap alğan özbek kelinşekteri bolar, sirä.

Östip är nārsege bir alaqtap kele jatqanda burq etip, pisken nannıñ iyisi şıqtı qaptal tustan. Jasağan iye – av, tura ottan endi suvırğan pisken nan iyisi, tanavdı jarıp baradı.

– Nan!

– Apa, nan?! – dep, balalar jamırap qoya berdi. Hannıñ iyisi kelgen tarapta duvaldıñ işinen tütün budaqtap jatır eken. Balalarda es joq. Jemge umılğan arıq qoyday topırlasıp sol üydiñ esigine qaray jügirdi. Däv apa artta qaldı. Mana ayaqtarın äreñ köterip kele jatqan balalar endi jetim qozıday tompañdap şavıp baradı qaqpğa qaray.

– Esikke Edige burın jetti. Bala esiktiñ sañılavınan sığaladı. Esiktiñ sañılavınan işke Hansuluv da üñildi. Qatelespepti. Esikke jaqın tuşta oripegin jamılğan qalpaktıñ bir kelinşegi eñkeyip, tandırdan nan alıp jatır. Jap – jalpaq tandır nandı ottan suvınıp, jerdegi ağaş tabaqqa saldı.

–Nan!

–Apa, nan! – dep, şüykildep qoya berdi, balalar.

Oısı kezde Däv apa:

–Bılay turıñdar! – dep, kelip esikti tars – turs – Oısı üy me anıq nan javıp jatqan?

– Oısı üy, - dedi Hansuluv.

–Äne! Äne! – dep, iş jaqtı nusqadı Edige. Söytkenşe esik te aşıldı. Oripek oramaldı älgi suñğaq boylı qara sur kelinşek esikti jartılay aşıp bularğa tañırqay qaradı.

–Balam, musılman balası ekensiñ? Haniñnan sat bizge! – dedi Däv apa, kelinşektiñ qolına mij – mij bolğan qaraz aqşanı ustata berip. Kelinşek alakanındağı aqşğa bir, közi jävtendegen balalarğa bir qarap bölegeñdey bergen.

Däv apanıñ:

– Quday üşin, balam! Sata ğoy naniñnan! – degen jalbarınıştı üni şıǵıp ketti.

–Yahşı! – dep, kelinşek burıldı da, älgi tabaqtıñ betindegi oramalın sıpırıp üstinen bir tandır nan aldı.

– Balalarım, jürinder! Sırtqa şıǵayıq! – dep, nandı alğan Däv apa, sıtqa bettedi. Opır- topır bări sırtqa umtıldı. Şıǵa salısımın Däv apa qorjının jerge qoyıp döñgelek juqa tandır nandı ekige, ile törtke böldi.

– Mağan!

– Mağan! – desip, şülkiydeydi balalar. Oñdı – soñdı ağılğan jurтта şavsası joq. Bular endi duvaldıñ tübine jükterdi qoyıp otıra qalıp jumsaq nandı avızğa burap soǵın

jatır. Osi duval tübinde otırp jegen mına ıstıq nannıñ dämi tandayında ömir baqıy qalar – av degen oy kirmep edi Hansuluvdıñ basına. Bunday hoş iyisti dämdi nandı Hansuluv burın – soñdı jep körmegen siyaqtı. Tiske tiyisimen jumsaq nan tañdayında özinen – özi erip bara jatqanday. Osi kezge deyin ömirdiñ bir aqıyqatın tüsinbey kelgenine tañ. Qızıl bıydaydıñ nanı dastarqanda jatsa, tirşiliktiñ özge tavqımeti tavqımet emes eken ğoy! O, Jasağan İye! Ömirdiñ osı aqıyqatın burın nege tüsinbegen ?!

Balalar älgı alaqanday nanğa toymay qalıp erinderin jalap, jalmañdap tağı qıñqıldaydı. Hansuluv da, Däv apa da qoldarındağı nannıñ qalğanın balalarğa berdi. – qoy, balam, qıymıldayıq! – dedi Däv apa.

Jükterdi ıyıqqa qağıp salıp köşeni boylap qozğalıp ketti. Anda- sanda “Bazar qayda?” dep qarsı kezdesken jurttan surastırıp qoyadı. Köşe iyrek – iyrek. Tar. Esek minip mıytıñdap bara jatqan birev. Bazargä qaray ağılğan jurt.

Birev eşkisin süyrep, birev qoyın aydaydı. Qalanıñ işine uzap kirgen sayın är türlü iyis – qoñıs molayğanday. Özderi siyaqtı, arıp azğan qır qazaqtarı körine bastadı. Balalarına qayır suratıp qoyıp özderi duvalğa arqa süyep äreñ otırğandar köp. Sulap jatqandarı da körinedi.

Ağılğan jürtpen qabattasıp, aqırı, bazar alañına da kelip kirdi – av. Abır – jabır añgime İğı – jıǵı adam. Birev satıp jatır. Birev alıp jatır.

Balalarının qolınan jetektep qujınağan eldiñarasımen keledi bular.

–Alıñız! Tüşpära! Tüşpära alıñız!

– Qatıq bar! Ayran! Beri keliñiz!

–Istıq samsa! Istıq samsa!

–Zarğa nan! Zarğa! Nan al!

Ediğe men Tügelhan samsa satqan äyeldiñ janınan kegejektep öter emes.

–Äje! Nan!

– Al, balalarım, äjeleriniñniñ aqşası älginde bitken! – dedi Däv apa, balalarğa aytqan bop Hansuluvğa eştirte. Hansuluv tüsine qoydı Däv apanıñ neni megzep turğanın. “Aqşañ bolsa savatın jer keldi” degeni.

– Qulağındağı altın sırğası men qolındağı jalpaq kühis bilezikten basqa Hansuluvda nährse joq esi. Däv apanı şetkererek řıǵanıp qulağındağı sırğasın şeşin qolina ustattı.

–Apa! Osını satıñız! Nan- pan alayıq! – dedi.

–Aqşa joq pa edi? – dedi Däv apa, kürektey alağanında jıltırağan altın sırğağa qarap. İle:

–Jur! Endi bunıñ bäsın bileyik, qanşa turadı eken! – dep, Däv apa jayma bazarğa qaray jol bastadı.

–Quday sätin berip, bugün bazar küñge tap kelgenimizdi, qaraşı! – dep qoyadı Däv apa. – Jan – jaǵına qaray jur, tanıs birev kezdesip qalar!

Bazardıñ bir şetinde tüyelerin şögerin qoyıp otın satıp qatqan tüyejün şekpendi, eltiri börikti qır qazaqtarın Däv apa tanımadı. Däv apa jaqındap jön sura pedi, erninde bultuyǵan nasıbayı bar ala köz şermek sarı:

Qoşay atam – av, sol avıl şijdey me ediñijdey? Qumnıñ işinde başpaşı şapqan? Qoşay atam – av, ol avıl şöytip aştıqqa uşıyadı deñiş? Şeşe! Şij ol tuvıştarınıjdı jaǵadan ijdeñij! Almatınan ökil kelip jatıy, Aşılbekov degen. Ol şonday avıldaydı şıynap şatıy, kememen alıp ketkeli jatıy. Şolay, şeşe!

Ay, inim, jaǵalavındı biz qalay tabamız? Sonı ayt sen! – dedi Däv apa.

– Qoşay atam – av, mine tiyip tüy! Bılay jüye beyindey! Suğa bayaşınday, köp üjamay! – dedi, şüljiñ şermek sarı közi baqırayıp.

Söytkenşe art jaqtan şan- şuñ ayqay şıqtı.

Melisa şaqırın! Bay – bay!

–Melisa! – degen baybalam ün estildi.

Hansuluv şüljiñ qazaktıñ avzına qarap turğan kezde Edigeden ayırılıp qalıptı. Jaña ğana qasında turğan.

Bazardıñ şetindegi şañ – şuñ ayqaydıñ ortasında bir bala körinedi. Samsa satuvşı äyel älgi balanı bilekgen ustap alıptı.

Oybay, menin balam göy anav! – dep, Däv apa tura umıldı. Qızım – av, qalay ayırılıp qaldıñ?

Hansuluv da qosa jügirdi.

Samsa satuvşı äyel Edigedi bilekten ustap tur. Töñiregi üymelegen kisi.

– Ustatış kerek!

– Tapsırış kerek melisağa!

Şündaqlar köbeyip ketti. – dep, bir tompaq savdager qolın erbendetedi. Qorqıp ketken Edige şırıldap tur jılap.

– Adıra qalğır. Äy, jiber balanı! -dep umtılp keledi Däv apa, qalıñ jurttı jarıp.

– Tapsırış kerek melisağa, şündaqlarnı! – dep baybalam salıp, älgı tompaq qarın savdager murtı erbiyip, Däv apanıñ aldın kes – kestedı.

– Adıra qalğır, bılay tur jolımnan! – dedi eñgezerdey Däv apa, tompaq qarın savdagerge tönip kelip, töbesinen eñkeyip.

– Yaq! Yaq! Bolmıydı. Melisa! Melisa! – dep, tompaq qarın savdagerdi qulaq şekeden qonjıyttı. Tompaq qarın savdager törtağandap uşıp tüsti. Säldeşi domalap ketti. Körip turğan halıq qıran – topan külkige battı. Samsa satuvşı äyel qara kempirdiñ ekininen qorqıqqannan Edigeni bosata saldı. Ediğe baqırıp kep äjesiniñ keñ quşağına tığıldı.

– Qoy! Qoy! Quldıq eteyin, jılama! – dep jatır Däv apa nemeresin köterip bavırına basıp.

– Bay, bu qıradı, ä! – dep, säldeşin qaqqılap türegele berdi tayaq jegen savdager, qıp – qızıl bop.

– Melisa qayda bu, vay! – dep bajıldavmen tur samsa satuvşı äyel.

– Mında! Men bolamın “melisa!” – dep, top işinen qara bılğarı kepqalı, qara bılğarı plaşçtı orta boylı bir sarı kisi alğa şığa berdi.,

Samsa satuvşı äyel özine turalap kele jatqan oqığan töreni körip sasqalaqtap qaldı.

– Qanşa samsanızdı jedi bala? – dedi, älgı kisi qaltasına qolın suğa berip.

– Bitta! Bittasın jedi, - dedi äyel qaymıjıqtap.

– Miyeki, aqşañız! – dedi kisi. – Jäne segizin beriñiz!

Qolına aqşa tiygen samsa satuvşı äyel tuqşındap aldında turğan ökimet adamınıñ ötinişin orıñdavğa kiristi.

Kisiniñ soñdında eki qızıläskeri bar eken. Olar da jaqındadı. Kisi segiz samsanı kăzitke orap aldı da, Däv apanıñ quşağında öksigin basa almay turğan balanıñ qolına ustattı. Jurt añ – tañ. Däv apa da, Hansuluv da añ – tañ.

– Beri jüriniz, apa! – dedi kisi, bazardan şığatın esikke qaray jol bastay berip. Älgi eki qızıläskerdiñ biri – Däv apanıñ, biri Hansuluvdın jügin qolınan aldı.

– Apa, qay jaqtansıñ? – dep, bılğarı plaşçtı kisi sır tarttı Däv apadan.

– E, balam – ay, qay jaqtan deriñ bar ma bul apañnıñ ?! Kezinde kălektiptyen qaştıq. Söytip jürgende baspaşığa tonaldıq. Aqırında jutap, qañğıp Jürgen beybaqtar bolamız! – dedi Däv apa.

– Băse... Biz de solay şığar dep topşılap edik... - dedi, bılğarı plaşçtı, tolıqşa, qoy közdi sarı kisi. – Bılay, apa! Qazir, mına jigitter sizderdi jağağa alıp baradı. As ta, baspana da bări sonda bar. Qarsı emessiz ğoy!

– Qalqam – av, nege qarsı bolayıq! As berseñder, baspana bersender nege qarsı bolayık?!

Köşede at jekken eki arba tur eken. Sonıñ birine bulardı otırğızdı. Delbege qızıläskerdiñ biri otırdı. Mutrtı endi tebindep kele jatqan jap- jas Däv apa da, Hansuluv da arbağa mingennen keyin älgi “ökimet adamı” bergen samsağa qol urdı. Qaşan samsa orağan kăzit bosağanşa bularda ün bolmadı. Bir kezde boyğa năr tarap es jıyğan Däv apa delbede otırğan qızıläsker baladan tam – tumdatıp sır tarttı.

– Balam, älgi töreñizdiñ nıspı kim boldı?

Qızıläsker mırs küldi.

Şeşe, ol “ töreniz” Abdolla Asılbekov degen Kaz. TSİK – tiñ sektetarı. Almatıdan kelgen, - dedi.

Arba bul kezde qalanıñ arqa tusındağı sortañ jazıqqa şığa berip edi.

Sadağan keteyin... kim bolsa o bosın, äytevir bir iman jüzdi bala eken özi, - dedi Däv apa. Qızıläsker:

Keşegi aşıra siltevdin kezinde, apa, özderin siyaqtı jan – jaqqa qaşqandar köp boldı qazak jerinen. Büginde de aştıqtan şubırıp ketip jatır elden, jerden. Solardı jıynap elge köşirüvge keldik, - dedi tağı da.

–E, jön eken, balam! – dedi Däv apa bas izep, riza bolıp.

Jan – jaqqa Kün sävlesi mol turğan alaptarğa, jıñğıldı toğaylarğa, tegistep tastağan eginjaylarğa, tut ağaştarının arasına jasırınğan balşıq üylerge qazır Hansuluv özgeşe bir ömirşeñ közben qaraydı. Älginde bazarda, bir tüpsiz tuñğıqqa tüsken ekenbiz ğoy, adam boluvdan qalğan ekenbiz ğoy dep aspanın mänği tünek basqanday jünjip edi janı. Bir küşti qudiretkelip sol quldırap qurdımğa ketip bara jatqan jerlerinen suvırıp alğanday, tuñğıyıqtan jariq düniyege alıp şıqqanday qazır.

Däv apa qızıläskerden jağadağı eldinışınde “Pälenşe degen bar ma, tügenşe degen bar ma? Dep jön sura pedi, qızıläsker aytqan kisilerin tanımaytın bolıp şıqtı.

Kökjiyekpen astatıp jatqan surğılt tegistik şalındı közge.

–Qaysı, jariqtıq Ämüvdariyamız sonda anav ma? – dep şuşşıyyadı alğa qarap Däv apa. Däv apanın da,

Hansuluvdin da Ämüvdariyanı tuñğış körüşşi edi bul. Balalar:

–Ol ne? – desip, arbadan bastarın qıltıyttı. Hansuluv:

–Apa, bul dariya nege sup – sur? – dep tañırqadı.

–Arnasına sıymay aqqandıqtan şığar layıtıp jatqanı.

Alış kökjiyekpen tünege tutasıp jatqan orasan joyqın dariya bulardı ä degenne susimen seskentti. Layıtıp, köbiktenip jal – jal toqındarı avnap töñkerilip, arnasına sıymay tolıqsığan dariynı janı bat suv eken dersiz. Sol suvğa, qudiretti joyqın küş iyesine tike qaravğa dätiñ şıdanaydı. Boyına bir türlü ürey şapqanday Hansuluvdin.

–Apa, mana siz savdagermen şayqastı bastağan keziniñde men birevdi kördim top işinde... - dedi Hansuluv. Däv apa Hansuluvğa qadadı közin.

– Qolında tayağı bar Labak ahuvındı kördimtop işinde. Tüvra, äpendi, türı

–E, balam – ay, bolsa bolar... “Turımtay tusına, balapan basına” ketken zaman ğoy... Oğan tañ qalatını joq... - dedi Däv apa, bet äjimi qalıñdap avır kürsinip. - - Sen

onı aytasın... Älgi bazarda men bir sumdıqtı kördim ğoy... Qız balasın savdağa salıp turğan aş bayğuş ata – ananı közim kördi ğoy... Özimiz siyaqtı qırdıñ qazaqtarı...

Däv apa odan äri söyley almadı. Tilin jutıp Hansuluv da ünsiz qaldı...

Jağada ot tütetip, kostanıp jatqan alabajır bir qavım el körindi. Javlıqtarı ağarıp arasında äyelder jur. Burttarı sıydañdap balalar jur. Qaratal, jigildik, boyavı qalıñ ösken jağanıñ tegistev alañqayına ornıqqan bir qavım el. Eki – üş julım üy körinedi. On shaqtı qoñır brezent şatır tur. Bes – altı jerde ot tüstep, mosığa şävgim, şelekter ilinip qoyılıptı. Tüs äleti kezi edi. Şaması, jurt as qamına kirisip jatsa kerek. Qatındar ot basında küybeñdep äldeneni tuvrastırıp, erkekter otın butarlap ot jağın jur.

Aldımen bulardıñ arbasın balalar qorşap aldı. Odan keyin jumıstarın tastap äyelder jügirdi.

– Oybay, Däv apa ğoy mına kelgen?!

–Aman jettinder me? – dedi şuvıldasıp.

–Özderiñ de amansıñdar ma? – dep, Däv apa tüsip jatır arbadan. Nazarları tömen, südinderi joq erkekter de birtindep jaqındadı.

–Oybay – av, bi qaynağalar qayda?

–Balqiya tabıldı ma? – dep, suraqtı javdırıp jatır äyelder üsti – üstine.

E, qaraqtarım – ay, jetpiske jetsek te bul fânide körmegenimiz köp eken. Nesin suraysız, kördik koy köresini. Uh, - dep, qalsağay tulğalı Däv apa belin jazıp, qabak şıtıp avır kürsindi. – Anav... bizdiñ “qaşıqtı” izdeymen dep Pahraddin sırqattanıp jolda qaldı. Sırğası qasında. Mına eki balamen biz de äytevir, iştilep Qoñıratqa jettik – av. Nesin suraysız, abıroy bolganda, Quday oñdap mına balalarğa uşırasıp...

Sodan aşıq aspan astına alaşa, sırmaq töselip qadirli qonaq bolıp bular törde otırdı. Bulardı qorşay kempir – şaldar jayğastı. Qatın – qalaş dastarqan jaydı ortağa. Külzipa quvırılğan biyday tökti dastarqanğa. Qatıyra şaqpaq qanttı pıshaqtıñ qırımen urğılap jatır.

Hansuluv qarap otırsa jağadağı jalıqtıñ işinde bul tanımaytın da biraz qojalıq bar eken. Dastarqn basına olar kelgen joq. Özderinşe bölek – bölek top bolıp ot tütetip, qazan köterip derbes tirşilik etip jatır. Jäne qulağı jalğanı Qatıyranıñ şeşeşi aştan isip ölipti jolda. Biraz bala şıgın bolıptı. İşinde – Maylıbay müsäpirşç üş balası bar.

Bulardan eki – üç kün burın kelgen öz avıldastarnıñ da kädimgidey rayı özgerip qalğan. Edävir es jıyıp toyınıp, tınıqqan sıñayı bar. Söylegen davıstarı da qattıraq şığadı. Ängimeleriniñ de türi bölektev. Özderi keşeden Aral taraptan keletin kemeni kütüvli eken. Sol keme endi bugün keler deydi. Almatıdan kelgen ökil bulardı sol kemege tiyep, teñiz arqılı poyız ayağına äketedi – mıs. Sodan, jer tübindegi Ävliyeata degen qalağa deyin tartadı – mıs. Ävliyeatadan tüsirip sol töñirektegi kolhozdarğa böledi – mis.

–Ey, jaraydı da. Äytevir aş qılmasa boldı da! – dep, kempir, şaldar şükirana etti.

Astan soñ Däv apa qıysayp jatıp dem aldı. Hansuluv eki balanı ertip, özen jaqqa bardı. Jağa kisi boyı tik jarlavıt eken. Suv tömende şılıpıt’ş jağanı urıp jatır. Ağıstıñ ekpini jaqınnan qarağanda kisi şoşırılıq. Köz almay tursañ bas aynalğañday. Äredik – äredikte şuqır iyirimdenip, layıtıp jöñkilgen mol suv. Balar laqtırap tırğan joñqanı şırq köbelek aynaldırıp äketedi. “Bul netken qudiret. Bul netken mol suv?” dep, jar basında tañırqavmen tur Hansuluv. Tuv, alış jağada bir qayıq körinedi. Qayıq üstinde şoşayğan eki kisi. Soğan qarap otırıp köz jası burq etti. Äke – şeşesi tüsti esine. Qula düzde qalğan qos mundar! Künderi ne boldı eken? Tiri me eken? Älde... älde bir butanıñ tübinde qarğa – quzıgıñğa jem bolıp jatır ma eken? Ne boldı eken? O, arsız dastarqannıñ üstindegi däm boldı – av. So kezde göy, jartı jolda qalğan bayğus äkesi men şeşesi mına kirip te şıqqan joq. Mineki, endi esine aldı, äbden qarnı toyıp bolğasın... o, arsız tirşilik! Aytpaqşı, buğan ne körindi? Äke – şeşesin tastap qayda baradı? Äke – şeşesiniñ öli – tirisin bilmey turıp jer tübindegi Ävliyeatağa qalay ketpek?

–Apa, endi qayttık? – dedi Hansuluv, abdırıp, derbiri ketip.

–Sabır... sabır et, balam! – dedi Däv apa qabaq şıtıp oynalıp. Alış kökjiyekke eñkeygen Künge sığırayıp qarap turdı Däv apa. Qayrattı, jigerli, ömirde körmegeni joq Däv apa bul jerden de bir jol tavıp şığatın tärizdi Hansuluvğa.

Östip turğanda qozı – laqşa jar basında oynap Jürgen balalar tağı da şuvıldap qoya berdi:

– Keme! Keme kele jatır!!!

–Alaqay! Keme! Keme!– desip.

Keme balalardıñ quvanışına oray javap bergendey alıstan ün qattı, Jar basındağı balalar odan beter duvıldap mız bolıp qaldı.

Dariyanıñ tömengi jaǵınan tütini budaqtap qaravıtıp keme keledi. Däv apanı qaydam, Hınsuluvdıñ tuñǵış körüvi edi kemeni. Köz ala almay qaraydı. Dariyanıñ aǵısına qarsı jüzip keme jaqınday tüsti. Bul kemege otırdı bitti, äke – şeşesin, şegeni endi qaytıp köre almaytınday körindi Hansuluvğa. Jer tübinde şıǵandap ketetindey. Ävliyeata qayda, birev qayda?

– Apa, men kemege minbeymin... - dedi.

–Balam – ay, men de sonı oylap turmın.

8

Qarañǵı tüse kemege otıruv bastaldı. Bul kemeniñ sın atı “Barja” eken. Qaravıtıp tünerip kölben tur jaǵada. İşine avıl – aymaǵıñmen, bota- taylaǵıñmen kirseñ de tarlıq eter türi joq.

Asılbekov basqarǵan qızıläskerler aldımın kemeniñ üstine sıǵıp aralap kördi. Söytip jürgende ımırt jabıldı. Jurt bu kezde jaǵada jükterin burıp – tüyip, balaların qolğa ustap ökildiñ kütıp turdı.

Zattarın burıp – tüyip jol jüretin adam tärizdenip Däv apa men Hansuluv da qamdaǵan. Şındıǵında bular abır – sabır qarañǵındı paydalanıp qalıñ butağa qoyıp ketüvdi közdep tur. Aqırı reti keldi. Jurt dabırlap turǵanda:

–Al, miniñder! – degen buyırıq boldı. Sodan köpşilik birin – biri basqılap keme men jarlavıttı jalǵan turǵan aǵaş baspaldaqqa qaray talasa – tarmasa umtılsın.

Qızıläsker ayqan saldı. Onı tındaytın halıq pa, uv da şuv, opır da topır. Kemeniñ işinen qarañ – qurañ etip jäne eki – üş kisi jügirip keldi. Qara qoyday topırlap işke umtılǵan jurttıñ aldın kes – kestedı.

–Tärtip saqtañdar! – degen ayqay ereñ estiledi mol nöpir ızı – şuvdıñ arasınan. “Bügin kemege sıymay qalǵandardı kelesi kemege qaldıradı eken. Ol kelesi keme otırǵandarı suvıq jaqqa äketedi eken” degen qaveset tarap ketken mana.

–Qazır eldiñ birin – biri basqılap, basqa közge qaramay kemege talasa – tarmasa minip jatqan sebebi sodan – dı.

–Al, balam, osıdan ıñğaylı sät tuvmas! – dedi Däv apa.

Sodan ekevi ıǵısıp şetey berip tünergen qalıñ butanıñ arasına qoydı da ketti. Aq javlıqtarın qorjıñğa tıqqan, keşki ımırtta ağarıp közge şalınbasın dep. Balalar – arqasında, tüyinşekter – qoldarında, qalıñ şigildik, boyannıñ arasımın tartıp baradı, sarğayǵan şapaǵı bar batıstı betke alıp. İzderinen birev quvıp kele jatqanday. Jorpaqtap, bülkektep butası qalıñ, burıdı köp jolsızben sürine attap keledi. Ün joq. Jaña bir özirde, Edige:

–Äje, nege minbedik... kemege? – dep qıñqıldap edi. Däv apa:

–Ömir üniñdi! – dep, bir perdi quyırıqtan. Balalar da, jük te avır, köterip qaşuvğa, aq ter, kök terleri şıǵıp ırsıldap qaldı Däv apa da, Hansuluv da. Endi qutıldıq – av degen şamada alda kele jatqan Däv apa “Uh!” dep irkildi. Toktaǵan jerleri kisi boyı qalıñ boyannıñ arası edi.

Balalardı, jükti jerge tüsirip eki ıyıqtan dem alıp tur ırsıldap. Burılıp soñdarına qaraydı, terlerin sürtip. Boyannıñ tasasınan ne körinsin. Avlaq qalǵan jaǵa taraptan sol ızı – şuv, qım – ğuvıt kemege minip jatqan jurttıñ dabırı jetip tur.

–Mässaǵan! – dedi, tünerip tün basqan tömengi aǵıs jaqqa burılǵan Däv apa. – Jalt oynap keledi, adıra qalǵır, javın javın keter me eken?

Söytkenşe, arqa tüstan jel guvlep buta bastarın sıbdırlatıp Şayqap ötti.

Hansuluv ökpesin soǵıp entigip otır. Jüregi kevdesine sıymay dürsil qaǵadı. (10) Közine quyılǵan aşçı terin qayta – qayta sürtedi. Aldında tältiyip turǵan kışkengay Tügeliniñ basınan sıypay beredi. Şegeni aytam – av, Hansuluv men mına Tügelhan qazır tün jamılıp qalıñ buta arasında buǵıp otırǵanın bilmeydi – av. Balası men jarınıñ davıl quǵan qañbaqşa dirdektep jürgenin bilmeydi – av. Şege! Qayda ekensiñ? Alıssıñ – av! Jete almay jürsiñ – av! Bul taǵdır sirä körisüvge jazsa jarar edi... Osı ayrılǵanımız ayrılǵan, sen dünüyenıñ bir burışında, bular bir burışında qañǵıp ketpese jarar edi... Sonday bir sumdıq oy keldi basına. Janı türşikti. Mına buta bastarın teñsegen jel üvili sol mazasız ızǵar oyǵa qozǵav salǵanday. Mına tirliktiñ opasız beynesinen jabar bergendey. Susı jaman şındıqtı sıbırlap aytqanday.

Däv apa ekevinıñ, endigi maqsatı – Qıñratqa jetip Pahraddindiñ eski tamırı Şamurat degen qalpaqtıñ üyin tavıp aluv edi.

Qarañğı äbden qoyuladı. Bular jürip keledi. Ayaq astı közge emiş – emiş şalınadı. Quvalay soqqan jel bar. Kün javatınğa uqsaydı. Manadan, kökjiyektiñ ar jağında kün kürkirep kele jatqan. Kenet, tura kök jelke tustan aspan şatır – şutır etti. Oñbay şoşıdı bular.

–Bismillä!

–Bismillä!

– Qap, qalağa jetpey jañbırdıñ astında qalatın boldıq – av! – dedi Hansuluv, ıyığında qapşıq, eñkendep.

–Neğılar deysiñ, balam! Jazğıturdıñ jañbırı ğoy... - dedi Däv apa.

– Mayda quraq ösken taqırlav sortañ jermenen keledi. Quraq suvdırlap ayaqtı qağadı.

–Balam, äne bir qaravıtqandı körip kelesiñ be? Jassiñ ğoy, qaraşı, nege uqsaydı özi? – dep, Däv apa alğa eñkeyip kökjiyekke köz tiktı. Jañbır da tamşılای bergen bu kezde.

Qaltanı ıyığınan tüsirip Hansuluv da otıra qalıp batış kökjiyekke şuqşıydı.

Ağaş tur qavqıyğan... Qasında qulağan qabırğa ma, bir närse körinedi...

–Durıs... - dedi Däv apa. – nede bolsa sol qalqıyğan närсени panalayıq... balalardı javratıp alarmız.

– Qayta qozğaldı älgі belgige bet түzep. Däv apa jol qısqarsın dep bir äñgime bastadı.

–E – ey, balam – ay, jañbır deysiñ be, qar deysiñ be, joqşılıq deysiñ be, toqşılıq deysiñ be, bu apañ körmegen ne qaldı deysiñ bu dүniyege. İyen dalada talay japadan – jalğız түnep te jıqqan bul apañ!

Däv apanıñ äñgimesi bitkenşe tün jamılıp түnergen ağaşqa da jaqındadı. Ağaşqa tayav balşıq üydiñ qulağan qabırğası. Bular tut ağaştıñ tıǵılıp, bu kezde sabalap javıp bergen jañbırdan boy tasaladı. Özderiniñ üsterine körpeşelerdi jamılıp, balalardı küpire orap bavırlarına qıstı.

Kün tağı da bire ret dүniyeni dүñgirletti de, soñ birjola tınıştaldı. Sodan suvıldap jılı jañbır küysın kep. Japıraqtar, buta bastarı – töñirek түgel qıbırlap, sıbırlap sıbdır

qaqtı. Jañbırdıñ ğajayıp iyisi burqıradı. Qudiretti jaratılıs ünine den qoyıp biravıq bări qıbırsız ünsiz qalğan. Jañbır tolastar emes. Älden vaqta balalar ağışıp nan suradı. Sol bürkenip otırğan küyi bări qunjındasıp biydaydıñ nanınan avızğa burap soğıp otır. Balalar qarındarı toyğasın qalğıy bastadı.

Hansuluv balasın küpire orap, bavırına qısıp jattı. Tuttıñ japırağı qañşa qalıñ bolğanmen, bir kezde tısırlap üsterine tamşı tamdı. Körpeşe suv boluvğa aynaldı. Hansuluv uyıqtap qalğan Tügelin bavırına qımtap qısa tüsti.

– Qalaysıñ! – dep qoyadı buğan arqasın berip nemeresin бүkil denesimen javıp jatqan Däv apa.

– Tamşı tama bastadı, – dedi Hansuluv.

– Şıdayıq! Jerge jariq tüssin. Sosın qıymıldarmız. Oğan şeyin mümkün, jañbır da basılar. Köz şırımıñdı al!

İstilikpesi şığıp şarşağan Hansuluvdıñ közi ilinip ketken eken. Bir kezde tuvra javırın ortasınan quyılğan muzday suvdan titirkenip oyandı. Türegep malmanday suv bolğan körpeşeni silikti. Köyleginiñ etegi, on ıyıǵı, javırını suv bolıptı. Jañbır sayabırlay bastağan. Balasın qımtañqırap, balapanın bavırına basqann tavıqtay üstin ılğandan kölegeylep qayta jattı. Kiyiminen ötken ılğandan denesi türşigip, qaytıp közi ilinbedi. Däv apa uyıqtap jatıp solıqtap qurğaq öksidi. “Qulınım!” dep qaldı. Kökiregi qars ayırıla “ah” urdı. Qayran Däv apa! Qasiretiñniñ bärin işke jıyıp Jürgen boldıñ – av! Bulışındı joqtap jastıñ – av, bayğuş ana!

Hansuluv tım – tırıs jatır. Däv apa javlıǵın tartıp, közin sürtip ornınan turdı. Bu kez tönirek tus ayqındala bastağan şaq edi. Jañbır da tolastağan. Däv apa jötkiriniip:

– Hansuluv! – dedi aqırın.

– Av! – dedi Hansuluv basın köterip.

Qıymıldayıq, balam!

Tañ atıp qalıptı. Jükterin buvip – tüyip uyqılı – oyav balaların arqalap alıp, azdasın jürip te ketti. Jer balşıq. Şöp ilğal. Kün şıǵa köldeneñ ülken sayğa jolıqtı. Arı jaǵında qala da körinip tur.

– Suv jürip ketken be, balam – av? – dep tañırqadı Däv apa. Massağan, layıtıp jañbırdañ suvı ağıp jatır saymenen, kişi – girim özendey.

– Imm... adıra qağır... suv keşetin boldıq – av! – dedi Däv apa.

Ne desin Hansuluv. Ündemedi. Azdap bası avırıp, eti ısıp kele jatqanın aytpadı. Topıraq, qoqım aralas aqqan lay suvdañ jağasına jetkesin kök tıbıq ajırıqtıñ üstine jükterin qoyıp, etikterin şeşti. Uydıdan endi oyanğan balalar aynalağa jaltaqtap tañırqañdı. Balası arqasında, jükterin, etikterin qolğa ustap jalañ ayaq Däv apa suvğa bastap tüsti.

– Bismillä! – dep, qoyu laysañ keşti Däv apa. Suv eni on bes qadamday – aq jer. Däv apa ortasına taman bardı.

Hansuluv bir qolımen etegin köterip qırınday qozğalıp, lay suvğa bul da ayağın batırdı. Suv tastay eken. Tura mıyday sıqtı. Ün şığarmay eñkeyip eppen basıp batırdan keletin muzday suvdı jalañ ayqa keşip keledi. Jumsaq tabanına suv astınıñ qıyırşıq tası batadı. Qabağın sıtıp tistenedi. Suvdañ ızğarı etiginen ötip, süyegine jetti. Aqırı jağağa da sıqtı. Jağannıñ qumın basqan kezde tabanınıñ birtürlı janı joq sıyaqtandı. Qorjınnıñ üstine otıra qalıp ayağın keptirdi. Sürtti. Şuğalın orap jılı etigin kiyegesin barıp qana ayağına ajan engendey boldı. Bu jaq ber jeriniñ “mıy şıǵıp” jatqan balşıq eken. Saydan şıǵa alsaşı, jükpenen. Arqasında bala. Däv apa balşıqqa qaraytın emes, tayğan sayıp:

– O, adıra qalğır, taqa! – dep qarğanıp, nemeresin süyrey – süyrey, qolımen jer tayanıp say keneresine jaqındap qaldı.

Qayta – qayta tayıp qulap Däv apanıñ qıynalğanın körip Hansuluv saydan şıǵatın basqa jılğa közdedi. Suvdañ ağısına taman burıla tüsip bir şağın jılğamen saydan şıǵuvğa iñǵaylandı. Bul jılğadan da suv jürip ötken eken. Kök öskinderdiñ üstimen attap basıp örge tırmıstı Hansuluv. Arqasında – balası. Qırqağa şıǵıp alğan Däv apa:

– Balam! Av, qaydasıñ? – dep, qaqıldap davıstap tur.

Hansuluv eki бүктetilip alğa basqan ayağı keri ketip sarı balşıǵı ilenip etikti ustağan bavraymen örlep keledi. Key jerde qolımen jer tayap törttağandaydı. (18) Közine teri quylıp ayaq astın äzer – äzer köredi. Köz aldı karavıtıp dım körmey, bası aynalıp turıp qaladı keyde.

– Apa, qara! – dedi, bir kezde arqasındaǵı balası.

–O, ne? – dep, bul teñselip tur. Közine quyılğan aşçı terin sürtti. Bir top qarğa dur köterilip ärerirek barıp qondı.

–Äne! Äne! – dedi Tügelhan. Oñ jağına qaray nazarı tüskeni sol, jüregi suv etti. Üyilgen balşıq töbeşiktiñ astınan qatar – qatar tizilgen adam ayaqtarı şıǵıp jatır.

Hansuluv siresin qattı da qaldı. Bir jağın jañbır suvı şayıp ketken topıraq astınan ırıyp jalañaş kisi ayaqtarı şıǵıp jatır. Deni şilpigen bala ayaqtarı. Äyeldiñ ayağı da körinedi, baltırı tolıqtav. Şala kömilgen aştar ekenin körip tur. Bir balanıñ domalañan bası jatır. Közin üñireytip qarğa şuqıp tastaptı.

Ölip qalğan ğoy, - dedi Tügel. Sonda barıp Hansuluv esin jıydı. Tula boyı dirildep endi ayağın kötere alsaşı. Eñbektep örmeledi.

İytıñ azabın körip, aqırı, qırqağa da köterildi. Hansuluvdıñ qos şekesi solq – solq etedi. Qara terge malşındı. Janı közine körindi. Qalanıñ bergi tusında qalıñ turtıñ arasında jalğız tam üy körinedi. Bir señ – señ bōrikti şal qoy – qozısın örgizip jūr. Tūrikpen bolar, üstinde qızğış şapadı.

–Apa, basım... şıǵıp baradı, - dedi Hansuluv, oñ joq, tūs joq közine teri quyılıp.

Dāv apa bunıñ mañdayın ustap kördi.

– Oybuy, etiñ küyip tur ğoy...

Dāv apa bunı jūktiñ qasında qaldırıp, özi kögalda qoy şetinde tayağına süyenip qalqıyıp turğan tūrikpen şalğa qaray bettedi. Birazdan keyin señseñ bōrikti şal bulardıñ jūgin özi köterip üyine qaray bastap alıp jūrđı. Hansuluv meñ – zeñ. Bir baspana bolsa, tek qulağanı keledi.

Esik aldında şağın toqal tam bar eken. As üy tārızdı. Sonda kirgizdi bulardı şal. Jerde qoğadan toqığan şıpta jatır. Basında guppalı qızıl javlıqtı kempir kelip, alaş töseği älgi şıpta üstine.

–Peşti qızdırayıq? – dedi Dāv apa.

–Hava, hava, gızdırış kerek! Gızdırış kerek öyni! – dep, şal Dāv apanı maqulday ketti.

Peş jağıldı. Üy qızdı. Dāv apa jez legenge ışığan suv quyıp “Ayağıñdı mal!” dep, Hansuluvdıñ qasına qoydı. Ayağın ıstıq suvğa malıp közin jumıp bul biraz otırdı.

Hansuluvğa osınıñ bəri körgeñ tüstey. Suvdıñ ıstıǵı şım – şımdap boyğa taradı. (24) Töñiregindegi kübir – kübir añgimeniñ birin estise birin estimeydi. Şal ülken bir tonmen üstin japtı. Kempirdiñ atı Ogultäç äje eken. Ogultäç äje kesemen, eritilgen azğana qoydıñ quyırq mayın äkeldi, ayağın sılavğa. Däv apa älgi maymen Hansuluvdıñ ayağın tizesine deyin sıladı. Azdasın Ogultäç äje may qatqan ıstıq süt äkeldi. Ottıñ qızuvınan ba, älde ıstıq süt işkesin be, Hansuluvdıñ maydayınan teri burq etti.

– Endi tırp etpey jat! – dep, Däv apa bunıñ üsti – basın tügel qımtadı. Kiyimniñ bärin üstine üyip tastadı.

– Men Şamurattı tavıp alayın!.. Sen jat, qıymıldama! – dedi.

Hansuluv bas izedi. Jükterdi qaldırıp, balalardı ertip Däv apa qalağa ketti. Hansuluvdıñ jatqan jeri peşke jaqın, işi – sırtın saz balşıqpen sılağan tavıq keterindey, töbesi alasa taptar as üy. İşinen ot jaqqanan keyin qız – qız qaynadı. Hansuluv qara suv bop terley bastadı. Ogultäç äje kirip – şıǵıp jürip:

– Gızım, hal neçik? – dep qoyadı.

Sırttan Qaqabay ata da bunıñjağdayın avıq – avıq kempirinen surap qoyadı. Türikpen tilin tüsinbese de mına ultı basqa eki kăriniñ mol şuvaqtı peyilin sezedi. İşken süt, janğan ottan da bölegirek şıypa – meyirim sävlesi jan tükpirine jariq tüsirendey.

Tañerteñ ketken Däv apa keşkisin bir – aq oraldı qaladan.

– Balam – ay, jolımsız boladı eken! – dep, er pişindi eñgezerdey Däv apa as üydiñ esiginen eki büktelip söyley kirdi. – Şamurattı tavıp aldım. “Şamurat” desem bazardağı savdagerlerdiñ bəri biledi eken. Üyin de, jumısın da körsetip jiberdi. Sodan eki balamdı jetektep üyine barsam Şamuratım otır törde, sadağan keteyin. Al, balam, bas qalay?

Hansuluv tavıqtıñ jas sorpasın işkenin, üy iyeleriniñzor qonaqjalıq körsetkenin ayttı.

Şamuratım bir pısıq päle eken... - dep Däv apa añgimesin jalğadı. – Meni ertip “KPUV” degenine alıp bardı. Olar tügel jazıp aldı Pahraddindiñ, Sırğanıñ, Balqıyyanıñ atı – jöñin, jas şamasın, tabılsa habarlaymız dep. Söytip, Şamuratıñ arqasında, balam, ol şarvanı bir jayğadıq. Odan soñ Şamuratım endi meniñ jağdayımdı da bir jaqtı etüvge kiristi. “İntirnat” degenine alıp bardı. Özi sonda “zabhoz” dey me, bir qızmetti isteydi eken. “İntirnatında” joq – jitik, jetim balalar tolı eken. Öñşeñ qır qazağınıñ balaları.

Solardıñ aşanasında ıdıs – ayaq juvatın bolıp istey tur dedi mağan. Tamaqtarıñ toq boladı dedi. “E, jaraydı” dedim. Sol “ıntırtatıñ” otın jıynatın qorasınan balamız ekevmizge bir qonaklıq orın da tavıp berdi, sadağan keteyin. “Bala- şağanıñ rahatın kör! Mağan istegen jaqsılığış Kудaydan qaytsın!” jatqandar köp eken köşede deyin aynalıp qalğan sebebimiz. Quday saqtasın, (Allah esirgesin, saklasın) aştan buralıp jatqandar köp eken köşede... Bäre özimiz sıyyaqtı qırdıñ eli...

-Kökemder jete almağanı – av, - dep kürsindi Hansuluv, balşıq sılaqtı as üydiñ qaravıtqan ısı tebesine qarap jatıp.

-Qaytkende ne laj bar?.. – dep, Däv apa da, qamıqtı, öli – tirisi belgisiz (ölüsü dirisi belli değıl ??) Pahradin, Sırğa jayın oylap. Biravıq alaköleñke as üydiñ işin zilmavır tınıştıq bastı. Ünsiz nalıp otır ekevi. Sırtta tavıqtar qıt – qıttaydı. Eki bala oynap jür esik aldında.

9

Düzgen tübinde äli qurıp talıqsıp jatqan Sırğa közin aşsa Pahraddin kelip otır eken janına. Sırğa ıñırsıp qozğaldı. Seksevildiñ şırpsınday jiñişke älsiz savsaqtarın dirildetip ava qarmap äldene izdedi. Nede bolsa tiske başatın närse izdedi. Jumırına jartımdı när qonbağaldı qanşa zaman. Bilip bolmaydı. Künniñ, tünniñ esebinen jañılğan Sırğa. Sağızday sozılıp bitpeytin bir beynet mezgil. Bar ümiti- Pahraddinde. Pahraddin tiri turğanda Sırğa büytip beynet şekpevge kerek edi. Ömirde bimeytini joq, qolınan kelmeytini joq asqar tavday otağasınıñ şınımen – aq jol taba almay şağıldı aynalıp şırğalğanı ma? Sırğa körgen Pahraddin büytip oylamağan jerden därmensiz küyge tüspevge kere kedi. Qoy bastağan ay müyizdi serkedey el bastağan Pahraddin emes ne? Ne boldı? Nege sonşa bu tığıraqtan şığa almadı?

Sırğa buğan sırt berip ptırğan eriniñ javırına qaradı. Ensese tüsip otır eriniñ. Üstinde jalañ aq jeyde. Basında qara taqıyya. Saqal, şaşınıñ ağı qalıñdağan. Suraytın nesi bar. Şarası tavsılıp otır.

-Kökesi!.. – dedi Sırğa, jatqan küyi. Pahraddin qıbrı etpedi. Jel ğana saqal – şaşın, köylek etegin ülbirete ürlep qoyadı. Şıbın – şırkeydiñ ızınınan özge dıbis estilmeydi. Kün tal tüs. Töñirek tüs ävirlep ısıp tur. Alıstan orağıtıp bulañdap quyn ötıp baradı.

Sırğa arıq älsiz qolın sozıp eriniñ arqasınan sıypadı.

–Adasqanımız ba?

Pahraddin javap qatpay, beti şalbarlanıp alıñ kökjiyekke şarşap qulazıp qaradı. Şağıl töbeniñ üstinen jartı älem körinedi. Sağım kilkip jatqan oyqıl – şoyqıl şöl dala. Biraq, qılt etken tirlik belgisi joq.

–Aspan aşıq qoy bugün... juldızğa qarap qozğalarmız... keşkisin... - dedi älden vaqta Pahraddin Sırğanı jubavratıp. Eriniñ üninen söne bergen ümit otı qayta tutanğanday. Pahraddin ayttı – bitti. Onıñ sözine ömirde şübä keltirip körgen jan emes qoy Sırğa. Ümit üzbedi tirlikten.

Şayqaqtap bilep alıstay bergen jalğız quynnan köz almay tebirenedi Pahraddin. Janına uv sebilip kürsinedi. Aldamşı... jalğan duniye... Bunıñ da basınan ötkeni – av... Bir küngidey bolğan joq. Kep – keşe edi. Bala bop tayğa şapqanı, jigit bop at jalın tartıp mingeni, tün balası uyqı körmey qızdı avıldı torığanı, sonıñ bări kep – keşe edi. Odan beride esi kirdi, el qamın oyladı. Ädilet quvdı, däv – şarğa aralastı. Bi atandı. İrilik emes, birlik izdedi. O da bir zaman eken – av. Kiyiz tuvırılıqtı köşpendiniñ kelmeske ketken zamanı eken – av. Körgen tüstey ötti ketti. Zım – qayım. Bärin ayt ta birin ayt, basın aq şalıp jası alpısqa tayağan şağında büytip aştan ölermin dep aylap pa edi Pahraddin?!.. İt – quzğınğa jem bolıp dalada kömüvsiz qalatmın deo oylap pa edi... O, parvardiger, sonşa itqorlıqpen öletindey ne jazıǵı bar edi bunıñ? Eñ bolmasa künäsin bilip nege ölmeydi? Ne üşin, qay qılıǵı üşin bunday zavalğa tap keldi? Qay qılıǵı üşin?

Özegi talıp ölim halinde otırğan Pahraddindiñ kökiregin osınday zapıran aşçı oylar torlaydı. Oqta – sanda ensesin köterip qañırıp sulıq jatqan janap düzge şarşavlı nazar jiberedi. Adam – qara körinbes pe eken dep. Arqa tusı birsıdǵı tegis sınsıǵan rañ, suvsandı keñ jasıl alap – tı.

Aragidik sağımsa qalqıy süzip bultıyǵan aq selevli quymat şağıldar da kezdesedi. Nazarı sonday bir şağıldan ısırılıp ötip künşığışqa qaray jıljıy bergen. Kök sağımı köldey kölkip buldırağan jaypaq jotanı qıdıra bergen. So – aq eken, ya, parvardiger, közine sensin be, senbesin be, älgi uzınnan şubap sulıq jatqan jotanıñ üstinde tompıyǵan bir üy tur. Sağımnan jartilay şığıp ülken aq boz üy tur. Pahraddin al kep şuqşıyın. Joq, ayna qatesi joq, aq kümbez üy tur. Astapıralla, bu qaşan kelip qonǵan üy? Jüregi örekpin ketti Pahraddindiñ.

– Beybişe! – dedi, quvanışın irke almay.

–A! – dedi Sırğa közi jumuvlı qalpı.

–Beybişe, âne... Äne üy tur.

–Ne?.. – dep, közin aştı älgiz Sırğa.

–Änekiy... o qudiret! Üy tur... Bizdiñ üy!

Sırğa közin aşıp, moyının burdı.

Bu kezde Pahraddin tältirektep turıp ketken edi ornınan. Esalañ jañday qolın alğa sozıp, alış kökjiyekten köz almay eki – üş attay berip irkildi.

–Änekiy! Ana beldiñ üstinde tur! Bizdiñ üy...

Sırğa qolımen közin kölegeylep sıgırayıp kep qaradı, köldeneñ belge. Közine eş närse tüspedi. Düniyeniñ bəri buldır kök sağım. Kökjiyek jiyidip erip buldıraydı. Qubılıp qıbırlaydı.

Pahraddin tikteliپ tensele turıp buvını joq adamday ayağın ärpil – tärpil basıp qozğaldı.

–Qaysı? – dedi Sırğa sıbırlap.

–Biraq, davısı şıqpadı. Pahraddin jeydesin jel kevlep, janañ ayaq qozğalıp baradı. Soqır adamday eki qolımen ava qarmap, bitürli ebedeysiz attap basadı. Osı sät Pahraddin Sırğanıñ közine täy – täy basıp bara jatqan bir ülken säbidey elestedı. “Qudayım – av, qudayım – av” dep qılıpıldaydı işi.

–Ya, ata – baba? Ya, Baraq! – dep ävliye – änbiyelerge jalbarınıp, qulamavğa äreket etip, qalt – qult basıp qum – bavraydan oypañğa tüse berdi Pahraddin. Tizesi qurmağıda äl joq Pahraddin. Qulasa da qaytpas, qajımas, urınıp öler. Bu tirliktegi soñğı ümit, soñğı sävledeyin köz uşında bulındağan sol bir üyge jetpey şeginbes. “Töbe basında qaldı, jalğız qaldı, Sırğanı qutqarıñdar!” der. Sonı aytıp öler. Sırğanı qutqarıp öler.

Jan – jağı qoyansüyek, düzgen, selevli oypañ alañğa tüsti. Tegis qumsaq betinde iretilgen qoñız, kesirtke izi. Jumsaq qum betinde Pahraddindiñ de oydim- oydim izi qalıp baradı. Qum arasınıñ mǎñgi uyığan zilmavır tınıştıǵın Pahraddindiñ jürek dürsili, ırs – ırs etken tınısı ğana ürkitip, serpiltip kele jatqanday. Tım avırlap ketken kevdesin osı oypañnan alıp şıǵa alar ma endi... Közine teri quyılıp tōñirek tūnerip, qaravıtıp

ketkendey almağayıp keyipte. Tandayı qurğap tili avzına sıymay tobarsıp isingendey. Sonıñ bärine qaraylatpay, toqtatpay süreydi bir küş. Alañnan şıǵar ernevde dizerlep qolımen jer tirey jürip köterildi qırqağa. Boy tiktep közine quyılğan terdi sürtip, nazarı älgı saǵım buğan köldeneñ döñ üstindegi aqşañqan üydi izdedi. Kögildir aydın suday kölkip jatqan kök saǵım. Üy zım – qayım joq, jer jutıp qoyǵanday. Astapıralla, eles bolğanı ma? Pahraddin öz közine senbey tur. Taǵı da ärpil – tärpil attap äregirek barıp, taǵı da bir töbeşikke şıǵıp nazar saldı. O, Jasağan İye, ne köringen buğan, tal tüste aljasıp?! Avıl qayda älgı? Älgı aq boz üy qayda?

Jım – jılas şöl dala qatıgez taǵdırday melşiyip sazarıp jatır. Saǵımğa aldanğanı – av bunıñ. Oybay aldandı – av. Özin ğana emes, Sırğa bayǵustı da aldadı – av, o, aljıǵan!

Pahraddin burılıp keyin qaradı. Qumsaq töbe üstinde düzgen tübinde qalğan Sırğa körinbedi. Bası qıltıyıp bunıñ qarap otırǵan tarizdi edi, jatıp qalğan – av.

Köz aldı qaravıtıp, bası aynalıp teñselip ketti Pahraddin. Odan arǵısın bilmeydi. Qanşa mezigil ötkenin bilmeydi. Esi kirip bir kezde közin aşıa Kün ıstıǵı qaytıp, köleñke bası uzarıp qalğan eken. Bet – avızı duvıldaydı. Qumırsqanıñ jolaǵına qulağan eken, bet – avzın oñdırmay saǵıp tastaptı. Erinderi könektey isik. Eñsesin köterip tikteli otırıp es jıynadı. Aşıqtan da jaman şöl ertep baradı özezin. Közi kök şöpke tüsti. Tırbıq düzgenniñ äregirek qalıñ rañ, mıyağa aralasa ösken juva sabaǵı közge ottay basıldı. Bir tal juvağa qaray tırbañdap eñbektedi Pahraddin. Juvadan nazarın almaydı. Bu jolı da eles bolıp kete me dep qorqadı. Joq, eles emes, qolına juva sabaǵı ilkti. Julǵanşa şıdamay eñkeye qulap qarş – qarş şaynadı. O, parvardiger! Tal juvanıñ özinen – aq kädimgidey ömir näri tamǵanday tañdayına. Qulşınıp, ındını alışıp, kök şöpti aralap eñbektep keledi. Taǵı da, taaǵı da qarş – qarş şaynaǵısı keledi, kök juva sabaǵın. Aşqarak nazarı alasurıp taǵı da izdeydi qum juvanı. Söytip, eñbektep, şaşaǵın jayıp sävkelenip turǵan qoyansüyektiñ tübine de jetti. Rañı tunıp turǵan üy ornınday alañda o, qudireti küşti Qudayım, samsap turǵan mol juvağa kezikti. İye, bereyin dese bu Jaratqan İyeñniñ şapataǵı mol ğoy. Sodan kirissin şetinen Pahraddin. Törttaǵanday jürip alañdı aralap kök juvanı tispen orıp qarş – qarş şaynaydı kep. Osı sät özge duniye – tirlikgi tügrl umıtqan Pahraddin köksezeni tek ılǵalı bar juva sabaǵın talmav. Bar bilgeni sol ğana. Köbirek talmav, köbirek jutuv. Pahraddin söytti. Esi kirgenşe kök juvadan orıp asay berdi. Esi kirgende öziniñ juva emes, kädimgi mal jeytin kök rañğa jayıp jürgenin

biraq bildi. Avzı tolı qışqıltım şöp... Tükirip tastadı. Eñkeyip törttağandap turğan küyi köz jası qum betine domaladı. Adamğa layıq ajalın qıymaytınday ne jazıp edi bu Qudayğa? Ne jazıp edi? Şöp jep, qurt – qumırsqağa jem – bop, it qorlıqpen öletindey bu Täñirge?

–Mılqavsıñ... Qatıgezsiñ bezergen? Opasızıñ, sum jalğan? Birese betindi, birese kötiñdi berip qubılasıñ! “Buqa” sındı, Küreñ sındı suq, itterge süyek saldıñ! Abalattıñ, aytaqtap! Aqırı jetip tındıñ ba degenine!? Jınğa toyğan itterge oyday qoñır halıqtı taqımdatıp, talatıp, tırqıratıp torğanday tozdırdıñ ba? Jetiñ be, maqsatıña? Hemsavıñ toldı ma? İbilis iyektegen ker zaman! Suvdıñ da suravı bolar! Eldiñ obalı jibermes. Bala – şağanıñ köz jası jibermes! Ayağıñnan şalar! Quday aldında javabın äli berersiñ, sen zaman! Suravsız ketpes eş qılmıs... Suravsız ketpes! Ketpes! Ketpes!!! – dep qırqırıp, tumsıgımen jer süze quladı Pahraddin. Äldevir qudiret iyesiniñ qulağınaa şalınar degendey ayqaylamaq edi, biraq kevip qalğan aş özeğinen ılısdağan dıbıs qana şıqtı.

Esten tanıp sol jatqannan mol jatıp älden vaqıtta sanası sañılavlanaıp, şala – pula es jıydı, Aldımen topıraq, jas şöptiñ iyisin sezdi. Kirpigin qozğap edi, tumsıgı jer süzip etpetinen jatır. Bul jatısınıñ mәнisin tūsinbedi. Özeğın ertegen şöl. Tili tobarsıp, jelim bolıp qalğanday. İyegi astında jatqan kököskin şöpten tistep juldı. Labaq ahun eles berdi. Labaq ahunniñ üni keldi qulağına:

–Aytqanıñ kelip, boljağanıñ boldı ma? Tav tavğa soğılar, teñiz ernevınen şığar, mağrıptan bir ot, maşırıqtan bir ot körıner degenmin. Aspanan Ğaysa tüser, jerden Mädi şığar degenmin. Adamzat ğarasat maydanına jınalar. Sol jerde Qudaydıñ jüzın körer. Quday aldında hämme adam ulına Ulı Sot bolar degenmin. Sol küñge jettik, mine! Tileğımız qabıl boldı. Aqırdı közben kördik. Sen äli de bolsa jalğanşını qıymay jatsıñ ba? Kök şöp talmap tirlikti kökseп jatsıñ ba? Ol rayıñnan qayt! Qazır köz jumsañ aldınnan O Düniyenıñ nurlı qaqpası aşılar! Mınav jalğanşı tirlikten köterilip mǎñgilikke bet tüzersiñ! Sol üşin jettim qasıña. Jılınbayın dep jahildiñ jaqqan otına, tärk ettim hǎmmetirlikti. Qıynalma! Şıdam et! Qalıymağa keltir tiliñdi! Aldımnan jarılqa dep tile! İman sura Alladan!

Pahraddin erni kübirlep iştey duğa oqıdı. Älgi aşuvlanğanım, Qudaydı kinälağanım asılıq bolğan eken dep oyladı. Keşe göp, Jappar İyem, dep jalbarındı.

Pahraddin kevdessin äzer qozğan avırsınıp küş jıyıp titelip otırdı. Bası aynalğanday. Aspan qıyalap töñkerile bergeñdey. Jer jıljığanday. Bet – avzınıñ qum – topırağın sürtken de joq.

–Bava, şubırğan el... el ne boldı? – dep suradı qıyalındağı ahunnan.

–Ölgeni öldi, qalğanı qaldı, mi) inim.

–Üstirt üstinde qalğan el – jurttan ne habar?

–İsteri bar bolsın olardıñ. Jastarı azğan – dur. Beyit tınışın buzğan – dur. Arvaqtı küñiretip, sodan eli tozğan – dur. Meşitterdi qulatıp, söytip Quday atqan – dur, Elin aştıq jaylap, özderi tışqan avlap jep, bıtırap jön – jönine ketken – dur. Özderimen ketpey kesapatı külli adam balasına tiyip sodan mine jer betine Qıyyamet – Qayım jetken – dur.

– Ehe – eee! Dep küñirendi Pahraddin. Bası sabırap tösine kulağan. Muqap, muñayıp eki бүктetilip otır. Azdan soñ tanav astınan kübirlep söyley bastadı. Özimen – özi tildesti.

–...Qarağay basın şortan şaldı deseñşi... Turımtay – tusına, balanan basına ketti deseñşi... Bäse... bāse... Küreñ men Sürşekey, Jdakay men Qozbağar basqarğan el ne oñsın... bassısın tappağan el azıp, joldasın tappağan er azıp.. zülmat öktegen eken ğoy... O, Jasağan, osı kündi körgeñse kümrä nege bolmadım... osı kündi körsetip qıynav ma edi maqsatıñ? Bir emes, eki öltirgiñ kelgen eken ğoy... öltirmey – aq örtegeniñ ğoy Dozaq otına... Ajalıñdı da ayağıñıñ ğoy. Pahraddindiñ alpıs jıl janın otqa qaqtağanı az bolıp pa edi? Ibılıспен, Saytanmen, Nadandıq, zülımdıqpen alpıs jıl ayqasqanı az bolıp pa edi?... Mınav fāniden öterde endi... eñ bolmasa soñın küyretpey alsañ etti!!!...

Pahraddin endi birde qarasa eñbektep keledi eken. Söylep keledi eken. Qayda bara jatqanın umıtıp irkildi. Osı arada öziñiñ qayda bet alğanı esine tüsti Pahraddindiñ. Qum şağıl basında qalğan Sırğağa jetkisi kelgen eken.

Kün uyasına qonıp töñirek mañayda köleñke tutasa bastağan şaq bolıptı.

Qum şağıl basına qaray eñbektep keledi Pahraddin. Şalbarnıñ qaltasına salğan eki tal juvası bar. Sırğanı oylavğa tırıstı. Ölgen şığar. Eñ bolmasa aqtık saparğa attıñar aldında qasında da bolmadı – av! It tağdır – ay... it tağdır!

İtşilep örmelep aqırı töbe basına da şıqtı. Kün de bu kezde jalındap barıp keşki uyasına qona bergen edi. Düzgen tübinde qum üstinde şalqasınan tüsip Sırğa yatır. Qıymıl joq... Üstinde qırmızı torğın köylegi, aq javlığimen moyını, bası şandıp oravlı.

–Sırğa! – dedi sıbırlap, bāybişesiniñ jiñişke bileginen ustay berip Pahraddin. Sırğa tiri eken, kirpigi qıymıldadı. Ortayıp nurı azayğanday bolğan janarıñda tilmen aytıp, sözben jetkize almastıq bir qasiret muñ bar. Şarşavlı, jadav nazarın sāl tömeñşikgetti. Pahraddindiñ qaltasına qaradı. Pahraddin qos tal juvanı qolına usttatı. Basın süyedi. Sırğada salmaq qalmağan. Qañbaqtay. Äljuvaz, älsiz savsaqtarın jıbrılatıp juva sabağın dārmensiz ustağanmen qolın avzına apara almadı. Pahraddin juvanı öz qolımen Sırğanıñ avzına tıqqıstadı. Sırğa ıñıldap asıqpay talmadı.

Qıyyan şöl qum sağıl basında birin – biri süyegen qos ğarip, qos mundar.

Keñ şölistan, sayın dala üstine kumis juldızdı al – qara kök keşki aspan qanatın keñ jayıp tōñkerilip keledi. Alış kökjiyek şeñberin tarılıp, küñgirt köleñkelenip, say – salağa iñir qarañğısı üyi bastağan.

Enseni basqan bir ulı tınıştıq bürkep keledi älemdi. Imırt qarañğısımen qosa tōñirekti tur – tüsi belgisiz bir ürey jaylap keledi. Tırsız eppen şiy bōridey timiskilenip buta – bütanı tasalap, orağıta jaqıñdap keledi. Jim – jırt, qulaqqa urğan tanaday tınıştıqtı buzıp, älden vaqıtta tura jelke tustan bayğız suñqıldadı. Pahraddindiñ tizesine basın qoyıp jatqan Sırğa dir etti.

Pahraddindiñ boyına da ızğar şaptı. Qoyannıñ köjegindey bürisip jatqan Sırğa äldene dep sıbır etti. Bul qulaq tostı eñkeyip. Közi jumuvlı Sırğanıñ erni bolmaşı ğana jıbrıladı. Pahraddin qulaq tosp, eñkeye tüsti. Biraq, esti almadı. Sırğa kirpiğın äreñ qozğadı. Alıstan, özge bir dūniye tükpirinen qaradı Pahraddinge. Ayta almay jatqan mol sırın, jan sırın ünsiz janarımen paş etkisi kelgendey. Soğan şaması kelmey qıynalğanday. Baqıldasqısı kele me, kim bilsin. Pahraddindiñ közine jas aynalıp bāybişesiniñ şuñkigen sopaqtav betine üñilip otır. Üzdigip qıyılıp qaraydı Sırğa. Ünsiz, qıymay qaraydı. Bāybişesiniñ kişkentay aşañ jüzin jalpaq alağanımen aymaladı. Sırğanıñ köz quyrışığınan ıstıq tamşı üzildi.

Qoyansüyek şaqasına qonıp otırğan judırıqtay jalğız bayğız suñqıl qaqtı. Qañırağan elsiz keşki ölkeni suñqıl ünge toltırıp, odan beter qulazıtadı. Jamanat şaqıradı.

Qum şağıl üstinde quşaqtarı ayqasıp jatqan eki adam. Töbede – juldızı jaynap
töñkerilgen aspan. Tömende – tünergen alıp Jer.

Bayğız qanatı sııldap, azdasın bet aldı uşa jönedi.

Qum basında qalğan ekev osılay ötti dünyeden.

1982 – 1985 jj.

